

**ЗБОРНИК**  
**КРУШЕВАЧКЕ ФИЛОЗОФСКО-КЊИЖЕВНЕ ШКОЛЕ**  
**ИЗЛАГАЊА НА 24. ЗАСЕДАЊУ**  
**КРУШЕВАЧКЕ ФИЛОЗОФСКО - КЊИЖЕВНЕ ШКОЛЕ**

**ЗБОРНИК РАДОВА  
КРУШЕВАЧКЕ ФИЛОЗОФСКО-КЊИЖЕВНЕ ШКОЛЕ  
2014**

Град Крушевац  
Културни центар Крушевац  
Крушевачка филозофско-књижевна школа

**ЗБОРНИК  
КРУШЕВАЧКЕ ФИЛОЗОФСКО-КЊИЖЕВНЕ ШКОЛЕ  
16**

*Уредници*  
Марко Недић  
Милош Петровић



# РАТ И СТВАРАЛАШТВО

100 ГОДИНА ОД ПОЧЕТКА ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Излагања на 24. заседању  
Крушевачке филозофско-књижевне школе



Крушевац  
2015



# **РАТ И СТВАРАЛАШТВО**

**100 ГОДИНА ОД ПОЧЕТКА ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА**



---

БОЈАН ЈОВАНОВИЋ

## РАТ У СВЕТЛУ КУЛТУРЕ И ПРИНЦИПА СТВАРАЊА И РАЗАРАЊА

**Сажетак:** Полазећи од одређења оружаног сукоба као конкретне манифестације универзалног принципа борбе супротности, аутор сагледава значењске разлике које се према рату успостављају у сфери културе. Уколико се у природи неспутано одвија та борба, онда се у људском свету успостављају извесна ограничења. Међутим, природа оружаног сукоба поништава принцип културе и укида постојеће забране у циљу наношења што већих губитака непријатељу да би се он уништио и поразио. Успостављањем моралног релативизма, зло привремено постаје добро, чиме нестаје потреба за универзализацијом моралних вредности.

**Кључне речи:** рат, супротности, природа, култура, човек, морал, добро, зло, релативизација, универзализација.

Обележивши човекову историју, ратови су као узроци највећих људских несрећа и патњи пресудно утицали на исписивање њених страница. Без ратова историја би била књига белих листова, који обележавају, како истиче Хегел, само веома кратке периоде у њој (1). Схваћен у конкретном значењу, рат је већ за Хомера највећа невоља која може задесити народ и појединце. Међутим, са становишта апстрактности, рат је, како је тврдио Хераклит, само општи принцип постојања (2). Оспоравајући управо са овог гледишта значење које рату даје његова конкретна манифестација, ефески мудрац је истицао да је оно нетачно, јер се рат као начело борбе супротности, само непосредно испољава у оружаном сукобом два народа или две популације. Када у првом делу 53. фрагмента каже да је рат отац свему и цар свима, Хераклит истиче симболичко значење сукоба као принципа борбе супротности, међутим, у наставку овог текста, сматрајући да рат од једних ствара богове, а од других смртне људе, односно да једне учини робовима, а друге слободним људима, он и конкретизује то значење (3). У том смислу својим одређењем да је рат отац свему и цар свима, он исказује и несумњив позитиван однос према рату у његовом принципијелном, односно симболичком, али и у његовом конкретном значењу.

---

---

### *Рат као добро*

Дијаметрално супротни ставови Хомера и Хераклита у одређењу рата проистичу из непомирљивости њиховог конкретног и апстрактног становишта. Ова два дијаметрално супротна одређења могу се посматрати и у ширем контексту потоњих позитивних и негативних мишљења о рату (4). Међутим, да би се сагледао његов суштински аспект, осим конкретизације универзалног принципа борбе супротности исказане оружаним сукобом међусобно завађених страна, потребно је и рат као непосредну манифестацију тог сукоба универзализовати и размотрити његове етичке и антрополошке импликације.

Доследном применом значења универзалног принципа борбе супротности, на којем се заснива животно постојање, и на рат, као његово конкретно потврђивање у људском свету, настоји се доказати његово истоветно значење природног добра. Рат као принцип и неминовност постаје решење, попут других природних сила болести, епидемија и несрећа, за увећану људску популација. Будући да се она увећава геометријском, а могућности производње хране аритметничком прогресијом, људи су неминовно осуђени на беду, сиромаштво и изумирање уколико не предузму и одговарајуће мере ограничења пораста становништва. У том смислу се и формира схватање, чији је најпознатији представник Малтус, да рат као средство депопулације омогућује даљи људски опстанак. Иако манифестно има негативно значење, рат је суштински израз више силе која корективно делује у природном и људском свету .

### *Свети ратови*

Довођене у везу са вишим принципом постојања, оружане борбе између људи су тумачене као последица сукоба натприродних сила оличених у божанствима. У том смислу узрок рата је независан од воље људи који су само оруђе у рукама виших, божанских сила. У неколико познатих примера исказује се то схватање. У Хомеровој *Илијади* рат није последица рационалних људских одлука, већ му је узрок у спорењу богова које се непосредно одражава на људе. У старозаветној *Књизи о Јову*, страдање праведног Јова долази након расправе између Бога и Сотоне, и одлуке да се преиспита искреност Јовове вере у Бога. Према новозаветном *Откривењу* Јована Богослова, познатом као Апокалипса, одлучујућа битка између Христа и њему супротстављених сила одиграће се у месту Армагедон пре краја времена, а њен исход је поистовећиван са смаком света. Исус ће као месија поразити Антихриста и Сатану и



---

владати на земљи наредних 1000 година. Описану и у нордијској митологији као Рагнарок, такву последњу битку која претходи крају света водиће богови против зла. У том боју настрадаће сви његови актери, али ће у њему нестати и сва друга бића и читав свет, након чега ће доћи до његовог обнављања и успостављања новог поретка. У том смислу ова битка добија значење прочишћења којим се завршава дотадашњи и почиње нови свет. Будући да поједини богови, попут Одиновог сина Балдера, бога лепоте, оживљавају, односно васкрсавају, ова веровања су била погодно духовне тле за потоње прихватање хришћанства у северној Европи.

Схваћен, дакле, првенствено као борба виших сила која се непосредно одражава и на људе, рат има свето значење. Зато се и изазвани људски сукоби настоје да реше светим ратом који се оправдава и покреће са вером у исправност проистеклом из наклоности натприродне, божанске силе за борбу против непријатеља. У оваквим ратовима, принцип борбе је сакрализован, а демонизовани непријатељ представљен као оличење зла које се мора уништити. Поистовећиване с религијским ратовима, муслиманским цихадом, хришћанским крсташким ратовима и реконквистом, свете ратове су водили и латиноамерички Астеци, чију историју, исписану жртвеним покољима заробљеника, они и обележавају (5). Премда засновано на веровању у зависност сунчевог сијања од принетих људских срца, жртвовање у астечкој традицији је, у ствари, било замена којом је на друге померано унутрашње насиље. Богатства стечена ратним походом као предузетништвом, они су расипали у обредном насиљу потрошње. (6).

### *Моћ нагона*

Астечки однос према заробљеницима израз је верског фанатизма који одликује борце у светим ратовима. Фанатизовани ратници исказују изузетну бескрупулозност и највећи степен саможртвовања до остварења коначне победе. Реторика и метода овог рата се користи и у савременим идеологијама и пропагандама које карактеришу и савремене ратове. Непосредно повезан са овим ставом о рату као последици виших принципа, оличених у богове који одлучују о том сукобу, јесте схватање да рат потиче из дубље мотивације везане за нагонску агресивност.

У сагледавању снаге те природне мотивације, у чијој сенци остаје људски разум, рат се оправдава нагонском агресивношћу која тежи свом неумереном и неконтролисаном ослобађању. Према Фројду, узроци рата су генетски одређени јаким човековим агресивним нагоном који и доводи до великих оружаних сукоба између друштвених група, народа и држава. Сматрајући да су ти сукоби неизбежни, јер човекова склоност ка деструкцији и злу потиче из нагона смрти, оснивач психоанализе

---

оваквим схватањем рата потврђује свој антрополошки песимизам (7). Човек за Фројда није примарно добро, алтруистичко биће, већ је одређен изворним нагоном агресије, који доводи до убијања других, њиховог мучења и деструкције. Према су то зло у човеку хришћани и марксистички тумачили спољашњим факторима, деловањем Сотоне и постојањем приватне својине, суштина је у његовој агресивности, односно у моћи ирационалног у њему самом. Међутим, да би се испољила та тамна страна људске природе потребни су и одговарајући услови, односно укидање социо-културних правила која више не санкционишу, већ стимулишу агресију. Зато, према Фројду, држава која, сходно циљевима, мобилише своје грађане за рат, показује свој монопол на њихово брутално испољавање агресије и деструкције (8). Будући да је индивидуално понашање зависно од социо-културних чинилаца, показује се да друштвено фрустрациони фактори утичу посредно док прихваћени обрасци понашања делују непосредно на изражавање агресивности и деструктивности. Како се примарно постојећа људска агресивност ослобађа зависно од средине у којој је израженија фрустрација или учење за испољавање агресивности, парцијално сагледавање неких од ових момената изражено је и у тумачењима психолошких узрока рата, у оквиру агресионистичке, фрустрационе и бихејвиористичке теорије (9). Према могу да важе у конкретним случајевима, овим теоријама се не могу уопштено тумачити узроци и појава рата.

Чести ратови у историји били су преовладавајући начин решавања проблема. И док се у насталом миру оружје још није ни охладило, настајали су конфликти који су тражили поновно посезање за мачем. Сећање на страшне сукобе у прошлости је брзо бледело, и меморија никад није могла да буде чинилац забране рата и одустајања од употребе оружја. У околностима када се припремају и покрећу нови ратови, негативна историјска искуства о великим жртвама у сваком оружаном сукобу готово да нису имала никакав превентивни значај. Избледела сећања на трауме као да су стварала нове беле листове на којима је крвљу требало исписати нове странице историје.

Несумњиво је, дакле, да знатно дубљи нагонски чиниоци од рационалног поимања добра и зла, одређују људске сукобе. Ратови не почињу због човековог незнања о њиховој природи, већ упркос знању да доносе несрећу и да представљају зло. Зато човек започиње сукобе с уверењем да му рат може донети добро (10). Узроци рата нису, дакле, у неспоразумима насталим због непознавања људи друге културе, насељених на другом подручју (11), већ у тежњи да се они савладају, потчине и освоје њихова територија. Из те тежње јачих и великих да владају слабима и малима, проитиче и њихово уверење у исправност своје агресије: од племенских ратова у зори човечанства, преко класичних до америчких империјалних ратова у сумраку нашег доба. Не наслеђујући војничке датости, већ само склоност ка ратовању, човек у повољним околностима увек потврђује ту своју склоност.

---

---

### *Унутрашња борба*

Препознајући порекло енергије за брутално сукобљавање међу људима, Фројд је могућност спречавања рата видео у њиховом овладавању нагоном агресије и преовладавању снаге разума и нагона ероса. Такав однос је могуће успоставити само у социо-културном контексту заснованом на принципу контроле природних импулса чије неконтролисано ослобађање одводи у примарно, природно стање. Добијајући подршку од своје средине, која, како смо видели, може из својих мотива различито да делује, носилац те активности је појединац у којем се заправо и одвија борба између међусобно супротстављених принципа његовог постојања. Одређен као место сталне борбе, овај свет је "тиран тиранину" (12), па се та његова карактеристика односи и на људску душу. Без обзира на њену благородност, она је изложена управо том сукобу који се одвија у њој самој. Будући да у човеку, као на бојном пољу, ратују разне супротности, оличене душом и телом, природом и културом, паганским и хришћанским, он је због неизвесног исхода тог боја самом себи највећа тајна (13). Распет између својих супротности, налик је попришту међусобно сукобљених сила: светла и таме, неба и земље, добра и зла, Бога и ђавола, бића и небића. Имајући ово у виду, постаје јасно зашто је мач кључни хришћански симбол, који је првенствено средство за човекову борбу са собом, против природног и анималног у себи (14). Психолошке супротности дате у његовој души, чиниоци су тог унутрашњег рата који се непрестано води. Борба против природних искушења као потенцијалног зла у човеку, битна је за сагледавање последица разрешења тих његових унутрашњих противречности. Уколико оне не добију адекватно решење, негативитет се пројектује у другог и постаје предмет агресије. Таквим односом унутрашњи сукоб се преноси у спољашњи свет и у њему се настоји да пронађе разрешење за проблеме које појединац није нашао у себи.

### *Пројекција негативитета: усуд поделе*

Како у човеку као на бојном пољу ратују супротности, тако и се и он сукобљава са другим људима. Историја човечанства је историја непријатељства које постоји као константа у међуљудским односима, сходно латинској пословици да је "човек човеку вук". Нерешен проблем природног негативитета израженог у нетрпељивости, непријатељству и мржњи према другоме, потврђује песимистичко гледиште на човекову склоност да другоме учини зло. Упркос израженим актуелним

---

настојањима ка планетарној интеграцији и прокламованом хуманизму, однос према другима и данас се исказује нетрпеливошћу. Прикривена другачијим идеолошким, политичким и масмедијским концептима, нетрпеливост према онима који нису исто што и "ми" условљена је упитношћу нашег идентитета (15). Етички естетизован партикуларизам одзвања и данас планетом као неодољив шарм нових сирена које извирују најпре стидљиво, док својим умилним зовом не намаме и потчине колективе себи. Зато се и поставља питање њиховог одговора таквом изазову и искушењу тражења сагласности за поништавањем другог. Песимистичку визију света чине основаном неугасле примарне потребе и нагони потврђивања сопствене моћи. Убрзани цивилизацијски развој, непрећен и одговарајућим човековим духовним оплемењивањем, материјалном и војном моћи само потврђује легитимитет његових агресорских претензија. Премда везано за проблем колективног идентитета, зло поделе је везано за индивидуалну психу сваког члана који решење свог идентитета види у прихватању спорних концепција национализма и расизма.

Данашњи хомо дуплекс своју подвојеност пројектује утолико одлучније уколико у таквом концепту колективног види решење питање свог идентитета. Иако алтернативе умножавају могућности и смањују збње и опасности од редукционистичког, човекова подвојеност је његов усуд који распирује али и гаси позитивне утопијске импулсе. Означена као симптом кризе идентитета чије се решења тражи у колективном припадању, ова подвојеност лако се пројектује у ентитет осенчен сопственим негативитетом, а претпостављена дихотомија добија социјално и културно одређење кроз појмове "ми" и "други" (16). Интегрисање у заједницу и успостављање разлике од других одвија се кроз процес са неизвесним исходом. Страх од другог, као недовољно познатог и опасног, прати његово потцењивање и омаловажавање, па је искуство о његовој безопасности и немоћи повод његовој деструкцији. Апсолутизовање сопственог патриотизма праћено је оспоравањем патриотизма других који се проглашавају варварима и осуђују на уништење (17).

#### *Алиби за напад*

Међутим, такав однос није више резултат несвесног процеса пројекције сопственог негативитета, већ израз свесне конструкције као алибија за напад на другог. У ту медијски агресивно представљену конструкцију би некритички требало да поверују чланови колектива који својом подршком дају легитимитет агресији. У новијој историји такви су примери од Хитлеровог паљења Рајстага до оптужбе Ирака да развија оружје за масовна уништења. Такав сценарио је примењен и приликом разбијања Југославије када су Срби оптуживани за хегемонизам, да би се оружаном сецесијом против тадашње државе створио алиби за

---

међународну подршку и осамостаљење република Словеније, Хрватске и Босне и Херцеговине.

Према истом обрасцу су и Албанци на Косову и Метохији инсценирали сукоб са српском полицијом и војском. Опчињени идејом о државној самосталности ове српске покрајине, свој однос према Србији исказивали су њеним непризнавањем, бојкотом избора и терористичким нападима. Одбојност према Србији у којој су живели, показивали су пројекцијом те потиснуте и непризнаване истине у обрнутом смислу: да их држава не жели. Инсценирајући ту нетрпелјивости, нападали су Србе и представнике српских институција и уз међународну подршку и медијску пропаганду приписивали жртвама намере које су имале према њима (18). Агресијом НАТО пакта 1999. године на СР Југославију, без одлуке Савета безбедности УН, учињеном под изговором спречавања хуманитарне катастрофе Албанаца, извршен је ратни злочин над Србијом и српским народом. Започето након пропалих преговора у Рамбујеу и одбијања југословенске делегације да потпише понижавајући споразум, бомбардовање је трајало 78 дана, од 24. марта до 10. јуна, а потоњом окупацијом јужне српске покрајине омогућено је Албанцима да 17. фебруара 2008. године једнострано самопрогласе своју независност. На Косову и Метохији је близу Урошевца изграђена НАТО база Бондстил, Србија је економски деструирана, условљена на задуживање и да прихвати да политички и геостратешки припадне западној интересној сфери.

Овај образац је потом примењен и приликом напада на Ирак, Либију, Сирију и Украјину. Под оптужбом да развија оружје за масовна уништења, која се показала лажном, извршен је напад на Ирак, убијен Садам Хусеин, и земља после америчке окупације постала вазал западних компанија. Као и у Либији, у којој је свргнут и убијен Моамер ел Гадафи, успостављена је потпуна контрола над нафтним изворима, што је и био циљ читаве операције. Оптуживање Ирана за наводно развијање програма нуклеарног оружја био је алиби за успостављање контроле над природним ресурсима ове земље и њено довођење у зависан положај од Запада.

У глобалистичкој доминацији Запада над светом, моћ НАТО пакта има битну улогу. Агресија према другом, вршена са циљем да се он потчини, пороби и преотму његова материјална добра, основни је мотив ратовања који се од најранијих времена (19) до данас није битно променио. Стварање ратне машинерије је економски уносно и тим послом се у данашњем свету више не баве само мушкарци. Премда су циљеви, везани за окупацију, потчињавање одређене територије и њеног становништва остали исти, средства којима се они настоје остварити су различита. Осим војне интервенције, користе се политика, економија, култура, да би се окупирала и потчинила једна држава. Нови специјални, хибридни ратови, воде се другим и технолошки све савршенијим средствима која претпостављају и културну реалност човековог самопреобликовања.

---

---

### *Етички релативизам*

Било да потиче из спољашњег света или да долази из човековог агресивног нагона, принцип рата се конкретизује у свету који не одликује природна већ социо-културна основа у којем природни елементи добијају друго значење. Нагонско се у том контексту не испољава више на слободан, природан и неконтролисан начин, већ на културом условљен начин. Својим правилима и моралним кодексом, колектив обавезује своје чланове на одговарајуће понашање, а свако кршење постојећих правила подразумева и извесне последице. Схваћеним као потврда и конкретизација општег принципа борбе супротности, ратом се само продужава оно што је иманентно природном постојању, па зато он без етичког предзнака нема негативно значење.

Имајући, дакле, у виду тај контекст културе, рат је манифестација њој супротног природног принципа борбе супротности. Деловањем природно нагонског и агресивног крше се социо-културна правила, па оружаном сукобљавању треба да има негативно одређење. Међутим, стављањем радикалне агресије у функцију заједнице и потврде њених социо-културних вредности, рат добија позитивно значење. Када се покреће против друге заједнице, другог колектива и доноси очекивану непосредну материјалну корист, слави се и велича остварена победа. Са становишта победника и користи које је стекао током сукоба, рат је добро, али као узрок највеће несреће коју доноси пораженима и губитницима он има негативно значење.

У осуђивању и оправдању рата не преиспитују се супротстављени парцијални ставови са становишта њихових универзализалних вредности. Уколико доноси корист једној страни, онда се он због тог парцијалног интереса оправдава и у њему се види добро. Међутим, у овој процени изостаје гледиште друге, супротне стране којој је рат нанео штету и донео зло. Попут оправдања конкретног рата, чиме се избегава да се свој став универзализује и осуђивања рата са универзалистичког становишта превиђају да не постоји уопштени, већ само конкретни рат у којем страдају стварни људи и њихова имовина (20). И управо конкретни рат који за његове учеснике има различита значења повод је његовом адекватном одређењу. Будући да једнима доноси невоље и несрећу, а другима благостање, рат је као зло и добро одређен тим својим супротностима и познатом пословицом: "Неком рат, а неком брат". У том смислу се и отвара питање да ли се учињено зло које починиоцу доноси неку корист, може сматрати добрим? Рат који се води против других људи са циљем да се они поубијају, поробе и опљачкају настоји се оправдати са становишта остварене користи и добити позитиван етички предзнак. Корист коју остварује починилац злодела отвара

---

питање релативности тог знака који се поништава и претвара у супротност када починилац буде жртва. Без обзира на корист или штету, извршени злочин има исто значење, па конкретност ратних збивања отвара питање њиховог адекватног етичког значења. Будући да у рату гину конкретни људи и да њихови животи постају јефтине, потребно је да се универсализује страхота међусобног убијања као морално неприхватљив чин. У том смислу сваку конкретну насилну смрт појединца треба појмити као ужасан догађај који се не сме понављати (21).

### *Стварање и разарање*

Схваћен као природни принцип сукобљавања, који се манифестује у свим облицима животног постојања, рат се, дакле, само на посебан начин исказује и у људском свету. Како потиче из нагонске, агресивне мотивације да се савлада и потчини други због одређене користи, рат је супротан култури којом човек настоји да сузбије те своје природне тежње, овлада њима и успостави реалност у којој може другачије да се потврди. Када се у социо-културној реалности за решење конфликта посеже природним начином непосредне борбе, онда оружана средства, која проистичу из културе, постају чиниоци њеног поништавања. Тада се укида основни принцип културе одрицање од непосредног природног изражавања агресивности као начина долажења до задовољства.

Поистовећивањем универзалног принципа борбе супротности, препознатог и у оружаном сукобу групе људи, и рата који се покреће у име неких највиших принципа, да би се оправдали непосредни материјални интереси због којих се други настоје убити, поробити и опљачкати, укида се разлика између супротних начела природне и културе. У рату се испољава универзални природни принцип борбе супротности, али тај принцип долази и до изражаја кроз човекову креативност и културу у којој и борба супротности добија симболичко значење. Зато се настоји да се покретањем и вођењем рата против другог културно легитимише природна агресија и деструкција која је суштински супротна могућностима људског стваралаштва. У тој равни се огледа етичка разлика између универзалног принципа борбе супротности који се као природно начело испољава кроз деструктивну и креативну човекову активност. Рат као симбол свих процеса у којима међусобно супротностављене силе настоје да остваре превласт, одликује и стваралаштво. Највећа дела уметности, књижевности, науке, резултат су велике унутрашње борбе у самом ствараоцу, а често и правог рата који мора да води са околином да би остварио своје идеје.

Премда се као принцип оличења дијалектичке борбе супротности манифестно исказује деструкцијом, разарањем и смрћу, рат подстиче имагинацију да се одговарајућим иновацијама, стратешким вештинама и



---

---

тактичким поступцима надмудри и савлада непријатељ. Бројни изуми првобитно намењени у војне сврхе добили су потом и најширу мирнодопску примену. О значају познавања ратне вештине говори и чињеница да бројчано јача и опремљенија страна није и гаранција ратне победе против малобројнијег и слабије наоружаног противника (22). У рату је један од најзначајнијих фактора психолошка мотивација бораца оличена у познатој спознаји да ”бој не бије свијетло оружје, већ бој бије срце у јунака”. Зато се пропагандним ратом, али и посебним деловањем на психу непријатељских бораца они настоје да дестимулишу за борбу.

Рат као комплексно збивање захтева и адекватно уметничко представљање. У том смислу становиште победника обавезује да се на прави начин представи и друга, непријатељска страна. Пред тим људским и етичким изазовом, књижевници и уметници су од Есхила до Добрице Ћосића (23) стварали изузетно значајна дела.

Тврдећи да је ”рат отац свему”, стварима које су биле, које јесу и које ће бити, Хераклит је указао на принцип који карактерише човекову историју и његову садашњост. Као конкретизован принцип сукоба супротности, рат се припрема војном обуком, учењем вештина и техника створеним да би се лакше савладао непријатељ. Уколико је рат отац свему, па и човеку, онда се човеково досадашње постојање одвија под његовим родитељским патронатом који има своје ограничење. Тренутак самопоптрђивања се исказује и карактеристичном побуном према оцу, симболичком ликвидацијом којом он коначно губи узвишено место које је до тада имао у синовљевој свести. Тиме он раскида своју дотадашњу зависност од оца, па убијањем рата, човек постаје слободан и свој.

Будући да има етички негативан предзнак, рат, попут процеса укидања смртне казне, не би требало да има будућност. Одређен као негативна историјска појава, његова негација би требало да добије позитиван вредносни предзнак. Можемо се надати да ће се однос према рату као могућности разрешења политичких конфликта променити, али човекова реалност сенчи то надање оправданим страхом. Могућности вођења ратова су технолошки све савршеније и несумљиво да долази време када ће се уместо човека сукобљавати његове машине. Уколико ће оне, како се предвиђа, имати моћ самоусавршавања, њихова борба ће се и одвијати у реалности изван непосредног човековог света, односно у сфери у којој је он најпре и замишљао да се догађају сукоби који одређују његову судбину. Но, таква негативна футуролошка визија само указује на безперспективност продужетка досадашње историје која ће у контексту постисторијског човека и нове цивилизацијске парадигме добити своју радикалну алтернативу.

.....



---

Напомене:

1. G. W. F. Hegel, *Filozofija povijesti*, Naprijed, Zagreb 1966, 32.
2. Хераклит, *Фрагменти*, фраг. бр. 80, Графос, Београд, 1979.
3. *Ibidem*, фраг. 53.
4. К. Кокер, *Филозофи варвари: размишљања о природи рата од Хераклита до Хајзенберга*, Завод за уџбенике, Београд, 2012.
5. Ф. Б. де Сааган, *Књига шеста: о религији, етици и теологији мексиканских народа*, Просвета, Ниш, 1997.
6. Расипно жртвовање је чин оног који троши и има морално право на вршење насиља. Принета жртва као корисно богатство је, заправо, вишак који се мора потрошити без икакве добити. Уништавање тог богатства је, према Батају, "проклети део" који је намењен насилној потрошњи.- Упор. Ж. Батај, *Проклети део*, Светови, Нови Сад, 1995. - Међутим, управо суђено проклетство и издваја жртвени део из уобичајеног поретка, дајући му препознатљиво лице озрачено присношћу, стрепњом и животном дубином. Зато и пажња која се посвећује жртви пре њене смрти истиче њен привремено повлашћени положај. Улепшан свим животним благодетима, статус жртве која замењује владара показује висину са које се пада у понор. Са тих жртвених висина стижу и докази о астечкој поезији, религијским схватањима и метафизичком осећању света.
7. С. Фројд, "Зашто рат", *Психоанализа и рат*, прир. Ж. Мартиновић, М. Мартиновић, Чигоја штампа, Београд, 2001, 31-38.
8. С. Фројд, "Мисли о временима рата и смрти", *Ми и смрт*, Народна књига, Београд, 2001.
9. М. Стојановић, "Психолошке теорије о рату", *Анали Правног факултета у Београду*, том 39, бр. 1-3, Београд, 1991, 296-306.
10. Ф. Ниче, *Воља за моћ*, Просвета, Београд, 1972, 335.
11. Такво мишљење је изнео и кинески писац Лију Џенјун који је на отварању 59. Међународног београдског сајма књига рекао да читање књижевних дела и упознавање кинематографија других земаља утиче на спречавање међународних сукоба у свету какви су на Косову и Метохији, у Авганистану, Ираку, Сирији, Украјини, између Израелаца и Палестинаца. - Упор. М. Вуличевић, "Вредном књигом чува се биће народа", *Политика*, 27. октобар, Београд, 2014, 10.
12. Ове речи изговара у *Горском вијенцу* Игуман Стефан који вели: "Св'јет је овај тиран тиранину, / а камоли души благородној! /Он је состав паклене неслоге: /У њ ратује душа са тијелом, / у њ ратује море с бреговима, / у њ ратује зима и топлина, / у њ ратују вјетри с вјетровима, / у њ ратују живина с живином, / у њ ратује народ са народом, /у њ ратује човјек са човјеком, /у њ ратују дневи са ноћима, /у њ ратују дуси с небесима. " - П. П. Његош, *Горски вијенац*, Рад, Београд, 1965, 94.

---

13. П. П. Његош у *Лучи микрокозма* сажето одређује човека као највећу тајну: "С точке сваке погледај човјека, / како хоћеш суди о човјеку - / тајна чојку човјек је највиша. / Твар је творца човјек изабрана! / Ако исток сунце св'јетло рађа, / ако биће ври у луче сјајне, / ако земља привиђење није, / душа људска јесте бесамртна, / ми смо искра у смртну прашину, / ми смо луча тамо обузета." Упор. П. П. Његош, *Луча микрокозма*, Граматик, Београд, 2003.

14. Б. Јовановић, "Етика Христовог мача", *Љубав и опраштање*, Партенон, Ars libri, Београд, 2011, 97-110. - Христов мач се неадекватно тумачи као оружје у рукама хришћана у борби против других, због чега се хришћанство оптужује за милитантну религију. Према је католичка црква током историје водила крсташке ратове, овај мач је првенствено средство хришћана у борбе са собом и искушењима којима је изложен.

15. Ц. Тодоров: "Ми и други"; Самостално ауторско издање уредника едиције XX век И. Чоловића, Београд, 1994.

16. *Ibidem*.

17. Зато Тодоров и истиче да варварин није наш непознати сусед, већ да смо то ми увек када свог суседа сматрамо варварином, и указује на то да је прави патриотизам, заправо, онај који допушта и патриотизам другог са којим морамо научити да егзистирамо да би животно и људски опстали. - упор. Ц. Тодоров: *Ibidem*.

18. Б. Јовановић, "Судбина Срба на Косову и Метохији", *Карактер као судбина - студије из етнопсихологије*, Народна библиотека "Стефан Првovenчани", Краљево, 2002, 108-109.

19. R. L. Karnerio, "*Politička ekspanzija kao izraz principa eliminacije kroz konkurenciju*", и Џ. Џипић, *Politička antropologija - hrestomatija, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, čigoja štampa, Beograd, 2002, 207-208.*

20. Б. Шијаковић, "Рат и рационалност", *Огледање у контексту*, Службени гласник, Београд, 2011, 647.

21. Такав однос може се упоредити са потребом адекватног представљања насилне смрти на филму. Говорећи о томе, Буњуел истицао да се она мора приказати у својој страхови одузимања конкретног људског живота и да се зато не сме злоупотребљавати у циљу олаког привлачења и задржавања гледаоачеве пажње. - Л. Буњуел, *Мој последњи уздах*, Институт за филм, Београд, 1983.

22. Иако технолошки супериорна, НАТО армада није војнички поразила српску војску на Косову и Метохији која је успешним маневрима, камуфлажом војне ефективе и постављањем макета као супститута стварних војних циљева успела да сачува целокупну технику и људство.

23. Д. Ћосић, "Деобе нису идеолошки роман", *Зборник Крушевачке филозофско-књижевне школе*, књ. пета, Крушевац, 1998, 129.

---

---

СЛОБОДАН КАЋЕВАЦ

РАЗУМЕВАЊЕ РАТА И ПРОГРЕСА

**Сажетак:** Основна идеја у овом раду јесте да се покаже да ли и каква веза постоји између *рата* и *прогреса*, односно да ли рат делује подстицајно на прогрес или га зауставља. Испитује се вероватноћа и поузданост исхода одређеног типа стваралаштва под претпоставком да рата нема. Најпре се одређују појмови „рат“ и „прогрес“, а онда се варирају примери коришћењем емпиријских догађаја. На крају се прелази на херменеутичку раван, па се у духу схватања Е. Бетија уводи поступак могуће коначне верификације интерпретираног догађаја.

**Кључне речи:** рат, прогрес, разумевање, интерпретација, вредност, иреверзибилност, алтернативна хипотеза, психологија морала, квалификована порота.

1.

Уобичајена представа о рату је да је то спровођење политике другим начинима, што он стварно и јесте, па се најчешће одређује да је још и реч о оружаним средствима. Током 20. века заживео је и појам такозваног „хладног рата“, који подразумева сукоб без оружаних средстава, али се ради о средствима која су означена као економска, медијска, етичка, културна, што опет има за последицу вредносно поништавање економског и/или духовног кредибилитета једне од зарађених страна, при чему обично и друга страна трпи последице таквог вида ратовања, тојест, „хладног рата“.

Идеја „прогреса“ у појмовном смислу знатно је сложенија. Како каже психолог Драган Крстић, прогрес представља „кретање унапред, помицање према нечему чији је смер одређен стаништем субјекта и његовим циљевима; а садржај значења је одређен субјектовим сазнањем о природи кретања“.<sup>[1]</sup> Поменути аутор даље говори да иако та реч указује на објективизирану динамику, имамо посла са термином који

---

<sup>[1]</sup> Драган Крстић, *Психолошки речник*, Београд, Савремена администрација, 1996, стр 506

---

садржи „интерпретативно значење које може бити релативизирано у зависности од схватања правца и садржаја кретања“<sup>Ш2Б</sup>.

Као што се може уочити, тешкоће с појмом „прогрес“ показују се распоном од намере да се он објективизира до стварног досега те објективности, који је толико широк да се под утицајем интерпретације лако може склизнути у потпуну релативност или – у неодређеност. Наравно, на то упућује већ само уметање у дефиницију „прогреса“ и атрибута „релативизирано“, као и појма „станиште субјекта“, али и навођење да се ради о утицају „конативних и емоционалних стања“.

С обзиром на поменуте тешкоће и сву сложеност, изгледало би да је примереније говорити о *односу рата и научног прогреса* и то пре свега техничког, пошто је успостављање релације *рат – хуманистички прогрес* мање изгледан за резултат поузданости, а посебно имајући у виду аксиолошки домен и морално оправдање.

Будући да ратови трају од када постоји човечанство па до данас, то значи да је рат неминован историјски (или друштвени) феномен и догађај. С обзиром на ту чињеницу, по интуитивном резонувању, рат неће никада престати у људској историји, ако се има у виду све оно што подрзумевамо данас под појмом „човек“, „морал“, „право“, „заједница“, као и остале уобичајене атрибуте (или антропине). Наравно, видови и форме рата се мењају, али он као пратилац људског друштва увек остаје, те у погледу његовог нестанка не треба имати илузије, сем ако у пројектима немамо у виду могуће утопијске идеје.

## 2.

Рат је почео, звучи невероватно (али и цинично), још пре нашег рођења, што значи да је свака индивидуа, човек појединац, на свет стигао борбом (или „борбом“) која се окончала победом оног који је рођен. Произилази, тако, да је рат иманенција сваке индивидуе (ово би било биолошко утемељење става), а то даље имплицира тезу да је рат, како би рекли антрополози, један од антропина.

Надаље, ако бисмо говорили о прогресу, могли бисмо прихватити тезу која има не само супстанцијално него и релационо значење. Прогрес, као напредак, увек се може одредити само у односу на неко претпостављено (најчешће временски) претходно стање. То би била нека реалистичка, понајпре емпиријска варијанта одређења појма „напредак“. Други вид био би чисто феноменолошког или аксиолошког типа, па бисмо рекли да се прогрес одређује и као прелазак са једног на други ниво лествице вредности претпостављене теорије. Но сложеност

---

[2] Ибид.

---

овог питања отвара се онда када се узму у обзир не само једна већ и друге вредности. Ради поузданости, најбоље је узети у обзир све вредности, рецимо оне у духу Шелерове лествице. Тада се морају имати у виду не само материјалне вредности, него, поред хедонских, још и виталне, духовне, као и вредности – светог. А онда, тек у том (или таквом ) резултату може се смислено говорити о прогресу.

Овде вреди поменути две ствари: у рату долази до поништавања извесних вредности, и друго, опасност се јавља када се идеологизирањем оправдава ништење вредности једног аксиолошког ранга зарад афирмисања вредности нижег аксиолошког ранга. Важно је истаћи и то да, када се ниште вредности вишег аксиолошког ранга, у ситуацији идеологизираниог начина мишљења, оправдање се изводи тако да се замагљује или прекрива, делимично или потпуно, стварни положај или поредак вредности. Тада се оне са нижег показују као да су на вишем аксиолошком рангу. Нико од манипулатора неће, у тако постављеној матрици (идеологизираниог) начина мишљења и реализације, порицати ништење вредности, најчешће представљено као жртвовање, али ће циљ претпоставити као вредност вишег аксиолошког ранга у односу на ону која се ништи. И то је редовни поступак оправдања који се може пратити и уочавати у таквим, посебно у ратним ситуацијама. Производ тога јесте и чињеница да изманипулисани, по правилу, нису тога свесни, па чак ни величина страдања не стоји у сразмери са свешћу о манипулацији. Произилази, нажалост, да је често оправдање поднете невоље убедљивије од стварног губитка, што је или производ заблуде, односно илузије, или гордости која има различите мотиве. Свакако, овде се ради о томе да је ризик од идеологизације усмерен на илузију о прогресу рата (или о ратној опцији као прихватљивој алтернативи), чиме је извршена конверзија која није усмерена на афирмацију него на поништавање, деструкцију вредности.

### 3.

Пример за такву идеологизацију дат је још у Средњем веку – пример верских ратова. Зарад „очувања“ вредности Светог, тј Христовог гроба, вођени су крсташки ратови са сасвим другим циљевима: освајање и пљачка других градова. Новији примери, „Октобарска револуција“, на пример, где је идеја једнакости у статусу духовног, идеологизираниог конвертована зарад уништења Царске Русије. По тој анализи, православна а јака Русија, симбол православног духовног света, уништена је услед афирмације хедонских вредности, па је примереније такав акт назвати светогрђем, а не прогресом.

Идеја, наводно, једнакости, идеологизирана и инструментализована (а једнакост припада духовном аксиолошком

---

---

хоризонту), медијски представљена током 1999. године као „заштита“ косовских Албанаца, којом је бомбардована СР Југославија, воспостављена је и зарад наводног очувања правде; а реч је, опет, о материјално-хедонском интересу НАТО држава чији је интерес требало очувати ради приближавања Каспијском региону и изворима енергената.<sup>ШЗБ</sup>

Пошто је овде реч о питањима из сфере аксиолошких проблема, поставља се питање: о каквом је прогресу реч ? Као што се из досадашње анализе види, рат може повремено донети материјалне користи, економски прогрес (у једном делу региона којем и ми припадамо, не у Србији, у 19. веку је, тако, постојала пошалица: „нема рата, огољесмо“ ?!). Али онда се отвара питање праведности? Као што се зна, сем одбрамбеног, какав је 1999. године водила СР Југославија (а створен је већи проблем јер је део Србије окупиран, а притисци на Србију још трају), у подручју етичког схватања правде важи најчешће трибалистички концепт. Према том концепту, да подсетимо, антрополошки резултат у примитивном племену се темељи тако што се сматра „да је праведно то када наше племе побије припаднике другог племена, а неправедно је када они из другог племена убијају припаднике нашег племена“.

Рат у неким случајевима може бити подстицај и верификација техничко-научног напретка. Он, наиме, у сфери технолошког развоја понекад даје снажан импулс, али тада не мора бити производ чисто ратног дејства него последица великог финансијског улога чији је крајњи циљ ефикасност у ратном сукобу. Успутно, имамо извесне напретке, да споменем из медицине пример развоја реконструктивне хирургије или употребу јодоформа у дезинфекцији код рањавања. Тако је, рецимо и то, јодоформ први пут у хирургији употребљен за дезинфекцију 1885. године у Српско-бугарском рату, па је, благодарећи томе, на хиљаде људи спасено од сепсе. Прву трансфузију примењену у ратним условима на Солунском фронту је остварио српски лекар Никола Крстић, што је потврда да су у рату могућа нека открића до којих, вероватно, у другим околностима не би дошло, или, не би тако брзо била откривена (рекли бисмо: невоље рађају нова решења)<sup>Ш4Б</sup>.

---

<sup>[3]</sup> Из штампе су познате изјаве Мадлен Олбрајт, државне секретарке САД, изговорене на једном америчком универзитету. Олбрајтова је на преговорим у Рамбујеу стално „подизала рампу“ толико да је Милошевић не би могао прескочити, чиме је, захтевајући нереалне одлуке СР Југославије, водила поступак за бомбардовање 1999. године. Друга њена изјава тиче се јавног иступа када је говорила да су природна богатства појединих земаља својина људи свих држава. То је увод у рушење међународног права и траса нових политичких одлука за глобалне сукобе.

<sup>[4]</sup> Крајем 2013. године (28. децембра) информацију је објавио РТС, а објаснио прим. др Милоје Анђелић.

---

---

#### 4.

Надаље, осврнућемо се и на део разговора са ове сесије ( у Крушевцу) када је постављено питање: да ли би се књижевност тако развијала после Великог (Првог светског) рата и да тога рата није било?

У одговору на ово питање можемо применити следећи логичко-методолошки поступак. При том желим да поновим исто оно што сам за такав тип проблема изјавио пре десетак година, па онда и на Филозофском скупу у Источном Сарајеву. По мојем схватању, овде се ради о једном од специфичних проблема који спадају у домен методолошких разматрања, и то, прецизније, из области друштвено-хуманистичких наука. То питање има одређење у методолошком ставу који сам овако формулисао: *У системима иреверзибилног типа, не може се поуздано доказати алтернативна хипотеза.* То би значило да је одговор могао бити само вероватан, а никако потпуно поуздан. Ради се, дакле, о томе да је реч о систему из идиографских, а не номотетских наука. Коначно, одговор не може бити поуздан јер за описани „догађај“ не можете имати експерименталну и контролну групу, па је онда неприхватљиво да хипотезу „X2“ апликујете на догађај „Д1“, пошто је систем иреверзибилан.

У етичком смислу, познато је, напредак може бити прогресиван (оправдан) само ако је рат одбрамбени. Но, истовремено, са протеклом времена, немамо поуздана мерила да су људи постали морално напреднији, што се у рату често врло јасно види. Исто тако, ваља рећи, етичку природу рата или мира није лако препознати, поготову је то тешко без временске дистанце, пошто, уосталом, и сам захтев за историјском објективношћу налаже такозвану „временску дистанцу“. Из овога следи да човеку као стваралачком бићу измиче свест о вредности чина који је у стварању, односно, *вредносна априорност стваралачког чина није иманентна човеку.* У технолошком смислу, значи, прогрес је услед ратних догађаја могућ као иновативност, или је такав да убрзава проналазаштво, те тако он може деловати само стимулативно динамичније.

#### 5.

Остаје још питање: шта се догађа у сфери феномена које обухватају (покривају) идиографске науке, где ћемо навести један пример из социјалне психологије.

---

Наиме, крајем априла 2014. године нека средства информисања<sup>Ш5Г</sup> су известила да су технику мучења затвореника у Гвантанаму развили два Американца, и то психолози!? – др Џејмс Мичел и др Брус Џесен. Да подсетимо: та техника има и своју „научну“ ознаку која гласи –*Појачана техника испитивања*. А како изгледа „Појачана техника испитивања“ могли смо сазнати из више извора, као и од међународних хуманитарних организација; оне ту технику квалификују као класичан вид мучења људи.

Може ли се ту уопште говорити о моралном прогресу или је то знак да „време Гебелса“ још увек траје. Да се не заборави: Гебелс је такође био психолог и, вероватно је, да су Мичел, Џесен и Гебелс имали и предмет или одељак који се у литератури зове Психологија морала. Ако јесу, да ли је то помогло да се одрекну практичног чина који се зове – монструозност?

Остаје још да се размотри питање: Како долази до представе о вредновању резултата рата? Да ли прве представе о резултату ратних чина могу бити поуздане или не, привремене или трајне ?

Говорићу о једном херменеутичком увиду, али не у духу херменеутичке теорије или херменеутике као теорије, него у духу метода који је карактеристичан, делом, за Шлајермахера, али више за дух Емилија Бетија. Као што је познато, Емилио Бети је за истраживање успешности процена у духовно-друштвеним наукама препоручивао методе од неколико канона. Нећу се бавити њима, помињем их напросто као идеју око вредновања у овим наукама путем одређених техника.

Како је могуће проценити или изрећи став о томе да ли је, на пример, неки догађај као што је то рат, био оправдан или не, да ли је за неку и коју страну, рецимо Први или Други светски рат донео више штете или користи, то непосредним увидом одмах, врло тешко или скоро никако не може бити поуздано. Слично мишљење може важити и када су у питању стваралаштва везана за уметничка дела. Није ли се много пута у историји уметности догодило то да је непосредно, након стварања или објављивања уметничког дела, оно било прихваћено или неприхваћено, а да је накнадно стекло тачну или поуздану верификацију. Сличности има, наравно, са валоризацијом и у другим историјским наукама.

---

[5] „Политика“, 28.4.2014. године



---

---

6.

Рекао бих да овде вреди формулација коју излажем као *Методу квалификоване пороте*. Њу схематски представљам овако: полазимо од „Догађаја Д1“ као почетног стања. Протеком времена следе оспоравања или одобравања, па се онда „Догађај Д1“ даље интерпретира као „Догађај Д2“. Затим, одобравањем или оспоравањем у времену, нови, временом и новим људима (као новом поротом) обогашен тај се догађај интерпретира као нови „Догађај Д3“, и тако редом... Када се након извесног временског тока и измењених интерпретатора (измењене пороте), након оспоравања или одобравања задржава и понавља статус константне (устаљене) интерпретације, тек тада поуздано можемо говорити да је уметничко дело успело или неуспело, или да је историјски догађај, на пример, рат, био прогресиван, оправдан или неоправдан. Поступак у којем *време и субјекти верификатори* дају константну интерпретацију Догађаја или чина-дела, са понављањем једнаких вредносних формулација, називам *Методом квалификоване пороте*. *Квалификована порота јесу верификатори које представља оно време у којем нема више колебања у погледу одређења вредности, као и нови субјекти који су сагласни у погледу тог конкретног вредновања, без обзира на властите културне обрасце.*

Тако би ово представљало још једну од специфичних разлика између идиографских и номотетских наука.

Крушевац, јуни 2014. године

---

ЈОВАН АРАНЂЕЛОВИЋ

## СТИД И ПРАВДА КАО ПОЛИТИЧКЕ ВРЛИНЕ

**Сажетак.** Осећај стида се обично своди на лични чин или доживљај. Познаје се углавном тај његов облик. Међутим, лако је показати да је стид и нешто друго, много важније од тога, наиме да је и политичка врлина. Треба притом рећи и оно што је најосновније – да је тако схватан од искона, и то у великим филозофијама. Други проблем којем ћемо посветити пажњу јесте зашто се, посебно у нововековљу, стид све ређе појављује у овом изворном, изузетно вредном виду у готово свим областима културе, осим, донекле, у књижевности, о чему посебно уверљиво сведочи једна песма Милоша Црњанског написана „у славу убиства и Принципа“.

Биће речи и о употреби појма стида у делима других великих српских писаца. Притом, у књижевности се поима углавном као лични доживљај, али такође, као што ћемо показати, и као политичка врлина, чему ћемо посветити изузетну пажњу ограничавајући се на стваралаштво српских писаца.

Посебан изазов биће однос стида и правде; тражићемо одговор на питање зашто се ове политичке врлине, од времена грчких филозофија, схватају као тесно међусобно повезане? Како та веза временом постаје све слабија и зашто се у нашој савремености све више губи и занемарује чак и у филозофији, а још изразитије у друштвеној теорији.

Поменуо сам само неке проблеме чијим ћемо разматрањем настојати да покажемо да је појам стида као политичке врлине, посебно у наше време, неопходан пре свега у критичкој мисли уопште, а посебно у оној угрожених и обесправљених народа. Свестрано и продубљено разматрање варварског деловања тзв. „цивилизаних народа“, као и њима подређене теоријске мисли, захтева да се политичке врлине схвате у изворном облику, посебно да се правда и стид не раздвајају. То је важна претпоставка свестраног и свеобухватног приказивања начина на које евроатлански свет, често најсуровије и најбезочније, задовољава своје себичне интересе – у најширем смислу ове речи – на штету других народа.

Тог безочног и бестидног насиља највеће жртве су, разуме се, државе које нису у стању да се насилништву успешно супротставе, да очувају своју самосталност, да своја богатства користе за сопствени развој итд. У остваривању тих срамних циљева агресорима увек вачан ослонац, поред насиља, представљају властодршци у угроженим или

---

окупираним државама; у њиховом стицању често неограничене власти највећи значај има верност евроатлантистима а не народу. Слично властодршцима понашају се и неки „људи културе“ или тзв. елитни интелектуалци којима је од свега важније да заслуже неко признање завојевача, при чему није најважније да стекну и материјалну корист. често је важније да заслуже неко признање, неку награду, да се стекне име и углед „великана“ и то не само у националним оквирима.

**Кључне речи:** стид, лични доживљај, политичка врлина, култура, књижевност, варварско деловање „цивилованих народа“, елитни интелектуалци

У нашој савремености стид се обично схвата као особено осећање, својствено онима који са пуно обзира прилазе свему што у животу чине. У сличном значењу употребљавају се и неки други појмови. Стид се понекад схвата као појам сродан савести јер нас та осећања обузимају ако смо их изневерили, посебно ако смо се понашали безобзирно или бахато.

Ретко се увиђа да стид није само једно посебно осећање, нешто субјективно што одређује појединца, већ и да је много више од тога, а можда треба рећи и знатно важније. Ту „другу страну“ стида рано су увидели стари Грци и придали јој у својој филозофији изузетну важност већ и тиме што су је означили као политичку врлину. Пре него што о томе нешто више кажемо, треба нагласити како тај појам временом све више губи значај у политичкој филозофији, а посебно у друштвеној теорији нашег времена. Нема ни трага од оног значаја који је тој врлини као политичкој придао Платон у једном од својих најважнијих дијалога, у *Протагори*, истакавши њену везу са правдом.

Треба поменути да је Хегел у својој *Историји филозофије*, у одељку о великим софистима знатну пажњу посветио овим врлинама о којима у митском облику говори Протагора. Тај мит Хегел је назвао „изузетно значајним“.

Поменуо сам да у нашој савремености идеологизација политичке мисли потискује појам стида покушавајући да властодржачку делатност прикаже у најбољем светлу, да о њој говори језиком чињеница, ослобођеним свега што схватањем стида као политичке врлине – коју Хегел означава изразом „политичка мудрост“, постаје видно. У прилазу који није подређен изопаченом, идеологизованом разумевању стида и правде указују се увиди који сведоче да су одредбе политичких врлина у Протагорином миту, одиста „бескрајно значајне“. Важност ових појмова постаје видна ако се они схвате као две нераздвајно повезане „политичке врлине“, дакле онако како су и одређене у Платоновом дијалогу.

Пре свега треба рећи да „мит“ овде означава изабрани начин излагања, а не нешто што потиче из културног наслеђа, из народног

---

---

предања. Ово постаје јасно ако обратимо пажњу како се Протагора опредељује за облик излагања својих погледа о начину на који су свим живим бићима подељене снаге опстанка. Он наине пита своје слушаоце да ли да излаже своје погледе у митском облику, или наводећи разлоге; они одговарају да се сам определи за начин излагања; он бира митски израз а не „говор на основу доказа“. Дакле, он не износи садржај неког исконског мита, већ своје погледе приказује у облику који је најприступачнији разумевању младих људи.

Скраћујући причу на оно што је за ова наша разматрања важно, треба истаћи да је у тој подели снага живим бићима једино људски род остао без онога што је битно за његов опстанак. Зевс се забринуо па је послао Хермију да људима расподели правду и стид, свима подједнако, а не онако како су дароване остале снаге опстанка или способности и вештине другим бићима. По речима Зевса свима „једнако“ „јер градови (полиси) не би могли постати кад би те врлине само мало њих имало као што ствар стоји с другим вештинама „и закон постави од мене“, настави Зевс, „ко не може да има стида и правде нека га убију као несрећу града“

Зевс је издвојио ове две врлине како би обезбедио да људи живе у слози, како би могли надјачати опасне животиње, како би њихови градови (државе) били довољно снажни да се супротставе онима који би их угрожавали.

Један од облика политичке врлине јесте и ратна вештина којом полис брани своју слободу и живот у миру.

Врлине о којима говоримо сведоче о мудрости и њен су израз, разуме се, ако је реч о политици у најбољем смислу речи, односно ако је чине универзално прихваћена и примењивана начела развијена у великим филозофијама антике и нововековља, као и у друштвеним теоријама новијег времена, уколико их одликује критички дух и такав однос не само према владајућим идејама већ и према самом свету живота.

Сасвим другачији смисао и вредност те врлине имају у идеолошки изобличеном виду политике који у нашој савремености преовлађује. Доспело се до тога да се посебно стид врло ретко уопште и помиње као суштинска политичка врлина, слична по вредности и значају праведности. То посебно води изопачавању вредновања политичког мишљења и делања.

Кад говоримо о изопаченом лику политике, онда имамо на уму пре свега њен освајачки, завојевачки, пљачкашки и поробљивачки облик. Али, једнако је важно да се не заборави на оно што је вечити пратилац таквог вида политике. Мислим на послушничко и понизно мишљење и делање тзв. елитне интелигенције која не хаје за националне

---

---

и државне интересе своје покорене и обесправљене земље и којој је добробит сопственог народа најмања брига. Посебно у нашој националној култури, као и у свести српског народа, увек је била видна снажна одбојност и презир према таквој интелигенцији. У томе, од времена косовског предања и уобличавања видовданске етике увек је предњачила српска књижевност, посебно песничка реч; у њој и налазимо мисли као што је она Његошева – „Нека буде што бити не може“ или она, тако често понављана, да је боље бити сужањ него слуга итд.

У Протагорином „миту“ садржан је важан разлог који објашњава зашто се о стиду обично и не говори у многим областима људског чивота. Превише је оних, посебно међу политичарима, који су од свог позива створили пуко средство остваривања себичних интереса на штету других; ово посебно важи кад је реч о односима међу државама у свету, у којем су такви интереси постали врхунско божанство, у којем су право и морал обезвређени подређивањем политици. Опште је искуство да о стиду не говоре бестидници. То је један од разлога што се овај појам не може чути у говору посебно данашњих властодржаца, разуме се, не само наших. Изненађујуће је да се тој врлини као политичкој недовољна пажња посвећује чак и у критичком мишљењу.

У здраворазумском расуђивању стид се изричито не повезује са праведношћу. Поред осталог се зато најчешће и не помиње као политичка врлина. Али, то нипошто не значи да се ова врлина и у том говору не схвата и као политичка. Да бисмо то увидели довољно је себи поставити питање: чему води деловање људи, посебно политичара, који су лишени осећања стида, односно ако та врлина није од значаја за њихов начин мишљења и понашања? Још једноставније речено, довољно је помислити, на пример, на бестидно понашање и деловање да би се схватило да се стид и у обичном мишљењу поима слично начину на који су га схватили Протагора и Платон.

чак и кад се ни на који начин не повезује са праведношћу, дакле ако се схвата апстрактно, издвојено, није тешко увидети да се та веза подразумева као претпоставка праведног деловања, као препрека њему супротстављеног понашања, односно као неспојива са пороком, било да је овај политичке или неке друге врсте.

Да се о стиду ипак говори сведочи вредан текст новинарке Биљане Митриновић у којем је управо тај појам од највећег значаја. „Стид је данас у Србији заборављено а лековито осећање“, каже она. Притом с правом показује да су у том погледу без премца српски политичари, али да они нису усамљен јер испуњавају бесрамне захтеве евроатлантиста; зато је свој став изразила у општем облику.

Бестидност, наиме, не посведочују својим понашањем само српски властодршци који захтевају да градоначелници и одборници

---

северних општина јужне српске покрајине прихвате мандат потписујући свечану изјаву на којој је „прелепљен“ грб и натпис Република Косово. То је одбило да учини само неколико одборника, увиђајући бестидност чина и самог тог захтева властодржаца Србије да се испуни налог Европске уније. На исти начин је поступио и Крстимир Пантић који је ову подвалу оправдано назвао непристојном јер вређа достојанство и интелигенцију: „Потписивањем заклетве ја бих прекршио Устав Србије, а то не могу да ујиним.“

Они који су одбили да потпишу срамну изјаву сведоче, по Биљани Митриновић, да су „имали у Србији готово заборављени осећај срамоте“. С правом каже да је тај осећај лични чин. Али све оно што говори, посебно кад се осврће на ставове српских властодржаца, сведочи да је тај чин схватила и као бескрајно значајно политичко дело. Они малобројни који се нису понизили, показали су да у српском народу живи и да је делотворан осећај стида и одговорности за правично деловање. Њихово понашање је појмљено, иако не изричито, као сведочанство политичке мудрости којом су у чврсто јединство спојене две изузетне врлине – стид и праведност. Показаћемо да је то и важно одличје великих српских књижевника. Али да прво кажемо зашто се у „миту“ не помиње и савест.

Оно што грчка предсократска филозофија још није јасно појмила, не може се ни поменути у причи каква је Протагорина. Али, чак и ако претпоставимо да је појам савести био познат, предност би припадала стида јер се њиме - поготову кад је схваћен као осећање у „присној вези с праведношћу“, како га одређује велики софиста – на најбољи начин постиже оно до чега је стало Зевсу, наиме настајање градова и њихова моћ да се успешно суоче са разним претњама. Стид а не савест део је снаге која може сачувати „наш род да цео не пропадне.“ Онај ко не може „да има стида и правде“, тај може одбити да учествује у стварању полиса, у његовом ваљаном уређењу и одбрани. Ако се ово има на уму, онда постаје разумљиво зашто је и у „миту“ политичким врлинама придружена и ратна. Али, нама је тешко да прихватимо Зевсову пресуду онога „ко не може да има стида и правде“; међутим, сасвим је разумљиво да снажно осуђујемо и осећамо презир према онима који немају ове политичке врлине. Такав однос се одржао у највећој мери до нашег времена.

Запажамо да се у грчкој филозофији истиче јединство стида и правде и да се оно изражава појмом политичке врлине. Да бисмо разумели значај тог јединства навешћу једну изјаву која се недавно чула. Она на уверљив начин објашњава зашто је толико важно да се стид и правда не раздвајају. Тучно је кад видите да о бестидности других говоре они чију политику управо тај појам суштински одређује. Догађаји око Крима били су повод „најмоћнијој Немици“ данашњице да изјави како је „срамно оно упоређивање Крима и Косова“. То тврђење нимало не

---

---

изненађује, јер Немцима није први пут да свет упозоравају како оно што је њима и њиховим савезницима и слугама дозвољено, то исто постаје „срамно“ кад га чине други чак и ако притом не крше правне норме или ако не примењују насиље, односно ако не ратују.

Навео сам ове речи јер оне на једноставан начин показују да употреба појма “бестидност” у политици губи сваки смисао ако се осамостали према неправди, према безакоњу.

Појам срама, схватили су то Грци, има моћ само ако је обједињен с појмом правде. Али, није свакоме до ваљане употребе политичких врлина већ пре до њихове злоупотребе како би оправдали сва своја недела и злочине.

Тај став о бесрамности је важан и као уверљиво сведочанство о изопачавању смисла – наиме о представљању обичне и очигледне лажи као истине, односно о изједначавању обмане и веродостојности итд. То изокретање је постало нешто у тој мери уобичајено и укорено, да евроатлантисти и не виде да је ту реч о изобличавању смисла.

О стиду као политичкој врлини и о њеном односу према правди у нашој филозофији и друштвеној теорији није писано, бар не нешто што би било вредно помена. Али у нашој књижевности - у свим њеним облицима – посебно о стиду можемо наћи врло вредне увиде. Од песника треба пре свега поменути Бранка Радичевића. Нема писца у чијим лирским песмама, као у његовим, можемо наћи такво богатство увида и доживљаја о стиду као природном одлику младих о којима је певао, при чему то важи пре свега за „моме милооке“, али и за „момке враголане“. Кад је реч о њима, онда се ово осећање испољава као владање страстима, као суздржаност према „драгим момама“ итд. Поменућу само неколико његових песама у којима се осећању стида посвећује изузетна пажња: „Девојка на студенцу“, „Путник на уранку“, „Враголије“.

Кад овде говоримо о Бранку Радичевићу онда је вачно имати на уму да стид као одређено осећање јесте често претпоставка стида као политичке врлине, само што у првом облику он представља одличје личности у целини, независно од онога што чини, а у другом се ограничава углавном на његово политичко деловање.

У поезији Бранка Радичевића стид није снага гушења страсти, чежње, жудње. Владане осећањима није то! По правилу је жудња обострана, али је често неизречена, скривена, знана само „моми“; песнику пружа изузетне могућности за танано приказивање осећајности младих. Као сведочанство наводим завршне стихове дивне песме „Враголије“:

---

Липа брсне гране шири,  
шапће дану сјајну:  
Вири, дане сјајни, вири,  
Али чувај тајну!

И у овој песми као и у низу других видна је Бранкова очараност свим што природу чини. Све је у ној у неком дијалогу, било да је живо или да није. Нема никаквог противстављања природе и човека. Сусрет двоје младих најчешће се догађа у природи, поред извора, на реци итд. Из наведених стихова је видна та оживљеност природе, тако изразито обележје поезије романтичара. У скривању тајне двоје младих која може побудити осећање стида, помоћ се очекује од тако појмљене и доживљаване природе. То одличје природе је видно и у поезији других наших и европских песника романтизма. Природа може одати тајну, али је може и чувати. Да није тог њеног одличја, тешко је и замислити како би она, поред љубави, била основни мотив поезије нашег великог песника.

Љубавна страст је често оплемењена неком врстом игре, на пример скривањем девојке, њеним бекством, али не да би утекла момку, већ као нека врста подстицања да враголан чини оно што се од њега природно и очекује.

Стид не само да не осујећује страст, него је оплемењује, омогућавајући песнику да је снажније представи.

Нећемо се потпуније бавити знацима о богатству начина на које се стид појављује у поезији Б. Радичевића, али треба истаћи да је мало песника који се у овом погледу могу мерити с њим.

Кад је реч о помињању стида као политичке врлине, истичем погледе Његоша и, такође, Црњанског; али треба бар поменути да је мало значајних књижевника у чијем се стваралаштву појмови стида или срама не појављују у свом двоструком смислу, дакле било као лично осећање или као политичка врлина, а понекад у оба значења.

Прво ћу навести Његошево кратко писмо Илији Гарашанину од 2. маја 1848. Помињем ове податке јер они омогућавају да се ваљано схвати његов смисао и посебно значење речи „стид“ у овом писму: „Ако је игђе икога, нас ево. Ако ли нема никога, ја не могу ништа до стићети се што сам вам брат. Сад али никад, никад ако не сад“. И ово писмо, својим општим, апстрактним смислом, показује да је Његош био дубоки мислилац. Очигледно је да је Његош појам „стида“ схватио као политичку врлину.

На овом месту треба бар поменути да се појмом стида не одређују само различити облици делања, већ и начини на које се доживљава одустајање од њега. У једном смислу стид може бити врлина, у другом њена супротност, дакле порок, мана.



---

А о бестидним оптужбама Срба и Словена у целини за сва зла која чине управо ти клеветници, Његош је изнео уверљиве ставове у својим делима, који једнако важе и данас, као што су важили у његово време.

(У једном новинском извештају из Хага могли смо прочитати невероватну али изузетно речиту причу о суђењу Његошевом *Горском вијенцу*: „Изгледа да је Хаг коначно издао ослобађајућу пресуду Његошевом делу. Главни тужилац овог чудовишног политичког суда издао је проглас, који је и сам по себи довољно речит, да за овај суд Његош није (више) крив, али „јесте сумњив“. Ово не сведочи само о бестидности и несувислости пресуда политичког суда, већ и о томе на какав изопачени начин се схватају правна начела у настојању да се оправда евроатланска агресија на српски народ, да се о варварском рату створи потпуно лажна слика. Сличну судбину имало је и *Нареманија* Илије Гарашанин и, разуме се, „Меморандум Српске академије наука и уметности“.)

Велики део проблема, и то оних најтежих, са којима се Србија данас суочава корени у бесрамној подређености њених властодржаца интересима евроатлантских сила чије се задовољење обично представља као услов припајања Европи. Лаж је да Србија није земља европског круга народа по свему што је постигла у својој дугој историји, а што је у изузетно великој мери уништавано у ратовима које су против ње водили управо западни Европљани, при чему у насиљу и злочинима у новије време знатно предњаче амерички агресори; они и данас умишљају да могу господарити и у коренито измењеном свету у односу на онај у којем су њихове обмане могле бити наметане као тобожњи обрасци демократије и „слободног света“ а њихов „начин живота“ као узор за све народе планете. Та времена су заувек прошла.

Оздрављење стања у које је санкцијама, ратом и на многе друге начине доспела Србија нипошто није у срамној политици чију основу чини несувисли став да Европа нема алтернативу, већ у поштовању сопствених интереса, националних и државних. Светиња за нас може бити једино Србија отворена према свим државама и народима света, а нипошто подређена било ком његовом делу.

Настојаћу да бар назначим да је одбацивање начела подређености правде политици, односно себичним интересима данашњих империјалних сила, битна претпоставка разарања основе њихове моћи господарења другим народима. То је услов без којег је немогуће успоставити владавину права или истинску суверену државу у којој би се поштовала универзално прихваћена политичка и морална начела.

Чак и када правна осуда не може бити ваљано утемељена, кад је насиљем учињена спорном, или кад се неосновано пориче њена

---

основаност, стид као политичка врлина увек се може користити. На нашу јучну покрајину бачено је десет тона уранијума. Знамо да је сваки покушај осуде тог застрашујућег злочина или онемогућаван или обезвређиван. А морална вредновања у данашњем свету изгубила су некадашњу снагу чак и у земљама које су жртве поред осталог и тог непризнавања значаја моралног вредновања. Сећамо се става : „Коме је до морала нека иде у цркву“. Изговорио га је један српски политичар. Како је тај властодржац био по образовању филозоф, супротставићемо његовом мишљењу, које разуме се није само његово, Кантове одредбе: „Права политика не може учинити ниједан корак а да се притом не поклати моралу“. Људско право је по Канту светиња. За данашње евроатлантисте и њихове слуге ти погледи великог мислиоца немају никакву вредност. За све њих исто важи и за право. Наша скорашња искуства су у том погледу не само обимна већ и застрашујућа. Али, не би се смело губити из вида да са тим чудовишним разарањем зависности политике, права и морала иде и разарање темеља на којима може почивати ваљано уређена држава и њени односи са другим земљама.

Треба, међутим, посебно истаћи да је и појам бесрамности потпуно одстрањен из језика идеологизоване политике и друштвене теорије, јер се с тим појмом не може лако поступати као са правом и моралом. Наиме, појам стида је вековима дубоко усађиван у свест у осећајност најширег круга људи. То укоренивање је тековина развоја многих хиљадулећа и зато је стид знатно теже обезвређивати, ако је то уопште и могуће.

Али све ово не значи, као што ћемо видети, да не постоје одступања, чак и кад је реч о овом појму који се изопачава на начин сличан ономе који је давно постао уобичајен у политици, праву и моралу. Кантове мисли које сам поменуо одговор су на та изопачавања кључних појмова којима се суштински и на ваљан начин одређују ваљано уређене државе и друштва, као и њихови односи према другим земљама.

Али, важно је истаћи да то није ништа необично кад је реч о великим српским књижевницима. Да бисмо се у то уверили, поћи ћемо од Његоша. Зашто је велики српски књижевник трн у оку не само евроатлантистима, већ и њиховим слугама, онима који су по сопственим речима „по рођењу“ Срби. Ралози због којих је он највећи непријатељ проповедницима промене свести српског народа најбоље се показују у *Горском вијенцу*. То дело је јеванђеље слободарског духа српског народа, његовог немирења са туђинским завојевачима и, што треба посебно истаћи, оно је даровало Србима изузетан допринос изградњи управо оне свести – на дубоким темељима нашег националног културног наслеђа – која се данас бесрамно обезвређује чак и од домаћих властодржаца. Поћи ћу, међутим, од неких ставова из Његошевог писма упућеног

---

1848. године Николи Томазеу, који је, по речима Скерлића, по рођењу Србин, али по култури Талијан и Мађар. Треба поменути и то да му је Скерлић у *Историји нове српске књижевности* посветио изузетну пажњу. Може се претпоставити да му није била позната ова преписка. Изненађује то што овај дипломата, у писму Његошу, износи тешке оптужбе пре свега против Црногораца, али и њиховог владике и владара, које могу бар у по нечему подсетити чак и на ставове наших и западних интелектуалаца који бестидно оптужују Србе за стравична страдања европских народа у Првом светском рату; разуме се да у тим оптужбама боље нису прошли ни Руси. Озлоглашавају се словенски народи као тобожњи покретажи овог рата. Тако се жртве империјалних, поробљивачких тежњи, пре свега Немачке и Аустроугарске, у складу с оним што се одувек чинило, једнако као и данас, проглашавају покретачима рата како би се кривице ослободили прави виновници, они који су у њему чинили нечувена зверства, посебно над српским народом.

Да бисмо боље разумели значај Његошевог одговора на ово писмо за наше данашње суочавање са бестидним клеветам српског народа поменућу грубе лажи Томазеа уперене првенствено против Црногораца; али, у његовом писму изричу се оптужбе и против Његоша, при чему се не заборављају, разуме се, ни Словени, посебно Руси: „Немојте веровати да црногорске литице могу сакрити пред светом злочине Ваших земљака. Ти злочини неће остати некажњени. Божја правда бди над Далматинцима. Европа је упрла очи у Вас. Мој глас, слаб, али страشان јер је праведан, подићи ће се да освети потлачене и да заслуженим прекором жигоше име кривца пред целим светом.“ Писмо садржи, наравно и позивање на гласине: „Говори се да Ви намеравате, здружени с Русијом... и напасти Котор. Ја не желим то поверовати, али пљачке и паљења, које су Ваши људи починили... а који нису били одмах и строго кажњени, биће велика брука за Вас, Монсињоре“.

У осврту на ове лажне оптужбе и недопустиве претње, Његош одговара онако како једино доликује великом мислиоцу и родољубу: „Зла клевета! Бог знаде када ће се племе словенско испод њене гадне анатеме ослободити и када ће га зора истине обасјати. Особито пак против овог слободног гнијезда клевета вјечно грми“. У наставку сажима се све што је Његош рекао у разним делима о „злој клетви“: „Је ли крвавије странице у свемирској историји од црногорске? Је ли страшније, витешкије и дуже борбе међу неједнакостју јоште свијет видио него што је видио борбу црногорску послје паденија царства на Косову. Злоба и клевета све су ово од свијета колико су могле криле и наопако га представљале из ова четири узрока: прво, што смо словени, које клетва посвуда гони; друго, што су наши сусједи били непријатељи слободе, противу ње су тврђи кордон држали него против чуме; треће, фанатизам троструки, паклено сјеме неслоге који је нашем народу

---

више зла учинио но све иноплемене силе и оружје; четврто, што су Црногорци у гђекојима непристојностима ученици турски, те ураде гђешто по обичају турскоме.“

„Зла клетва“ о којој пише Његош прати Србе до наших дана, а посебно је изражена у покушајима да се они учине одговорним за Велики рат. Одбрана од тих клевета има најважније упориште у Његошевим гледиштима.

Нема данас у Србији, поготову нема у Црној Гори, властодржаца који би и помислили, а камоли изговорили нешто слично о евроатлантском варварству према нашем народу, нешто што би бар наликовало овим ставовима владике црногорског и највећег српског песника, како је говорио Јован Скерлић, истичући да је Његош и „најбоља филозофска глава, најјачи и најдубљи дух међу свим српским писцима“.

Али, ако нема властодржаца за које бисмо рекли да су државници, има и превише слугу који се поносе издајом интереса српског народа. Не може се Косово и Метохија издати а да се Његош слави, и чак да се уопште и помиње. У то се ми данас можемо уверити! У својој верности господарима, слуга не може поменути ништа од онога што је владика црногорски тако снажно противставио тзв. Европи, односно оном њеном делу чију нововековну историју чине брутални ратови и пљачка туђих богатстава.

Исто тако, данас нема ничег новог у бестидним оптужбама Срба, посебно оних који су бранили државу на ратиштима. А кад је реч о Његошевим погледима, на пример о Европи, садржаним у *Горском вијенцу* и *Лучи микроkozма*, онда треба додати да су они и данас узор нашим ствараоцима.

То је важан разлог због којег је било неопходно и у овој мисаоној вези извесну пажњу посветити и Његошевој одбрани Срба и Словена у целини од грубих оптужби за сва зла која битно одређују нововековну историју европских ратова. Није тешко показати да та његова одбрана све до наших дана подстиче српске ствараоце, али нажалост, не и историчаре, а што је још чудније, ни филозофе, поготову не властодршце. Историчари никада нису озбиљно схватили, нити су посвећивали пажњу Аристотеловом уздизању поезије изнад њиховог позива. Корен тога је у њиховом нововековном убеђењу – вековима учвршћиваном – да наука пружа највиши облик знања, а да све друге области управо у њеним мерилима и поступцима треба да виде и своје.

У филозофији је дуго било изузетно утицајно веровање да она треба да постане у свему иста као науке. У основи ових и сличних заблуда корени и неувиђање да је истина одређена и оним о чему „свет људских ствари“ (Аристотелов израз) не пружа сведочанство. И не само

---

то! По неким утицајним гледиштима истина је одређена чак и већим делом оним што је одсутно у људском свету, што у његовим појавним облицима недостаје. Тај увид је најснажније изразио Пол Валери речима да је „мишљење труд који у нама побуђује оно што не егзистира“.

Из сличних духовних врела потекао је и његошевски поклич „Нека буде што бити не може,/ нека буде борба непрестана“. Такође, његошевски делује и поклич побуњене студентске омладине – југословенске и париске – захтевамо оно што је немогуће.

Важно је увидети да није реч само о мишљењу, већ и о делању у људском свету, о „борби непрекидној“ у њему, без које је незамисливо приближавање идеалима људске егзистенције. Овим се не пориче значај истраживања и вредност сазнања која се на том путу стичу, али се то не сматра довољним, посебно када је реч о људском свету. Треба поменути и појам ума. Кант је о њему изрекао најдубље мисли које су од значаја за ова наша разматрања. По његовим речима „људски ум“ по самој својој природи, „узноси се до сазнања која иду сувише далеко, а да би им икада могао одговарати ма који предмет из искуства“. Притом, каже се у *Критици чистог ума*, да та сазнања „имају свој реалитет и нипошто нису проста привиђења“. Појмови врлине не могу се извести из искуства, оно је „мати привида“ кад је реч о моралним законима .

Тек у светлу ових Кантових идеја филозоф може у потпуности сагледати колико је појам о стиду као највишој вредности снажно упориште дубоког разумевања застрашујућег положаја човека у свету у којем се данас живи, а у којем не постоје никакве границе несавладиве за бесрамно мишљење и животно делање. То стање на прави, филозофији примеран начин поима се умом а не било којим другим начинима сазнања, иако већ и они пружају важне увиде у његове разорне учинке у временима какво је наше.

Филозофи без познавања те умне моћи сазнања никада не би ваљано разумели какав значај може у смутним временима имати стид као политичка врлина. А наше време је управо такво да филозофа у њему до најдубљих увида о значају појма стида уводи не искуство, и не осећање, такође не ни разум, већ врхунска људска духовна снага, односно ум. Ако се то има у виду, онда се може рећи да није нимало случајно, поготову не за жаљење, што је платонизам и у њему поимање ума „меродавно... у разним облицима метафизике“ (Мартин Хајдегер) током „читаве историје филозофије“.

У тексту „Уз песму о Принципу“ Милош Црњански пише: „Нажалост ја сам брзо напустио и жељу да учим медицину“. Одлучио је да се посвети „учењу“, поред осталог и филозофије. Песма коју помиње може бити схваћена као сведочанство да је у „учењу филозофије“ већ био унапредовао јер у њој на три места помиње појам срама и, што је посебно важно уочити, повезује га са појмом правде. У грчкој

---

---

филозофији – без чијег упознавања нема „учења филозофије“ – правда и стид, показали смо то, схваћене су као „политичке врлине“. Многи ће бити изненађени истицањем ових појмова, посебно стида, у расправи о Великом рату. (У савладавању тог изненађења може бити од користи да поменемо и то да је недавно Радован Бели Марковић, одговарајући на питање једног новинара које вредности сматра најважнијим, рекао: „Осећај за стид. Поред осталог“.)

Зашто посебно истичем значај „учења филозофије“ нашег великог књижевника? Разлог је једноставан: појмови стида и правде су већ у грчкој филозофији схваћени као политичке врлине којима је придаван изузетан значај за опстанак и развој полиса, односно градова држава, али и људског рода у целини. Тај смисао ових појмова препознатљив је у делу Црњанског, посебо у песми о Принципу. Кад ово кажем онда имам на уму њихово поимање као политичких врлина. Мислим да се богатство и дубина погледа нашег великог књижевника не само о Принципу већ и о судбини српског народа и државе у њему савременој историји Европе, могу појмити потпуније ако се сагледавају и из угла ових појмова као политичких врлина.

Начин на који Милош Црњански користи реч „срам“ сведочи уверљиво да је његов однос према клеветницима српског народа и његове државе сличан Његошевом, а потпуно супротан ставовима наших властодржаца, а поготову другосрбијанских интелектуалаца, чија је основна брига да се додворе евроатлантистима.

На клевете које се и данас, у расправама о годишњици Првог светског рата, понављају – често дословно као и у прошлости – не одговарају они чија је то превасходна дужност. Разлог је страх од било каквог замерања евроатланским господарима и, разуме се, заблуда да је и тај мук некакав допринос промени свести српског народа, али и промени његове националне нарави.

Гаврила Принципа и српску државу и данас озлоглашавају многи износећи лажи о томе да су они главни кривци за избијање Првог светског рата и огромних жртава и страдања у њему. Наравно, да такви клеветници и не помишљају на зверства чије су највеће жртве, потпуно недужне, били управо Срби.

Кад говоримо о стиду и правди као политичким врлинама, посебну пажњу заслужују погледи Милоша Црњанског садржани у песми „Спомен Принципу“. Овај великан наше књижевности није ћутао о лажним оптужбама Срба већ је на свој особени песнички начин бранио херојски чин „убице“. Назначио је чега се, по западним политичарима и идеолозима, Срби морају одрећи, као и оно чему се не би смели дивити. Запањујућа је сличност или истоветност тих некадашњих захтева са оним данашњим. Песму из које наводим стихове Црњански је написао у „славу убиства и Принципа,“ :

---

О Балши, и Душану Силном да умукне крик.  
Властела, војводе, деспоти беху срам(...)  
Слави, и оклопницима, нек умукне пој.  
Деспотица светих нек нестане драж.  
Гладан и крвав је народ мој.  
А сјајна прошлост је лаж(...)  
О правди и победи светој нек умукне крик.  
Очеви и браћа и сетре беху срам(...)  
Јаук и гробље је народ мој.  
А сјајна прошлост је лаж.  
Мој народ није стег царски што се вије,  
него мајка обешчашћена.  
Зној и сиротиња и мржња што тиња  
у стиду згаришта и стена.“

Узгред помињем да сам стихове ове песме навео опширније како бих указао и на то да Црњански увиђа јасно везу правде и срама. Важно је истаћи да ми не можемо ни знати постоји ли нешто што наши данашњи властодршци, лишени и осећања стида и поштовања правде, као и њима верни људи културе нису спремни да дарују Европи – јер је у њиховој причи да неће дозволити да Косово и Метохију Србија изгуби – тешко поверовати; они стално чине помаке у смеру изградње нове албанске државе на тлу Србије, и у настојању да се једном можда нађу у окриљу евроатланског света спремни су на све па и на разарање целовите српске државе.

Кад је реч о захтеву да се промени свест српског народа, а то поред осталог значи порицање дубоко укорененог осећања да је прошлост нашег народа достојна дивљења, у песми Црњанског тај захтев поробљивача Србије снажно је изражен посебно у стиху „А сјајна прошлост је лаж“, који се у неизмењеном виду појављује у три строфе. То да је „прошлост лаж“ битни је циљ настојања да се промени свест и нарав српског народа; то је циљ који се упорно и бесрамно понавља и на чијем остваривању данас прилежно раде и властодршци, они исти



---

---

који све ређе понављају да Косово неће бити албанско, а чине све поступно, прикривено и истрајно да се то догоди.

И Његош и Црњански, али и многи други српски књижевници живели су у свету сличном данашњем, али се нису мирили са злом, са бестидним и неправедним односом према српском народу, а поготову нису ни помишљали да приближавање Западу прихвате уз услов да његови интереси постану нешто на шта Срби морају безпоговорно пристати и, чак, помагати – као што у нашој садашњости чине властодршци и другосрбијанци – да се они што потпуније остваре без обзира на штету коју то доноси нашој земљи и народу.

Неопходно је, после свега што смо рекли, вратити се ставу који смо поменули – да је стид осећање које је наводно данас заборављено у Србији. Ту тврдњу је немогуће прихватити. Оспоравајући је, желим да истакнем да се о стиду и правди мора врло опрезно говорити кад је реч о народима, па тако, разуме се, и о Србима, чак можда посебно кад је реч о њима. Довољно је поменути историјско искуство, посебно оно из Великог рата, које сведочи да је наш народ увек био међу онима који су водили ратове против највећих злотвора за које људски род зна и да су се тако понашали и кад је била угрожена или обесправљена сама Србија. То што је стварано и кањено у дуготрајној историји не губи се лако.

Исто тако треба рећи да би наши властодршци давно признали нову државу на тлу Србије да нису свесни колико су осећања о којима говоримо дубоко укоренења у нашем народу, у његовој култури, у самом начину на који он постоји и опстаје на балканским просторима, који су увек, па и данас, били толико важни освајачима. Цвијић је рекао да онај ко влада Косовом господари целим овим делом Европе. То су знали и сви освајачи и зато су и полазили у ратничке походе против Срба и њихове државе.

И кад говоримо о заборављању стида и осећања праведности, онда и од властодржачке безобзирности, одосно бестидности, треба разликовати као неупоредиво већу срамоту оно о чему сведочи деловање, у наше време, евроатлантских политичара, идеолога и стратега. Да би се ово увидело треба начинити јасну разлику између стида – чак и кад није „заборављено осећање“ – који је без икакве моћи због начина на који се тај свет односи према другим народима и што им чини, с једне стране, и стида који га, с друге стране, спречава да то исто чини и у оквирима својих држава свестан да би бестидно понашање оних који њима владају водило пропасти. То обуздавање бестидности, овако омеђено, сведочи да западни свет добро зна колика је разорна моћ заборављања ове вредности, и то не само на државе и њихове савезе, већ и на саме народе. Разуме се да ми овде стално говоримо о



---

стиду као политичкој врлини неразднојно повезаној са осећањем праведности.

А кад је реч о данашњој Србији, није тешко уочити да је однос према стиду битно другачији од оног у западном свету. Катастрофално стање у разним областима, у чијој је основи, поред осталог и потпуно разорено осећање стида, не проистиче само из бесрамног односа тзв. Европе, односно Запада према Србији, већ једнако тако, а понекад и у већој мери, из чињенице да се на челу наше земље налазе властодршци без државничких способности, а који, поред тога, немају никаквог стида. Слично стање је и у многим националним установама на чијем се челу по политичким мерилима доводе они које не може срам спречити да чине и најгора недела свом народу, не може јер то осећање немају. Слично важи и за неке утицајне интелектуалце који се снисходљиво односе према евроатлантистима јер им то и те како помаже да стекну име и признања. Стид би био несавладива препрека остваривању њихових нечасних циљева; у неким случајевима то су необуздане страсти за богаћењем, за признањима. Богатство су стицали људи који су пљачком, уз помоћ политичара, постајали и угледни привредници, на пример. Нешто слично може се запазити и у другим областима, чак и у култури. Довољно је поменути творце безвредних филмова у којима се Срби приказују као варвари и примитивци и окривљују за сва зла овога света. У нашој средини, треба ли то посебно истицати, признања имају посебан значај ако долазе из света.

Поменимо и то да се управо бестидницима из наше средине додељују највиша европска одличја, међу којима можемо поменути и Легију части. Доспело се до тога да Нобелову награду за мир добијају политичари који чине највеће ратне злочине народима немоћним да се супротставе насиљу евроатлантских држава.

Суштинска разлика између два облика делотворности стида која сам поменуо и од њега неодвојиве правде, видна је већ и из онога што је садржано у Протагорином миту. Кад је реч о Западу, бестидност је разорна углавном у односу према другим народима, али нема ни изблиза такву моћ и унутар ратоборних држава које силом намећу своје интересе другим земљама.

У нашој и сличним државама „заборављање стида“ води њиховом саморазарању, има, дакле, учинке о којима је писао већ Платон у *Протагори*.

Међутим, у прошлости Србија се другачије понашала; она се није покоравала, а поготову се није срозавала до верног слуге моћника који су је угрожавали и постављали јој неприхватљиве услове. Напротив, као што показује и њено одбијање да прихвати ултиматум Аустроугарске после убиства у Сарајеву надвојводе Фердинанда. Борба Србије у Великом рату, њена одбрана државних и националних интереса,

---

---

величанствено је сведочанство о деловању земље коју предводе велики државници и храбре војсковође, за чије војнике нису постојале никакве препреке када је у питању одбрана домовине и заштита њених животних интереса.

Слична одличја кресе и великане наше националне културе који су не само писали у патриотском духу већ су и учествовали у Великом рату, показујући како се заступа и брани част и достојанство српског народа. Сви ти великани поставили су јасна мерила која нам омогућавају да данас непогрешиво судимо о издајницима и слугама који су о Србији изрицали непојмљиве лажи и гадости и који су је довели у бескрајно понижавајући положај у којем се она никада у новијој историји није налазила, какав није никада прихватала чак и по цену великих жртава.

Кад говоримо о стиду као политичкој врлини, треба бити врло обазрив, посебно кад је реч о малим и угроженим народима какав је и српски. Привид је да је у Србији стид „немао“. Ако народ живи у великој беди, ако га предводе бестидни и неспособни људи чија је једина брига да се додворе страним господарима, да стекну што веће богатство, ако су Срби изложени непојмљивим злоделима и притисцима чак и од своје државе, као што је то случај са српским народом Косова и Метохије, ако их у тој покрајини некажњено убијају и злостављају, ако чак и мртви немају мирна почивалишта, и да не наводим даље њихове невоље, онда тврдити да је у Србији готово заборављено осећање срама тешко може бити брањено добрим разлозима. Ипак, ономе што смо поменули, а што захтева опрезност у изрицању судова о стиду и Србима, треба додати бар то да нашем народу на Косову и Метохији најтеже пада однос њихове државе која је за приступање Европској унији спремна да прихвати сваки ултиматум, ма како он разорно деловао на људе у покрајини који све своје наде полажу у своју матицу. Од властодржаца се све ређе могу чути кључни разлози због којих Косово и Метохија не може бити држава. Резолуција 1244 Савета безбедности се нерадо помиње – да истакнемо само тај податак у низу сличне тежине, који покрајину чини неотуђивим далом Србије све док властодршци не начине и онај најбестиднији корак – док не признају да је та наша покрајина независна држава. Заstraшује увид да је бестидника не тако мало и ван структура властодржаца, а да је оних који се не изјашњавају поготову много.

Слично важи и кад је реч о националним институцијама каква је, на пример, Српска академија наука и уметности. Све ово сведочи да се не сме превиђати бестидност у свом средишту, у установама које би требало да служе добру српског народа, а не да се према њему односе као према некоме ко им је камен о врату, односно који отежава улазак у Европу.

---

Треба се замислити шта српски народ на Косову и Метохији доживљава кад види да властодршци брину пре свега о томе да било чиме не повреду евроатлантисте, да се не замере оним странцима којима верно служе изражавајући спемност да учине многа зла људима у српској јужној покрајни како би заслужили похвале оних који Косово и Метохију потпуно неосновано проглашавају самосталном државом.

Неодрживо схватање стида јасније се показује ако следимо Платонове погледе и не одвајамо их од његових идеја о праведности. Данас идеолози Запада, али и они у нашој средини који их верно следе, не могу порицати да се Косово и Метохија покушава да одузме Србији гажењем, односно непоштовањем међународног правног система; *али оно што је на такав начин отето или се покушава да одузме Србији, кад-тад ће бити враћено њој. То је историјско искуство које је добро знано свим бестидницима Запада, и зато они све своје напоре усмеравају на то да властодршци Србије сами признају независност своје јужне покрајне. Али чак и ако се та издаја оствари, оно историјско искуство које сам поменуто не губи свој значај и снагу. Оно има надмоћ и над издајом која не хаје за политичке, правне и моралне норме и начела, за све оно што не застарева.*

Није нимало случајно што је у невеликој песми написаној у „славу убиства и Принципа“ стид тако важан изазов великог српског песника и што је и у њој тај појам, као што смо видели, доведен у везу са правдом; исто тако није случајно што је та песма настала у времену у којем је Србија била изложена највећим пустошењима а српски народ непојмљивим зверствима и патњама, у којем је било уобичајено да се говори о потреби уништења његове државе. Исто важи и за оно раније време у којем Његош пише писмо Гарашанину и одговор Томазеу, у којем настају најзначајнија дела српске књижевности и културе, у којем се показује сва бестидност „зле клевете“ и то да само „Бог знаде када ће се племе словенско испод њене гадне анатеме ослободити и када ће га зора истине обасјати“

Та „зора истине“ ни данас се не назире, зато је и толико важно што је један велики српски књижевник истакао стид као највећу врлину живота, при чему у том уверењу није усамљен, посебно међу српским писцима.

Треба, дакле, обратити пажњу на особености времена у којима се најзначајнији српски интелектуалци, а посебно велики књижевници, позивају на политичке врлине. Није тешко уочити, ако се полази од наше садашњости, да су то она времена у којима царује „паклено сјеме неслоге“, односно кад издаја националних и државних интереса постаје вредност, нешто чиме се властодршци диче, кад слуге завојевача постају вође народа, разуме се уз помоћ оних којима предано служе, чије ултиматуме радо испуњавају трудећи се да се не само не замере

---

господарима, него да сами осете шта би њима годило, чиме би могли да заслуже њихове похвале и признања.

Такође, то су зла времена у којима се за све невоље не само у Србији, већ – веровали или не – и у Европи и у Америци бестидно оптужује наш народ и, видели смо, помињући Гаврила Принципа, најзначајнији борци против тираније.

Разуме се да су то и времена у којима један народ постаје жртва безакоња, у којима се према њему поробљивачи постављају као према варварима и злочинцима за које не важе никаква правна начела нити се поштују одлуке Савета безбедности Уједињених нација итд. У свему томе наша искуства су нажалост врло обимна, али често и застрашујућа.

Не би се смело заборавити и да у таквим периодима историје нашем народу огромну штету наносе његови властодршци. То су стања у којима се положај жртве може поредити са оним описом прилика у Протагорином миту у којима је људски род био потпуно незаштићен, немоћан да се супротстави дивљим зверима јер не само да није имао чиме већ је у њима владала апсолутна неслога.

Од искона су стид и од тог суштински важног осећања неодојиво право, схватани као најмоћнија одбрана угроженог полиса (града државе) и његових становника. За одбрану од дивљих звери Зевс је људе даровао и ратном вештином као посебним обликом политичке врлине, о чему Платон такође пише у дијалогу *Протагора*.

Али, никаква заштита народа није могућа осим, разуме се, побуне, преврата, насилне промене речима и других видова отпора, када се на челу државе нађу неспособни властодршци чије је суштинско својство бестидност и непоштовање закона, чак и Устава, дакле свега што представља основу очувања државних и националних интереса.

Ако би свет у којем се данас живи – посебно у оном његовом делу који евроатлантисти бестидно тиранишу – запао у стање у којем би одиста било заборављено осећање стида, за које не би вредност имале политичке врлине схваћене у најбољем смислу речи, онда би оно бар подсећало на време кад је Зевс у стиду и правди видео излаз, спасоносан за људски род, за саму могућност његовог опстанка. Излаз налик томе имао би сличну моћ и у нашој савремености; то важи, разуме се, и за Србију као државу и за српски народ, за његово избављење из неподношљивог стања.

Да ли је данашњи свет – бар једним својим делом, оним којим и Србија припада – запао у бездан, делом и својом кривицом из које се излаз не може наћи осим ако се у извесном смислу не би следио траг Грчке филозофије, ако се спасење не би тражило у оживљавању моћи и вредности стида и правде; притом, битно је да се политичке врлине

---

---

схватају као универзалне у погледу свог важења, дакле онако како су модерни филозофи замишљали не само политичка већ и правна и морална начела. Од те замисли је у нашој савремености најжалост остало мало или нимало, посебно кад је реч о односу Запада према другим народима, а посебно према оним који немају моћ да се супротставе насиљу.

Снага Запада делом почива на томе што заборављање политичких врлина намеће пре свега својим жртвама, сажимајући тај монструозни намет у ставу о нужности да народи које себи потчињава треба неодложно да промене свест без чега не могу постати слуге евроатлантских господара. С друге стране, као што смо поменули, Западу је добро знана вредност и моћ политичких врлина и зато их он у извесној ограниченој мери уважава, али само у оквирима држава које га чине и које се тешко и споро ослобађају илузије да су још увек господари света.

Ми, међутим, припадамо народима у којима неуки и неспособни властодршци, као идеју водиљу препорода непрекидно понављају паклени захтев да Срби морају променити свест. И више од те бесмислице, чујемо да треба да прихвате протестантску етику, при чему се та етика изопачава, наиме схвата као да се њеним прихватањем решавају сви битни проблеми, како они створени покоравањем „врлим“ узорима, тако и они за које „заслуге“ припадају неспособности и бестидности властодржаца. Они не увиђају да је западни свет увек бринуо не пре свега већ искључиво о свом добру, а ако се његови интереси остварају на непојмљиву штету других, онда то по евроатлантистима није за жаљење јер ти други, наводно, нису у стању да решавају своје животне проблеме.

Да би се појмила несувислост овог захтева о неумитности промене свести и националне нарави, треба пре свега схватити да он не може никада бити прихваћен у српском народу. Довољно је поменути само неке земље, на пример Кину, Русију, Индију, Бразил итд., да би се увидело од коликог је значаја истрајати укорењен у своје национално и духовно наслеђе, обогаћујући га, разуме се, оним што су универзалне тековине нововековног развоја, али не само тзв. Европе, односно њеног западног дела, већ и свим оним што су вредни домети других народа. Све се ово може једноставно изразити и тако што ће се рећи да Запад, на пример, у свом бурном раздобљу у нововековљу, није немисаоно чупао своје коренове, све оно из чега је потекао, није се одрицао оног вредног што је имао и што се историјски показало у том светлу, већ је то обогаћивао могућностима које је пружала савременост, посебно наука, технологија, филозофија, култура у свем богатству својих облика. У ту широку основу преображаја протестантска етика могла се једино уклопити, и то само у једном делу западноевропског света. Свест једног народа, вековима изграђивана и развијана, не може се једноставно

---

---

променити, поготову не одлуком неуких, јер се тако не назива њено обогаћивање оним што је вредно, а поготову не оним што други намећу, свеједно да ли насиљем или на било који други начин.

Завршавајући ово излагање желим да још одређеније нагласим потребу да се политичке врлине користе и у другим областима културе и духовности, а посебно у филозофији, историском сазнању и теоријским наукама, да се следи траг њихове примене у античкој филозофији, а посебно онај у делима наших великих стваралаца, не само Његоша и Црњанског. Као што је у песми „Спомен Принципу“ приказан начин мишљења и језик „зле клевете“ , „злобе“ и „гадне анатеме“ којима је бесрамна лаж помрачила истину, односно посведочила како бестидници виде Србе, њихову прошлост и целокупно духовно наслеђе, како обмањивачки вреднују узвишено дело Гаврила Принципа, тако је „зора истине“ у језику Његошове одбране обасјала Србе и цело словенско племе.

---

ЧАСЛАВ Д. КОПРИВИЦА

**ЕГЗИСТЕНЦИЈА У БОРБИ – ЈИНГЕРОВО РАТНО ИСКУСТВО  
ТОКОМ ПРВОГ СВЈЕТСКОГ РАТА КАО СВЈЕДОЧАНСТВО  
СТАЊА ЧОВЈЕКА И ЊЕГОВОГ СВЈЕТА**

**Сажетак:** У овом раду испитују се основни мотиви Јингерове ауторефлексије о егзистенцији у борби, чија је „ратна проза“ постала значајна не само као прворазредни документ једног типа животног искуства, него и као силовит подстицај саморазумијевању човјека и његове текуће епохалне ситуације. Ратно искуство за њега није некакво „гранично искуство“, већ оно из којег се најбоље, ако већ не и једино, могу разумјети околности свијета који је остао без сигурног упоришта. Свјетски рат стога није само последица једнога растакања и обесуштињавања некадашњег свијета, него уједно и прилика за човјека да се, будући усред невоље, у њој ипак оријентише. Зато се у Јингеровој романираној „теорији“ готово системски – иако махом прећутно – досљедно разграђују стари теоријско-практички обрасци, који су били могући и потребни у старом свијету.

**Кључне речи:** Јингер, борба, рат, ситуација, епоха, историја идеја, витализам, техника.

*1. Шта је борба?*

Према схватању Ернста Јингера (Ernst Jünger), мислиоца кога је један Хајдегер (Martin Heidegger) назвао „мислећим ратником“, који је европску славу најприје задобио својом продубљеном рефлексијом о природи рата из перспективе директног учесника и истинског јунака, и који је показао да се посредством тога феномена објелодањује природа самога живота, и то на два начина. На првом мјесту, ратно искуство човјека, као борца на фронту, *измјешта* из предратне, мирнодопске свакодневице, што, у зависности од човјековог односа према рату, и уопште у вези са постојањем склоности ка рефлексији, „емпиријски“ омогућује посматрање „са стране“ и властитог живота (не само текућег него и доратнога) и феномена живота уопште. Изглобљење које собом доноси искуство ратничке свакодневице може се поредити с онеобичавањем уобичајенога које се задобија у протофилософском искуству чуђења, иако Јингер примјећује да само малобројни, као, уосталом, и код философског опажања свијета у мирно вријеме, успијевају да препознају овај *рефлексивни потенцијал* живота при стању рата. Равнодушност, као и удивљеност ванредним, „ненормалним“,

---

непријатељи су сазнања. Чуђење над уобичајеним је философско искуство, а рат је феномен који човјека премјешта у ситуацију из које може боље да се сагледа природа живота уопште. Као друго, сâм догађај избијање рата је показатељ мањкавости конкретних реалија пређашњег „мирнодопскога“ живота, немогућности да се доратне противрјечности и несагласја ријеше „мирним путем“, тј. рационалним, разборитим општењем. Зато чињенични прелазак међуљудскога општења у елемент рата указује на то да се испод површинског привида мирнога живота свагда већ био разгоријевао потиснути, потмули рат – и прије него што је у пуној појавности, *као рат*, заправо избио. Рат се, дакле, збивао и прије „избијања рата“, и то се дешава увијек и стално, а не само прије него што рат избије. То значи да је стање мира, које у заметку и у сржи јесте непрекидни рат, представља перманентно одлагање избијање рата, које је, међутим, прије или послије – неизбјежно.

Јингер прави разлику између борбе као „спољашњег“ и „унутрашњег“ доживљаја, што је у ствари разлика између аутентичног и неаутентичног опажања феномена. Код тзв. „спољашњег“ доживљаја не схвата се да је рат дубоко људска ствар,<sup>1</sup> да њега не само што нема без људи него да је он вјечан. Борба и њен најизразитији и најдраматичнији облик – рат – инхерентан је људскости и људском животу уопште, те није, напротив, сходно спољашње-хуманистичком начелу, нешто што је човјеку посве туђе или што *као такво* и *увијек* представља посвемашње посувраћење „људскости“. Рат, наравно, може бити различит, али он као *животни облик* није изворно и посве стран људскости, коју хуманизам, узгред, тумачи као далекосежно и априорно нормативну датост, због чега у његовом тумачењу запада у једностраности, које неријетко иду све до идеолошких заблуда.

Борба као „унутрашњи доживљај“ не означава само особеност типа искуства, него упућује и на природу исхода одговарајућег приступа овом феномену. Наиме, борба се посматра као испољавање живота које појединачни човјек, као жив и као онај који учествује у животу уопште, може да доживи из унутрашње перспективе. Другим ријечима, аутентично искуство феномена борбе могуће је као, дилтајевски Wilhelm Dilthey схваћено, унутрашње уживљавање појединачног живота у живот уопште, посматрано под једним посебним аспектом, тј. под видом животног феномена борбе. Дакле, искуство борбе може бити аутентично само ако је унутрашње, ако се доживљава на основу изворне блискости појединачног (борбенога) живота са животом уопште као обухватним

---

<sup>1</sup> *Der Kampf als inneres Erlebnis*, Berlin 1926, стр. 39: „Све је то само спољашње. Истинска изворишта рата извиру дубоко из наших груди, а све страобално што повремено преплављује свијет, само је одраз људске душе који се догађањем обзнањује.“



---

феноменом борбе, а не на основу конструкција које у сам феномен читавају оно што њему изворно не припада.

Каква значења Јингер приписује феноменима борбе и рата? Као прво, „сам рат је једна унапријед дата животна форма“.<sup>2</sup> На другом мјесту, рат је „осовина живота“<sup>3</sup> Као треће, борба је оно ка чему води „моћно и непрекидно протицање плавлєња“ (Vorüberfluten), она „сва дјела чини ништавним, а све појмове празним“. У борби се, надаље, „осјећа испољавање нечега елементарнога, силовитога што увијек бијаше и чега ће увијек бити – чак и ако одавно више не буде било ни човјека нити ратова.“<sup>4</sup> Борба је овдје космички феномен, саставни дио „вјечнога враћања“ које зарад одржавања својега свагдашњег збивања чак не потребује ни саме људе. Испада да су за ратове увијек потребни људи,<sup>5</sup> док за борбу, напротив, нијесу. Међутим, овако схваћена борба губи везу са животом, а посебно не може бити ствар „унутрашњег доживљаја“. Тиме не само што се иступа из дилтајевске парадигме и залази у ничеовску метафизику живота, него овако схваћена борба – којој, узгред, овдје недостаје образложење – не доприноси разумијевању људскога живота, а свакако не може бити његова осовина, како предвиђа њено друго значење, које ћемо овом приликом назвати „мистичким“.

Код првог значења борбе као „животне форме“, она заузима мјесто једне од животних форми поред осталих, што значи да је стављена у раван разноврсности могућих појављивања живота, а не пројаве његове суштине, а понајмање његове осовине, која, узгред, као таква – ако слиједимо сугестију Јингерове метафоре – уопште не би ни требало да припада појавности. Ово значење борбе назваћемо, служећи се Хајдегеровом таксиномијом, *онтичким*, а чини се оправданим примјетити да је њега тешко довести у хоризонт „унутрашњег доживљаја“, што Јингер изричито захтјева као претпоставку ваљаног разумијевања самога феномена.<sup>6</sup> Ни треће, космичко значење феномена

---

<sup>2</sup> Ernst Jünger, *Der Kampf als inneres Erlebnis*, стр. 44.

<sup>3</sup> *Der Kampf als inneres Erlebnis*, стр.3/4: „Рат, отац свих ствари, и наш је отац. Он нас је исковао, извајао и очврсноу до онога што јесмо. И увијек, докгод се окретни точак живота у нама обрће, рат ће бити његова осовина.“

<sup>4</sup> *Der Kampf als inneres Erlebnis*, стр. 106.

<sup>5</sup> *Der Kampf als inneres Erlebnis*. стр. 8: „Ратови ће се водити докгод буде било људи.“

<sup>6</sup> *Der Kampf als inneres Erlebnis*, стр. 80: „[н]аиме, већ је њихова [противникā рата] поставка питања погрешна. Они рат узимају као узрок, а не као испољавање, тражећи споља оно што само унутра може да се нађе. [...] Они су посве материјалисти.“; исто, стр. 105: „Но онај ко у овоме рату осјећа само порицање, само сопствену патњу, а не и потврђивање, више кретање, тај га је доживио као роб. *тај нема унутрашњи, већ само спољашњи доживљај* [рата].“ (истакао Ч. К.)

---

такође није на линији епистемолошке схеме „унутрашњег доживљаја“. Преостаје само друго значење као оно које је упутно за развијање најављеног аутентичног, насупротив онтичком, *онтолошког* поимања борбе, с тим што су и ту појављују извјесне, мада, чини се, ипак не одлучујуће тешкоће. Ако је, наиме, борба осовина живота, па је, сходно томе, непокретна, а „обод“ покретљив, тада би, уколико покретљивост узмемо за симбол видљивости, а непокретност за симбол невидљивости, требало да слиједи да је борба, као претпоставка укупнога живота, невидљива, што, наравно, не стоји. Истина, на једном мјесту Јингер „објашњава“ ово питање, односно покушава да „премости“ насталу концептуалну тешкоћу, и то слједећим ријечима: „Оно што се овдје у борби обзнањује као појава сјутра ће бити осовина око које ће живот све брже и брже брујати.“<sup>7</sup> Борба, према овој концептуалној доради, фигурише час као осовина, чак као појава, а на који начин се тај прелаз одиграва, то се не објашњава. То код преовлађујуће литерарног израза у овом дјелу, какав је видљив и у овоме наводу, није ни неопходно, али је, међутим, неизбјежно ако се његове концептуалне метафоре желе и теоријски узети за озбиљно.

Ако је борба осовина живота, тада то значи да је она његова претпоставка, да не стоји у истој равни општости као стварни живот, чиме би она задобила статус *начела живота* (слично Ничеовој, самовољно-недоказивој, *вољи за моћју*),<sup>8</sup> а не једног од његових феномена међу осталима, или, пак, *близаначког наличја живота*, како се рат може схватити. Борба би се, међутим, могла разумјети као оно што је стално на дјелу у животу – примјећивали ми то или не – и што, када пређе одређене искуствене или, можда, конвенционалне границе – уколико питање бића рата не сматрамо саморазумљивим, добија *ознаку рата*. Ипак, то не би значило да би борба имала статус осовине/начела живота, као што, на другој страни, Јингерово одвајања рата, као људскога *par excellence*, и борбе, као оне која може бити на дјелу је и мимо човјека, доводи у питање могућност концептуалног повезивања ових двају феномена, на чему почива управо и његова концепција појма борбе.

Ово није крај Јингеровим концептуалним колебањима у вези са одређењем односа борбе и живота, будући да на једном мјесту он каже да је рат – а не борба – „највише оваплоћење живота“.<sup>9</sup> Оно што се

---

<sup>7</sup> *Der Kampf als inneres Erlebnis*, стр. 70.

<sup>8</sup> Она се, узгред,, изричито помиње у *Раднику*: као „најтајаственија воља за моћју“ (*Arbeiter, Sämtliche Werke*, том 8, Stuttgart 1981, стр. 22)

<sup>9</sup> *Der Kampf als inneres Erlebnis*, стр. 70.

Насупрот томе, у *Раднику*, Јингер каже да „Значење једног новог начела [рада] у овом смислу не треба тражити, отприлике, у томе што он живот издиже на вишу раван.“ (*Arbeiter*, стр. 43).. Иако бојно поље назива „бојиштем рада“ (исто. стр. 20), чиме упућује на то да фигура модерног ратника представља најаву, чак

---

означава „оваплоћењем“ нужним начином мора ступати у појавност, умјесто да се, напротив, крије у невидљивости начелā. Но ипак, ако је нешто одређено као „највише оваплоћење живота“, то значи да је тиме не само уведена у игру вредносна димензија, него се и тиме доводи до израза оно о чему се заправо ради о животу. Рат је, утолико, и појава и суштина живота. То није лако помирити са навикама онтолошке концептуре којом се овдје, као до саморазумљивости познатом, служимо, али је то можда појмовна нужност коју изискује комплекс борбе и рата, што смо ми именовали као *пројава суштине*. То, с једне стране, значи да пројава није пука појава, али и да оно што се путем ње помаља није она суштина која је у појавности најприје и најчешће невидљива, већ суштина која је доведена до својег примјереног израза. Пројава суштине је својеврсно јединство појаве и суштине – у овом случају живота – који се могу довести до стапања само путем једне особене онтичке форме (дакле, једнога бивајућега) – рата. Сам рат, иако је појавно доста другачији од живота, према овом схватању, суштински му је заправо раван.

Суштина се, према античком искуству бића – које је било мјеродавно за обликовање онтолошке апаратуре која је све до XVIII стољећа била неприкосновена, обично најприје скрива, док се у случају живота, према Лингеровом, виталистичком схватању (које се одаје и употребом карактеристичне синтагме „ослабјели живот“ [geschwächtes „eben]\*), она ипак на неки начин показује, у облику бивајућега које је *наизглед* другачије од онога феномена чија је *истина* изражена управо тим бивајућим, али која је, међутим, суштински, онтолошки истовјетна са природом тог феномена. То значи да суштина мора да поприми другачију онтичку форму, задржавајући притом онтолошку истовјетност са том другошћу, да би истина тога примарног феномена као таква уопште могла да се појави. Дакле, борба и живот су такорећи „двојајчани близанци“ – различити појавом, а исти поријеклом, тј. борба је, иако наизглед само једна од животних форми међу инима, представља оличење (или: „оваплоћење“) догађаја појављивања суштине живота. Утолико, највише оваплоћење живота представља „материјализовање“ суштине, која, као материјализована, јесте другачија – макар својом појавношћу.

Треба додати да ова пројављена суштина, односно истина живота није једина могућа, односно да борба није непосредно равна самој суштини живота, што се види по томе што борбу одликују онтичке

---

саставни дио свијета (начела) рада (*Arbeiter*, стр. 61: „радни и борбени карактер су идентични“), само је борби намијењен наслов „највишег оваплоћења живота“, али не раду уопште.

\* Ово није „ослабљени живот“ јер тај живот ништа изван њега није ослабило – на шта би упућивао пасивни облик, већ је то он урадио самоме себи, као што сугерише „медијални“ облик.

---

посебности које као такве нијесу равне општости једне суштине. Утолико борба представља реалну, оваплоћену пројаву суштине живота под једним одређеним тематско-онтичким видом. Управо то посебно пројављивање истине, дакле то што оно узима један посебан облик, не допушта да се каже да једино и безостатно борба представља истину живота, већ, напротив, само „суштинску пројаву“ – будући да се, може са исто толико права и далекосежности као у случају борбе, може рећи да је живот игра, комедија, судбина...

У изворном концептуално окружењу (античке) онтологије суштина се скрива иза појаве, те појаву као појаву треба разградити да би се суштина као суштина појавила. Разградња привидности појаве саставни је дио процеса сазнавања. Оваплоћења суштине у наизглед другачијој онтичкој форми представља контрапункт гносеолошком процесу, и то на тај начин што истина овдје није резултат мисаоне интеракције, већ је материјализована у једном другачијем феномену, за који тек треба схватити да представља саму истину једног другог феномена, и да као такав не носи неку засебну онтолошку суштину. Овдје је, дакле, привидност оспољена, пренешена у другост, умјесто да буде саставни дио самога примарнога феномена (живота). На сличан начин је и суштина живота „извезена“ у борбу, тако да је претпоставка да, због предњепланског утиска различитости живота и борбе, те двије форме имају различите суштине – привид. То значи да је суштина живота борба, док је суштина борбе – живот, тј. то да оличава суштину живота.

\*\*\*

Јингер држи да је крајњи исход рата поновна изградња новoga, „мирнодопскога“ свијета, што њему, поред очигледне, рушилачке црте, прибавља и, наизглед изненађујући, иманентно стваралачки момент. У том смислу он каже: „Борба није само уништавање већ и мушка форма сачињавања...“<sup>10</sup> Ратници су ти који су „извајали [ново] лице Земље“ – иако „малобројни то спознају“. На један тајанствен начин „огромни збир [ратничких] учин[а]ка у себи крије једну општост [ein Allgemeines] која све нас повезује.“<sup>11</sup> Јингер, дакле, Виков [Giambattista Vico] став да човјек разумије само оно што сâм створи, „прецизира“ утолико што се као еминентни вид стварања испоставило ратовање. Није чак кључно ни то која, односно чија „ствар“, због које се кренуло у рат, однесе побједу, већ шта *заправо* из тога настане. Не само што оно за шта се крене у рат и оно што из рата испадне, није исто, већ је према Јингеру кључна ствар у рату преобликовање, *стварање новог свијета*, а не побједа ових или оних идеја које су се у рату нашле на супротстављеним

---

<sup>10</sup> Ernst Jünger, *Kampf als inneres Erlebnis*, стр. 47. Пошто се овдје помиње уништавање, било би, чини се, умјесније да у наводу умјесто *борба* стоји *рат*.

<sup>11</sup> На истом мјесту.

---

странама. Рат зато само *дјелује* као борба за неку посебну ствар – а са становишта актерā, од војника у рову, преко добровољне болничарке, до начелника генералштаба, он (само) то и јесте; али он у суштини представља процес самопреобликовања живота у нову повијесно-космичку форму коју заједнички спроводи цијелокупно ратујуће човјечанство, са обје стране ратних ровова. У том заједничком, збирном учинку *мистично* се уједињују сви појединачни мали прилози, те посебни, колективни доприноси свих укључених, ратујућих страна – у опште јединство *новога свијета* који представља истински исход рата.

Када је, конкретно, ријеч о Првом свјетском рату, он представља прелаз из грађанскога свијета у нови свијет чију особеност Јингер именује синтагмом „органска конструкција свијета“,<sup>12</sup> која „симболизује“, како каже аутор, „стапање разлике органског и механичког свијета“<sup>13</sup> – у лику *фигуре радника*. Иако и Јингер препознаје мотив осамостаљења средстава која је човјек створио од њега самога, поклањајући му извјесну пажњу, он говором о „стапању“ заправо уводи квазихегеловско *измирење* супротности између човјека и техничког свијета. „Органска конструкција“ има значење које је везано и за онтологију свијета – утолико што именује нови начин његовог структурисања – али и за повијест свијета, утолико што представља назив особености садашње епохе. Зато Јингер каже да је „ступање у органску конструкцију“<sup>14</sup> могуће након „иступања“ из (макар хипотетичке) фазе „чисте конструкције“,<sup>15</sup> која, ваљда, треба да означи произвољност, те повијесну незаснованост човјекове производње којекаких „слободнолебдјећих“ конструката. Сама концептуална кованица „органска конструкција“ треба да оличи јединство нужности („органско“) и слободе („конструкција“) *фигуре радника* који живи у свијету с којим је наводно измирен. Притом оно није „доказано“, нити је, као код одговарајуће Хегелове метафизичке конструкције, „изведено“; оно је напросто хипотеза о чијем хипотетичком статусу се не полажу рачуни. Тако испада да је оно што треба да буде исход мукотрпног доказивања – да су јединство и измирење могући – за Јингера, „елегантно“, постаје готова ствар утолико што смисао измирења смјешта у један од својих основних појмова.

---

<sup>12</sup> *Arbeiter*, стр. 83.

<sup>13</sup> *Arbeiter*, стр. 87. То стапање и „појединчевом вођењу живота даје нове обресе.“ (исто, стр. 108).

<sup>14</sup> *Arbeiter*, стр. 109.

<sup>15</sup> *Arbeiter*, стр. 112.

---

## 2. Борбени радник као супстанција новог свијета

Дешавања о којима извјештава војна историја представљају само површинску повијест, наиме, ратовања, док је њен прави исход нови, другачији свијет, којем су свој прилог дале све стране, и побједници и поражени, а притом и сваки појединац на свакој ратујућој страни.<sup>16</sup> Тиме су мотивисане Јингерове озбиљне, прилично самообавезујуће тврдње да се „ниједног тренутка не бори узалуд онај ко се бори за заблуде“, те да „ниједан није узалуд пао“.<sup>17</sup> Ова својеврсна *полемодикеја*, која је нарочито била важна за поражену страну која је поднијела милионске жртве, као што је случај са Њемцима (као што је подстакла и спремност за ново безобзирно жртвовање у Другом свјетском рату), представља оправдање тобожњег умског смисла рата, не преза пред пацифизмом и хуманизмом, будући да Јингер у рату, уколико до њега не дође посве случајно, тривијално, без икаквог дубљег оправдања и смисла, препознаје својеврсну „руку“ нужности. Наиме, ратници су, према њему, „надничари бољег свијета“ будући да су „разбили укочени сосуд (Gefäß) једнога свијета, након чега је опет потекао дух.“<sup>18</sup>

Рат, дакле, има *духовни исход* и он постаје могућ када ранијим духовним формама постане претијесно у границама које су себи претходно извојевале, или када почну да зру нове духовни облици који морају изаћи из старих оквира и који, како каже Јингер, „хоће да буду испуњени крвљу“.<sup>19</sup> Рат настаје из неуспјелог општења, тог незаобилазног епифеномена духа, што је посљедица непостојања повезујућега, општега духа међу потоњим зараћеним странама. Крајњи исход рата јесте поновна градња свијета у којем влада некакав облик обједињујућег духа, што поново омогућује општење, додуше често и принудно и несавршено, и стога бременито новим ратовима.<sup>20</sup> Јингер овдје има у виду – иако говори начелно, *sub speciae aeternitatis*, што није одрживо – *модерни* рат, чија је посљедица преобликовање,

---

<sup>16</sup> *Kampf als inneres Erlebnis*, стр. 47: „Данашњи и сјутрашњи пријатељи повезани су појавама будућности; то је њихово заједничко дјело.“

<sup>17</sup> *Kampf als inneres Erlebnis*, стр. 47.

<sup>18</sup> *Kampf als inneres Erlebnis*, стр. 46/7. Јингер то изражава дијалектичким поигравањем: „Најбољи одговор на велеиздају духа почињену против живота јесте велеиздаја духа почињена против 'духа'...“ (*Arbeiter*, стр. 20). Другим ријечима, дух треба да буде у дослуху са животом, а ако то није случај, тада облик „духа“ који је повијесно на снази, треба протјерати (против)велеиздајом од стране *истинскога*, упркос владајућим силама ипак некако могућега духа – који задржава везу са суштинским животним снагама.

<sup>19</sup> *Kampf als inneres Erlebnis*, стр. 70.

<sup>20</sup> Иначе, до поновног успостављања бескрвнога општења долази се путем „споразумијевања крви“ (*Kampf als inneres Erlebnis*, стр. 28).

---

*стваралаштво свијета*. За разлику од модерних, ранији ратови су обично остављали нетакнутим космичке структуре – осим ако до далекосежних повијесни промјена није дошло услед упада туђинских „елемената“ у хоризонт (европскога) свијета, као што је био случај са падом Западног римског царства, односно падом Византије.

Поставља се питање ко је тај ко се у рату бори за заблуде, те како се може знати шта су заблуде, а шта не? Да ли су поражени били у заблуди, док побједници, због чињенице да су се нашли на побједничкој страни, напротив, нијесу? Не, већ је било каква ратна борба за неку „ствар“ – осим ако та ствар није била равна опстанку читавог народа, као у српском случају од 1914 –1918. – заблуда, будући да човјек нема моћ непогрјешивог тумачења свијета нити непогрјешивог спровођења властитих намјера, тако да између намјераваногā, слученогā и исходованогā увијек зјапи по један повелик јаз. Ипак, заблуде нијесу равне грешкама, нарочито не онима које би се дале избјећи, већ на њима, напротив, било да су препознате (у најбољем случају само дјелимично) или да и даље нераскривене „живе“, добрим дијелом и почива наш свагдашњи свијет.

Настанак другачијег свијета – с оне стране не само намјере побједникā него и с оне стране онога што они могу да освијесте након своје побједи и наступања „мира“ – то је врхунски примјер хегеловског „лукавства ума“, које и Јингер овдје, *ноленс воленс*, заступа. Ово је, у основи, само посебан случај тога да дјело по смислу, значењу и значају премашује очекивања и моћи његових твораца, ако се претпостави да су побједници понајвише творци исхода рата. Зато Јингер и каже:

Рат у подједнакој мјери као и полни нагон није људски изум; он је природни закон, због чега му никада не можемо измаћи. Не смијемо га порицати иначе ће нас прогутати.<sup>21</sup>

Рат, наравно, није никакав „природни закон“ – иако је ово поређење (да то тако схватимо) индикативно – иако је довољно велик и разоран да у његовом пламену може да сагори цјелокупно човјечанства, које је, у крајњем, „творац“ свих ратова. То би, узгред, био најгротекснији доказ да „дјело“ надмашује својег „аутора“. Само се дјеловањем закономјерности измицања новонасталог свијета располагању путем твораца новог мира, односно нове свјетске реалности, може објаснити то што су након Првог свјетског рата и многи грађани земаља-побједница осјећали да су на неки начин поражени – јер су, иако побједници у рату, добили свијет који је у много чему био мање пожељан од предратнога свијета „лијепе епохе“ до Видовдана 1914.

Исто тако је било могуће да и у земљама-губитницама има „побједника“, вјероватно не само оних који су „из прикрајка“ чекали да ратници заврше свој посао, притом користећи за себе лично ту

---

<sup>21</sup> *Kampf als inneres Erlebnis*, стр. 36.



---

ситуацију. О томе Јингер каже: „Свјетски рат није настао само између двију скупина нација него и између двају раздобља, па у том смислу и код нас у земљи има побједника и побијеђених.“<sup>22</sup> „Побједника“ новостворенога свијета има и на у рату пораженим странама, као што поражених новонасталим свијетом има и на страни ратних побједника. Разлика између свјетскоповијесних побједника и поражених одређује се тиме да ли по својем животном ставу припадају новом или претходном времену. На једном другом мјесту релативизује ово двоструко-равноправно именовање сукобљених страна, нагласивши да је важнија подјела између „присталица“ двију епоха него између присталица зарађених страна: „У средишту [ратног] разрачунавања није различитост нација, него различитост двају раздобља, при чему настајуће гута пропадајуће.“<sup>23</sup> Побјеђује, дакле, онај ко је, ма како нам то „идеологизовано“ звучало, на страни будућности, умјесто на страни исцрпљене прошлости.

Дакле, „иза леђа“, да тако кажемо, „титуларног (војничког) рата“ одиграва се *свјетскоповијесни* сукоб између прошлости и будућности – који је, као такав, обично индиферентан спрема спору између правде и неправде, односно између истине и неистине. До спора између новог и старог свијета дошло је због тога што „силе“ старог свијета нијесу могле или хтјеле да допусте до се нови, у окриљу старог сазријевајући свијет роди мирном еволуцијом. Овдје је важно то да док је код „титуларног рата“ обично јасно ко се налази на којој страни, у овом суштинском, космичком спору то је прилично нејасно, јер је по правилу изузетно малобројнима дато да увиде какав је тај нови свијет који треба да настане из рата који се води. Још мање је прозирно на који начин би се уопште могле бирати стране у овом спору међу свјетовима. У ствари, то уопште није могуће чинити, већ је изводљиво само опредјељивање у предњепланском, титуларном рату, а какве ће стварне посљедице из тога проистећи, и на којој свјетскоповијесној страни ће се појединац, ако преживи наћи, то ће се тек испостављати. *Свјетскоповијесна* повијест дјеловања једног војног сукоба, дакле „предњепланског рата“, јесте повијест успостављања, односно испостављања његове праве истине. Тако је могуће да човјек на било којој страни, ма како активну улогу имао у самој рату – само ако има „среће“, или ако му „инстинкт“ каже шта се заправо збило у рату, и о чему се у насталом свијету ради – нађе на страни суштинских побједника.<sup>24</sup> Ти „суштински побједници“ не чине никакав конзистентан табор, они се не налазе са оне стране националних, класних, свих замисливих и нама разумљивих подјела, већ они представљају мистично-органско јединство оних на чијим „плећима“, махом с оне стране њихове свијести, почива нови свијет.

---

<sup>22</sup> *Arbeiter*, стр. 27.

<sup>23</sup> *Arbeiter*, стр. 78.

<sup>24</sup> У том смислу Јингер каже да се „иза мноштва [ратних] разрачунавања крије обрис настајућега облика [свијета].“ (*Arbeiter*, стр. 40).



---

Ипак, одлучивање о новом свијету, који треба да настане на основу окончаног ратног сукоба, није само ствар голе случајности. Прво, окончани рат не означава само прекид непријатељстава – што тобоже тек треба да омогући несметану изградњу свијета, већ је управо тај рат подлога настајућег – будући да је рат подлога свијета и у мирно доба. Утолико рат представља велико прегнуће да се (изнова) *утемељи* један свијет. Тај задатак припада фигури (*Gestalt*) *радника*,\* „изразу новог човјештва“, који Јингер назива „новим начелом“,<sup>25</sup> при чему је рад „пројекција једне посебне врсте живљења (*Lebensart*) за шта је најједноставнији израз *рад*“.<sup>26</sup> Тој фигури, израженом једном концептуалном персонификацијом, од чега се Јингер не устеже, примјењујући теоријски нестандартну терминологију,<sup>27</sup> припада задатак

---

\* У српском преводу користи се облик сазданост (*Радник. Сазданост и владавина*, Београд, 2011) – прим. Ч. К.

<sup>25</sup> *Arbeiter*, стр. 43. Зато у „доба радника [...] не може бити ничега што се не поима као рад.“ (исто, стр. 33).

<sup>26</sup> *Arbeiter*, стр. 43. То да се рад појављује и у својству начела и врсте живљења Јингер објашњава овако: „Рад, који се у погледу човјека може тематизовати као врста живљења, у погледу своје дјелотворности као начело, с обзиром на форме појавује се као стил.“ (*Arbeiter*, стр. 44).

<sup>27</sup> У Додатку *Раднику* Јингер, срећом, ипак налази за сходно да се позабави особеношћу појмова које користи. Он каже да су фигура/обличје, тип (*Typus*), органска конструкција и „тотално“ (ово је занимљиво) – „органског појмови“ (одсад па надаље сви наводи из: *Arbeiter*, стр. 155), тј. код *органског* појма „органска конструкција“ оно органско се појављује у двострукој улози. Ти појмови „дејствују“ по обрасцу печата и отиска (*Stempel und Prägung*). Ово је јако занимљиво, јер одмах асоцира на Платонове идеје као *прототипове* који се могу опримјеривати („егземплификовати“), у принципи, безброј пута, притом не губећи ништа од својег првобитног смисла и „свјежине“, тј. не „трошећи“ се. Узгред, фигура печат-отисак повремено је, раније, коришћена у платонистичкој литератури XX стољећа да би се предочила природа односа између врских идеја и њима „подлежућих“ ствари. Да асоцијација на Платона и платонизам овдје није случајна види се и по сљедећој реченици: „Начин примјене [склопа печат отисак] није раван, већ 'вертикалан'.“ Одмах затим се констатује да „свака величина 'има' унутар поретка достојанства (*Rangordnung*) [своје] обличје (*Gestalt*), а истовремено је израз обличја.“ Дакле, свијет органске конструкције устројен је по обрасцу руских матрјошки (код нас однекуд преименованих у „бабушке“) – тако да цјелина представља једну органску форму (обличје, фигуру) која у себи садржи, у најмању руку, концептуално високо аналогна обличја нижих ступњева „општости“, односно незнатније улоге унутар тоталитета. Досад, ово дјелује као органицизам *par excellence*, изразито грчки, платонистички. Ипак, пуко понављање платонизма није могуће из више разлога, и Јингер је тога, наравно, свјестан. Он због тога уводи разлику у односу на првобитни органицизам – и то не да би себе легитимисао као онога који не прибјегава пуком понављању древних појмова у савремено доба, када им вријеме није, већ зато што то одговара „логици“ његове концепције. Он каже: „Надаље, органски појам се препознаје према томе што је он кадар за равијање сопственог живота, дакле за 'израстање'.“ Док су Платонове

---

постанка „господарем и уређивачем свијета“.<sup>28</sup> Јингер напомиње да „се нови свјетски поредак, као посљедица свјетске власти, не добија као поклон с неба, или као производ утопијског ума, већ преко радног хода ланца међународних и грађанских ратова.“<sup>29</sup> „Начело“ је, примјетићемо, постало оваплоћено *фигуром*, умјесто да буде нека отуђена, трансонтичка апстракција.

Радник фигурише као „дјелатна и трпећа сржна супстанција (Kernsubstanz)“,<sup>30</sup> те као „носилац херојске темељне супстанције која одређује нови живот“.<sup>31</sup> Супстанција будућег живота може, чак мора бити само у њеном (до)носиоцу, јер су сви ини – било иманентни, било трансцендентни – извори могуће супстанцијалности у дотадашњој повијести исцрпљени и „потрошени“. То је водећи тон свеобухватнога искуства изворима суштаствености испошћенога, оскуднога, „нихилистичкога“ свијета, које долази до ријечи и код Хајдегера – у

---

идеје вјечне датости, „органиски појмови“ су виталне величине које развијају саме себе – у ствари, које „потичу“ само од себе самих, које су самоникле, самородне, жива начела себе самих, или – „самоначела“. Све досад, ово дјелује као један необични *виталистички платонизам*: органиски појмови се не доказује, већ умјесност хипотеза којима се они уводе доказује њихова примјена, при чему се, у духу времена, не може говорити о вјечним датостима „стварних еквивалената“ органиских појмова, већ о њиховој беспретпоставној самониклости. Ипак, Јингер чини корак даље који не само што дезавуише досад установљену интерпретаивно-номенклатурну ознаку „виталистички платонизам“, него и у само језгро његове концептуалности уноси толико диспаратних и тешко помирљивих момената да се, и при беневољентном читању, поставља питање њихове оправданости и смислености. Наиме, „Сви ови појмови су, *nota bene*, ту зарад поимања, нама није стало до њих. Они би без даљњег могли бити заборављени након што су, као радне величине искоришћени за поимање неке одређене стварности која постоји упркос сваком појму и с оне стране њега.“ Дакле, ријеч је о степеницама које треба спалити чим се уз њих попнемо? Ово није само некакав уступак номиналистичком расположењу нашега времена него напросто трик, и то неуспјешан. То јест при употреби концептуалних изума *радника*, *органиске конструкције* и свега осталог све вријеме се наступало с амбицијом докучивања „реалне истине“ нашег свјетскоповијесног часа, да би се након краја дјела, у Додатку, устврдило да се није баш сасвим озбиљно мислило...

<sup>28</sup> *Arbeiter*, стр. 23.

<sup>29</sup> *Arbeiter*, стр. 39. Додатак овој тврдњи, која се директно уклапа с тезом о лукавству ума и о двама слојевима повијести (ратном – „онтичком“ и свјетском – „онтолошком“), изазива, међутим, недоумицу: „То испуњава надом свакога ко човјека воли до његове сржи.“ (на истој страница). Као прво, шта значи овај емотивни и хуманистички код једног „антихуманисте“, а друго, још важније, зар то што се „спас“ и „утемељење“ мора тражити у ратовима у којима је на коцки много више од појединачних живота – судбина човјечанства, не свједочи само по себи да, благо речено, не треба гајити много наде.

<sup>30</sup> *Arbeiter*, стр. 32

<sup>31</sup> *Arbeiter*, стр. 22.

---

његовом увјерењу да нема ничега (садржински) „позитивнога“ из традиције на шта се данашњи човјек може ослонити.

У стварању новог свијета није ријеч само о томе да он буде другачији од постојећега, већ да (изнова) постане супстанцијалан, да има подлогу, утемељење. Ту „темељну супстанцију“ Јингер назива „херојском“, држимо стога што никакве сигурне претпоставке за њу не постоје, већ се до ње евентуално може доћи само беспретпоставном, безобзиром јуначком одважношћу – не тек пред непријатељем, јер ратнику је, како видјесмо, и у јуначкој смрти зајамчена својеврсна вјечност, већ у суочености са *безданом*<sup>32</sup> неупоредаченога, безвладавинскога, дакле далекосежно разобрученога свијета.<sup>33</sup> Човјек је, утолико, самом епохалном ситуацијом своје егзистенције позван на нешто што је готово немогуће, због чега опстајање у таквој ситуацији и јесте „јунаштво“. То значи да фигура ратника-јунака доводи до израза оно што је суштинско одређење човјекове укупне егзистенцијалне ситуације данас, а није, напротив, једна од човјеквих онтичких могућности међу инима. Аналогно томе, и борба, као што смо показали, за Јингера ипак није само једна од животних форми међу инима, већ врхунац живота, нарочито данашњега, за било какве сигурности ускраћенога.

Човјекова позиција у данашњем свијету, чију критичност и крајњу неизвјесност симболизује управо рат, јесте „херојска“ зато што он нема ничега сигурнога, и зато што мора да се коцка у оно једино што има, а то је голи живот. Потпуна неизвјесност и стална угроженост самога живота својом ситуацијом, будући да не почива ни на каквим сигурним темељима – то је не само одлика рата, као тобоже само једнога животнога феномена, него управо карактеристика цјелокупнога људскога живота у наше доба. Зато и рат у онтолошком смислу и јесте истина живота. Смисао Јингеровог теоријског, тачније: теоријско-дјелатног покушаја – будући да је његова „теорија“ њеодвојива од властитог ангажованог животног искуства – јесте избјегавање и критика става беспомоћне романтичарске ироније спрам садашњице,<sup>34</sup> тако да човјек, умјесто да буде „противиграч“ својем времену треба да постане играч тога времена, тј. он, слично „оптимистичком“ налогу који Шпенглер [Oswald Spengler] изводи из своје „песеимистичке“ културне критике, треба да буде у дослуху с њиме, а не да се труди да дјела и мисли против њега.

Срж ситуације данашњега човјека је у томе што је он доведен до саме ивице, што његове прилике стоје у знаку „налажења на борбеном и радном положају“.<sup>35</sup> Ратник-радник је, дакле, на рубном положају, али

---

<sup>32</sup> *Kampf als inneres Erlebnis*, стр. 81 „бездан (Abgrund) овога рата“.

<sup>33</sup> *Arbeiter*, стр. 94: „Живимо у необичном времену у којем [стара] владавина више не постоји, а [нове] владавине још нема.“

<sup>34</sup> *Arbeiter*, стр. 22: „Стога за нас не може доћи у обзир оно држање које напретку покушава да противстави подређена средства романтичарске ироније...“

<sup>35</sup> *Arbeiter*, стр. 32.

---

---

то не значи да је и на маргини живота, јер је ивица сада дошла у његово средиште – док је мирни, *грађански* живот метрополā постао несигуран, јер се, како каже Јингер, „чини да опаснo великом брзином притиче назад у средишта [живота]“.<sup>36</sup> Човјек је постао „фронтавац“ живота, тако да је нужно да прави, највиши, истински живот буде на *фронту* (било ратном, било „мирнодопском“), у несигурности *хоризонта опасности*, јер се ту бјелодано показује оно што *по себи* јесте истина епохално-егзистенцијалнога тренутка – да су заказала привидно сигурна пријежишта поретка старога свијета, те да их још ништа није одмијенило. Зато је, коначно, данашњи човјек не тек „играч свога времена“, онај ко жели да буде на страни онога што је оваплоћење данашњице – јер би то у Јингерово вријеме били, на примјер, берзански шпекулант или погонски инжењер – већ је он „ва-банк-играч [сопственога] времена“,<sup>37</sup> дакле онај ко игра у све, јер заправо нема ништа засигурно. Он је присиљен да буде пророк, видилац истине, који се налази на крајњој граници видљивости и опасности, при чему његово пророштво – као и у Јингеровом случају – није некакав духовни дар, већ „дар“ екстремне ситуације у коју је човјек уопште бачен,<sup>38</sup> а коју тај конкретни човјек не избјегава, већ је смјело прихвата – управо стога и постајући „пророк“.

### 3. Смисао борбе и рата

Изложили смо на који начин је у рату свјетска истина, дакле истина о природи у рату настајућега свијета, скривена од очију савременика тог процеса. Ако су, међутим, у рату сви мање-више подједнако „заблудници“, поставља се питање какво је оправдање ратовања – осим стварања новог свијета, и то обично доста другачијега него што и током рата, дјелујући, и непосредно након њега, размишљајући, можемо да докучимо? Какво је оправдање борбе из личнога угла, што је природно питати, будући да је јасно да неће сваком, у ствари да ће мало којем човјеку довољно оправдање ризика смрти бити помак у устројству свијета? Јингер, на први поглед неочекивано, даје сљедећи одговор: „Суштинско није оно за шта, већ како се боримо. “Истрајати” Ка циљу – док не побиједимо или док не останемо.“<sup>39</sup> Дакле, ствар због које се кренуло у рат – ваљда с увјерењем да је она праведна, нужна, неизбјежна – у крајњој линији није важна за оправдање ратништва. Ипак, вјерујемо да би се и сам Јингер сложио с тиме да би војска војника лишених илузија, која не би могла бити састављена од „јингерā“ способних да изостанак вјере у оправданост

---

<sup>36</sup> *Arbeiter*, стр. 27.

<sup>37</sup> *Arbeiter*, стр. 22.

<sup>38</sup> Ernst Jünger, „Maxima – Minima. Adnoten zum *Arbeiter*“, *Sämtliche Werke*, том 8, Stuttgart 1981, стр. 175: „Пророк је на предњем положају, на крајњој граници.“

<sup>39</sup> *Kampf als inneres Erlebnis*, стр. 71/2.

---

---

надомјесте аргументацијом „херојског реализма“, била лишена изгледа на побједу. Дакле, да изведемо закључак из Јингерове констатације и наше критичке допуне: војник треба да се бори, у најмању руку, *као да* оно за шта је пошао или за шта су му рекли да је пошао у рат, има смисла, вриједности и тежине, али да притом треба тако да води рат да му увијек могуће разочарање, које пријети сваком ратнику, не може обесмислити учешће у рату. Подсјећамо, према Јингеру, сваки ратник је, као човјек који учествује у свјетскоповијесном догађању које га у сваком, па и сазнајном погледу надилази, начелно увијек у заблуди, па стога и непрекидно изложен „опасности“ горког открочења, што се многим ратницима у модерним ратовима често дешава – током или након рата, независно од тога јесу ли били на побједничкој или губитничкој страни.

Да у ратовању није најважније знати да си на правој страни, односно да није најважније знати истину, види се из слjedeћег, реторичког питања које Јингер самоме себи поставља:

Такође, поставља се питање да ли се животна воља једнога народа јасније исказује слојем ратника који теже да разлуче правду од неправде, или здравом, снажном расом која воли борбу зарад саме борбе, односно, изражено скупа са Хегелом, да ли се свјетски дух силовитије заступа свјесним или несвјесним оруђем.<sup>40</sup>

---

<sup>40</sup> *Kampf als inneres Erlebnis*, стр. 52. И у *Раднику* Јингер наглашава немоћ и безначајност теоријско-практичког ума: „Споредно је да ли се и како употреба техничких средстава у борби, те сама чињеница рата може или не може оправдавати умом или моралом, али се може рећи да су све књиге које се баве овим питањима с обзиром на праксу узалуд написане.“ (*Arbeiter*, стр. 95). Ипак, оно што Јингер овдје изгледа не увиђа јесте да и сам увид у тобожњу немоћ ума припада образованости заснованој на традицији таквога таквога ума, те да и његови увиди, чак и када поричу значај те моћи, ипак по својем поријеклу припадају тој традицији, без које не би имали начин да разумију своје проблеме на „нови начин“.

Оваква (анти)концептуална тактика није остала непримијећена, па се тако у једном тексту о Јингеру говори о његовом „високоинтелектуалном антиинтелектуализму“ (Thorsten Gubatz, „Ernst Jüngers *Arbeiter* zu Beginn des 21. Jahrhunderts“, *Synthesis Philosophica* 50 [2/2010], стр. 349–365, овдје 358). На сличан начин, како исти аутор уочава, Јингер фингира надконтекстуалност, дакле неусловљеност ситуацијом своје теоријске позиције и њених налаза – што, узгред, има пандан у сликању ратникове ситуације који у самозаборау борбе и у вјечности која се тиме достиже извојева ишчезнуће свеколике (ванборбене) ситуације. Губац, наиме, помиње. „особену безмјесност просуђујућег гласа који говори читаоцу *Радника*“, исто, стр. 360). Ипак, исти аутор с правом уочава неуспјех таквога настојања („[Јингерова ауторска инстанција толико је грађанско-индивидуалистичка колико се то само пожељети може)“, на истом мјесту, чиме се отвара простор за разобличавање оваквог маневра као вјеште идеолошке мимикрије.

---

Претходно смо разјаснили да наш аутор заступа једну верзију Хегеловог „лукаства ума“. Ако се узме у обзир да је код ратника важније како се бори него за шта се бори, тада је јасно да Јингер не даје примат праведним ратницима, онима који не би могли да се боре ако не би вјероватли да су на страни правде (као, на примјер, српски ратници), већ „снажној раси која воли борбу зарад саме борбе“ (као, на примјер, Њемци и Енглези). Рат зарад рата је крајње прибјежиште егзистенцијалног смисла – и утолико је концептуални потез *метафизичког очајника* – у свијету који је остао без било каквог иног сигурног темеља смисла.

Из овога се, међутим, може извући још нешто. Ствар за коју смо се борили и којој смо били вјерни (а она, опет, обично није ништа друго до наше исходишно виђење исправнога свијета и живота, тако да је вјерност ствари за коју се боримо у ствари облик вјерности себи) у свјетлу накнадних историјских октрића или у свјетлу накнадно створене повијесне ситуације, увијек може да „изда“; али оно што, према Јингеру, не би требало да може да закаже јесте то *да* смо јој, док смо се за њу борили, били вјерни. Бити вјеран, док трају борбе и рат, то није тек заповијест којом се прави боља војска – иако је то ратоводствено цјелиходно, већ је то крајње прибјежиште смисла ратничке егзистенције (а оно је, подсјећамо, прототип и мирнодопске) које би требало да јој остане „расположиво“ чак и ако би јој ствар за коју је себе залагала постала сумњива. Смисао егзистенцијалног напора и жртве јесте у живљење као да оно за шта се они прилажу има смисла, при чему *етос вјерности* треба да буде такав да остане имун на свако могуће, потоње или актуелно, разочарање. (Иначе, такав етос је, не случајно, садржан у слоганима неких познатих борбених формација ратничке, германске расе – „Заштитне фаланге“, познатије као СС, или америчког Маринског корпуса.) То би значило да чак и ако би ствар за коју се ратник борио њега разочарала, не би смјела да га разочара властита борба за њу, чињеница да се за њу борио, односно начин на који је то радио. Ако изда *дјело*, тада је крајњи метафизички спас у *дјеловању*, у ономе бити-дјеловао, у „дјеловалости“. Држање вјерности, поштовање дужности, тако постаје егзистенцијални императив који надилази све друге моралне обавезе и који, због своје парадоксалне „заснованости“ у себи самоме („борба зарад борбе“ – вјерност ради вјерности) треба да одоли сваком могућем искуству бесмисла. Служити и када је ствар етички неодржива, а смисаоно, тј. у погледу (не)могућег реалног успјеха, безнадежна, то је етос борбене, „здраве расе“ у вријеме нихилистичке пустоши „болеснога доба“.<sup>41</sup> Утолико „здрава раса“ таквим ставом и служи болесном добу,

---

<sup>41</sup> У том смислу изазива недоумицу тврдња да „Вјера у смисао овог нашег свијета [...] – то је ознака и свакога држања које још има будућност.“ (*Arbeiter*, стр. 30) Значи ли то да, примијењено на питање рата, „здрава раса“ која се бори за вољу саме борбе нема будућност“, већ само, рецимо, сој ратника-праведника? То је не само у нескладу са неким другим Јингеровим изјашњењима него се, и шире



---

али му се и одупире. Узгред, колико може остати „здрава“ служећи болести свијета, једноставно је закључити. Борба ради борбе, то више није напор да се створи нови свијет; то врло лако води у злочин чије је исконско исходиште страх од бесмисла.

Јингер, то не треба сметнути с ума, на парадоксалан начин, даје апотеозу својега времена – иако нема опипљивих разлога, иако критикује модерну идеологију напретка, а грађански свијет проглашава мртвим. То се види по интенцији употребе „органичне конструкције“, као тобожњег *измирења* човјека и технизованог свијета – које се, наводно, дешава с оне стране сваке надмоћне умске рационалности, али и из једног од његових потоњих осврта на *Радника*: „Ово заједничко мјесто [свијету], у којем промјене губе хаотични карактер и које треба препознати као смислене, називам фигуром радника.“<sup>42</sup> Обличје/фигура је израз цјелокупним стањем стварности контраиндиковане вјере у смисао, вјере у смисао када искуства смисла више (одавно) нема. О томе, умјесно, у једном давнашњем, али што се тиче основне слике Јингерове мисли, и даље хируршки прецизном закључку:

Вјера се потврђује тек када све [почне да] говори против смисленог исхода. [...] У бездану привидне бесмислености постаје видљив врхунац истинскога смисла. Јингер настоји на чину вјере не могавши да упути на предмет нове вјере. Он захтјева жртву за непознатог Бога. У Јингеровим списима оцртава се празна есхатологија, беспредметна вјера, 'вјера у вјеру'.<sup>43</sup>

„Вјера у вјеру“, „борба зарад борбе“ – што се може преформулисати и у борбу за борбу, као што се слогани могу „комбиновати“ у „вјера у борбу“, „борба за (празну) вјеру“ – све су то покличички који доводе до израза очајничку *потребу за смислом*, која, међутим, упркос Јингеровим дјелима поткријељеним увјеравањима, остаје незадовољена. И тада, умјесто да се покуша изаћи на крај с таквом ситуацијом, савремени, безнадежношћу преплављени човјек, испољава крајњу *хубрис*, извикује своје *цредо љуи абсурдум* – иако он сам више не вјерује ни у шта у шта би се дало вјеровати и што би оправдавало чин „трансуминозне“ вјере. Утемељење се налази у бестемељу, изглед у безизгледности, тако што се – насупрот фигури самоодносног утемељења рефлексивом – вјера и

---

узевши, поставља и питање како се након Првог свјетског рата и распада старог поретка, на чије мјесто није ступио нови, може вјеровати у смисао свијета? Или је можда само ријеч о томе да треба *што дуже* сачувати вјеру у смисао – иако њега заправо нема на видик – све док се „рововски дух“ не суочи с неопходношћу безнадежне борбе за „изгубљени положај“, што није ствар војнотактичке процјене неког посебног случаја, већ метафора онога што је егзистенцијалносмисаоно преостало од људскога живота и што се збива у њему.

<sup>42</sup> Karl Otto Paetel, *Ernst Jünger in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*, Reinbek 1962, стр. 50.

<sup>43</sup> Gerhard Loose, *Ernst Jünger. Gestalt und Werk*, Frankfurt 1957, стр. 105.

---

---

борба удвостручују (као вјера у вјеру, односно као борба за вољу борбе), тако да се на тај начин, очигледно сасвим безуспјешно, фингира утемељење, иако се из овога „самоодноса“ у борби, односно вјери, не задобија баш ништа, а нарочито не оно на чему би се могло нешто градити.<sup>44</sup> Дакле, суочен са крајњом притјешњеношћу и немогућношћу, јингеровски радник, пркосном замјеном требања бићем, изговара немоћно, али до краја непомирено *fiat*. То је ситуација ратника који је у безизгледном положају, који зна да неће добити поштеду ако се преда, и који стога наставља да се бори до смрти. Но он, за разлику од Јингеровог радника, зна да из тога не може настати никаква позитивност, никаква грађевина свијета и живота, већ да само „остаје“ смисаона утјеха немирења и досљедности. Јингер, управо супротно својем ратнику који се очајнички бори за „изгубљени положај“ у већ изгубљеном рату (што, у јингеровском читању Јингера, супротно његовој интенцији његовог слова, јесте метафора априорне поражености настајућега свијета), жели да нови свијет изгради на поразу – који *апсурдним чином* проглашава ако не за побједу, а оно макар за обећање космичке побједе.

У радикалном чину борбе, који је, у крајњем, одупирање метафизичком бесмислу, треба да се пронађе сурогат смисла – будући да се он нигдје другдје не може наћи. Зато Јингер, у склопу својег покушаја *апсурдног утемељења*, вели да: „Ратништво, залагање особе – макар и за најнезнатнију идеју – то тежи више од думања о добру и злу.“<sup>45</sup> Смисао не може бити у мисли, етичком чину, честитости итд., већ само у пуком чину залагању за нешто, при чему то нешто, према Јингеру, само по себи, на концу, није ни важно.<sup>46</sup> То нешто, као идеја, у погледу своје интелегибилне садржине, потпуно је неважно, будући да идеја добија оправдања само из потоњег понашања онога ко се за њу бори. (То је заправо идеја да је у рату важно само то како се за њу боримо – сада осмтрена са „друге стране“, из угла идеје, а не из угла борца за њу.) Борбом за идеју она добија смисао – као повод за борбу –

---

<sup>44</sup> Зато се, уосталом, и прибјегава животу као и начелу и зачетку и исходу себе самога, који запрема свеукупност онога што јесте. Том акумулацијом традиционално, не без разлога – иако се данас поругом говорило о „метафизици“ – разлучених момената и инстанција покушава се изобратити утемељење, односно прикрити да се до њега на овај начин једноставно не може доћи.

<sup>45</sup> *Kampf als inneres Erlebnis*, стр. 72.

<sup>46</sup> Ако би се ствари овако поставиле, ово би био типичан примјер „лоше бесконачности“, јер ако никаква идеја не би имала вриједност и потенцијални смисао – макар и у садејству са чином залагања за њу – тада никакво ратничко залагање не би могло да препозна своју успјешност, будући да би се претворило у нијемо дјелање без икакве рефлексije, чему Јингер начелно није био склон. Но не само што је човјеку увијек могуће да размишља о ситуацијама у којима се налази, него је Јингерово искуство и дјело управо примјер за то да се ратнички чин на концу може искупити у смислу само помоћу промишљености, а не пуком праксом борбе која, као (само) борба, измиче сваком *телосу*.



---

умјесто да, напротив, борба представља свједочење могуће истинитости саме идеје – независно од залагања за њу. Идеја је „истинита“ само у борби, односно истинита је у оној мјери (у)колико има оних који су спремни да се за њу боре; спремност на жртву за неку идеју мјера је њене „истинитости“ – и ништа више. Идеје су стога, у крајњем, *изговори* за спремност да се бори и умре, јер само у томе се може наћи неки *замјенски смисао*, када је већ ишчилио из свих иних предјела свијета и живота.

Да ствари заиста стоје овако види се из једва прикривене софистерије којој Лингер прибјегава: „Извјесно је да се борба освјештава својом стварју; још више се нека ствар освјештава борбом.“<sup>47</sup> И из ове формулације се види да је важнији чин борбе од њене идејне позадине, да су важнији *да* и *како* борбе од њенога *шта*. Он такво увјерење без околицења поентира слједећим исказом: „Шта може бити светије од човјека у борби?“<sup>48</sup> У *Раднику* Лингер иде и даље у развијању ове идеје, па каже: „Постоје ствари које су важније и ближе од почетка и краја, живота и смрти. Стварном залагању [ангажовању/ *Einsatz*] *највише је вазда доступно*.“<sup>49</sup> Испоставља се да је то највише, светѓ, до којег се досеже у изузетним тренуцима борбе – питање је да ли то може свако, да ли је сама ситуација довољна, или су потребни и неки, да тако кажемо, „антрополошки предуслови“ – у вези са самом вјечношћу: „Наиме, неутуђив је удио појединчевог наслједства то што он припада вјечности, тако да је у својим највишим и несумњивим тренуцима он тога посве свјестан.“<sup>50</sup> Дакле, и вјечност је „неутуђива“, тј. човјек може да допре до ње – ваљда ако покаже спремност да се за њу „отвори“.

Но занимљиво је да се на основу овога *космолошком оправдању* смрти свих погинулих у једном рату са свјетскоповијесним посљедицама, придружује и још једно, које ћемо, у недостатку бољег назива, назвати „мистичким“. Уплићући у свој постав познату, по својим потоњим посљедицама кобну њемачку међуратну идеологему о „непобијеђеном њемачком војнику“ (којег он чак, нескромно и неразумно, назива и „непобједивим“), он каже:

---

<sup>47</sup> *Kampf als inneres Erlebnis*, стр. 45.

Иначе, овај nihilistiчки ковитлац је – на свој начин, дакле још вјерујући да се на томе нешто може саздати – предосјетио још Фихте: „Једна *радња* је једновремено и одређена и одређујућа, што значи да се дјелује зато што се дјелује, те да би се дјеловало, или – да се дјелује у апсолутном самоодређењу и слободи. Цијели темељ и сви услови дјеловања леже у дјеловању.“ (Johann Gottlieb Fichte, *Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre*). „Утемељење“ дјеловања у њему саме налачије је одсуства истинског утемељења, његова фактичка манифестација је одлучност, што теоријски врхуни у децизионизму – дјеловању иако оно није утемељено, или, штавише, баш стога.

<sup>48</sup> *Kampf als inneres Erlebnis*, стр. 45.

<sup>49</sup> *Arbeiter*, стр. 40 (истакао Ч. К.).

<sup>50</sup> *Arbeiter*, стр. 18.

---

[д]ок се њемачки војник са фронта исказао не само непобједивим него и бесмртним. Сваки пали војник данас је више жив него икада, и то стога што припада фигури (Gestalt) вјечности.<sup>51</sup> Највише, о којем говори Јингер, није питање почетка (начела) и краја (сврхе) – то, по свему судећи, припада прошлом свијету. Ради се о томе да се усред збрке свакодневице увијек достигне оно што је највише, а то може ратник у својем ратничком *кајросу* – док је то у мирно вријеме кудикамо сложеније. Свето, то је *увијек расположиво* посезање ка вјечности<sup>52</sup> смјелим чином на борбеном положају, чиме се, у крајњем, постижу *независност од контекста*, надилазак временитости, сједињеност с вјечношћу, а за оне који тако погину – и „одлазак у вјечност“. То, да не буде неспоразума, није вјечност хришћанске трансценденције, већ вјечност ратничког *кајроса* којем непрекидно протицања *хроноса* не може учинити крај, који стога, да тако кажемо, траје без протицања, дакле, *суштински јесте, важи* – с оне стране сваке временитости, а можда и памћења светог, борбеног чина.

Све „позитивне“ светиње, сва „штаства“ која код различитих људи изазивају осјећај светости, према Јингеру су безначајне спрам чина истинске људске борбе. То је зато што – можемо да тумачимо на Хајдегеровом трагу, који је вјероватно добио извјесни подстицај управо од оваквих Јингерових мисли – што су све „светости“ у дотадашњој повијести „потрошене“, остала је пустош, тако да свето, дакле обавезујуће, вриједно и сл. још може потећи само из човјековог борбеног чина којим се он, на крају крајева, очајнички бори за смисао, за „светињу“, тиме се одупирући позитивности епохалнога ништавила, али је уједно и потврђујући. Крајњи егзистенцијални, али и „космолошки“ смисао борбе јесте *борба за темељ* – јер оно што светиња пружа јесте утемељеност егзистенције, заснованост свијета. У ствари, и сам рат, материјално-виталистички Први свјетски рат, избио је не толико због недостатка духа, општења и сличнога – мада се читава ствар донекле може и тако посматрати – већ због недостатка темеља. Тај рат је било догађање силовитог урушавања свијета који је још прије рата остао без минимума заснованости потребне за његов даљи (мирнодопски) опстанак, да би самим током рата готово сви остаци темељитога или

---

<sup>51</sup> *Arbeiter*, стр. 18.

<sup>52</sup> Ово наликује на некакву квазитехничку расположивост, у смислу у којем Хајдегер критикује „логику“ техничког Постава (*Gestell*), а да није ријеч само о утиску види се из следећег мјеста: „Он [радник] држи мјерило у себи, а највише умијеће [...] састоји се у узимању себе самога за мјерило.“ (*Arbeiter*, стр. 17).. Дакле, радник, а фигури радника припада и ратник, представља остатак нововјековнога *homo mensura*-е. Јесте да је нововјековни пројект пропао, о чему свједочи драматичан слом „старога свијета“ с Првим свјетским ратом, али се нема куда назад у свијет освјештаних космичких обавезности, будући да су оне неповратно прошле, већ је могуће само још покушати радикалним чином одлуке са границе живота – не само у биолошком него и у егзистенцијалном и „епистемолошком“ смислу – осигурати темељ.

---

„темељоликога“ били додатно сатрвени. Но егзистенцијалнометафизички смисао борбе тога рата било је у ствари „батргање“ у настојању да се допре до темеља, да се уништавањем допре до сигурности, заснованости – укратко, до неке нове светости.

А одакле ће, да се вратимо на главну тему овога одјелка, војник добити снагу за ваљан начин борбе? Јингер каже да војници „морају имати лични разлог да убијају“. А који је то? Не то што су им противнички војници нешто лично учинили нажао – будући да се вјероватно први пут у животу на бојном пољу срећу – већ зато што они, и овдје се поново слиједи Хегел, оличавају „једно чисто начело“, дакле ствар за коју се залаже и бори противничка страна – ако претпоставимо да се она може свести на чисто начело, и ако претпоставимо да сваки војник наше војске, тај који тобоже има „лични разлог да убија“, то начело може довести до појма. Прво је незивјесно, а друго врло мало вјероватно. Дакле, противнички војник се убија, како каже Јингер, не „као човјек“, већ као носилац неког партикуларног начела. Но како онда „наш“ војник може имати „лични разлог да убија“? Може га стећи само тако што је интериоризовао као најличнију ствар једно друго „чисто начело“ – оно за шта се бори његова страна. Јингеровски ратник је, чини се, интелектуално преоптерећен – од њега се очекује да схвати своје и непријатељско начело и ваљда поврх тога још и то како су та два начела – наше и њихово – међусобно непомирљива, јер тек тада би могао да има, условно речено, „лични“ разлог да убије. Но ма колико ово изгледало нереалистично, за ратника је, према овоме, кључно да усвоји „нашу“, а омрзне непријатељску „ствар“. У томе је ратниково родољубље, и према Јингеру не само објашњење него и оправдање насртања на противника „свим средствима духа и силе – све до бацања пламена удара бојним отровом“.<sup>53</sup> Зар „оплемењивање рата“ и „витештво“, које помиње Јингер – уз употребу гаса и бацача пламена? Дјелује више него сумњиво...

Но овдје је кључна ствар да ратничка врлина зависи не од начина на који се ратује – што је раније поменуто као кључна црта „етике борбе“ (*Kampfsittlichkeit*), већ од вјере у смисао борбе, дакле у њену оправданост, те у психо-емотивно искуство омразе непријатељске стране и свих њених војника. Умјесто борбе зарад борбе овдје имамо борбу зарад начела, а то, у крајњем, треба да значи борбу за правду. Да ли је ово противречност, или у *Борби као унутрашњем доживљају*, у којем неколико година након краја рата и даље букти пламен ратничке страсти, аутор можда, прећутно, износи тезу да на почетку рата ратник треба да вјерује у праведност „наше ствари“, да би касније, када се забораве разлози рата, и када главно оправдање за његово продужавање представљају силни животи сабораца и сународника који су већ

---

<sup>53</sup> Сви наводи: *Kampf als inneres Erlebnis*, стр. 87.

---

изгубљени – и који не допуштају да се тако лако прекине рат, а изгубљени животи другова обесмисле, смисао рата био у вјерности ратничкој служби до краја,<sup>54</sup> и када више ништа нема смисла – осим наставка борбе, јер би њен прекид значио обесмишљавање свих пређашњих, и личних и заједничких, ратних напора.<sup>55</sup> Ратовати, дакле, треба све док је то могуће, будући да је то још једини преостали седатив против искуства бесмисла – Јингер се чак нада не само седатив већ аутентична замјена смисла – у свијету ускраћеном за „опипљиви“ смисао и вриједност.<sup>56</sup>

Вођење рачуна о ономе *Како* ратовања, што је могуће и када изда и вјера у праведност „наше ствари“ – иако би ту ратничку каквоћу (коју Јингер не спецификује), требало увијек поштовати – те вјера да се рат може добити, има за последицу *деконтекстуализовање ратничке праксе*, перманентни, али „хладни“ екстатички *заборав* свега што је било

---

<sup>54</sup> Отуда карактеристична реченица: „Када се већ води рат, тада то треба чинити до краја.“ (*Kampf als inneres Erlebnis*, стр. 58).

<sup>55</sup> Зато Мерло-Понти каже: „Сент-Егзипери хита својем задатку зато што он то јесте – продужетак онога што је мислио, хтио и одлучио, зато што он не би више био ништа ако би од тога одустао.“ (Maurice Merleau-Ponty, *Sens et non-sens*, Paris <sup>2</sup>1966, стр. 224). О томе видјети више у нашој књизи: *Философија ангажовања*, Београд, 2014, стр. 227–234.

<sup>56</sup> Стога не видимо како је могуће рећи да „Као и неки други у умјетности и истини, и они [ратници] тежили су испуњењу.“ (*Kampf als inneres Erlebnis*, стр. 57) – будући да испуњење борбе која се води зарад ње саме није ни у чему изван саме борбе. Побиједа или пораз представљају прекид, а не испуњење борбе, што се види по оним ратницима које рат толико инфицира да не могу више да живе без борбе. Они су свједочанство тога да у борби – нити зарад „бољег свијета“, а нарочито не у борби зарад борбе – нема испуњења. Иако узвишено и подигнутога тона, ни сљедећи навод не може да изнуди сагласност са својом тврђом: „Смрт за неко убјеђење јесте највише произношење (Vollbringen). Она је исповиједање, испуњење, вјера, љубав, нада и циљ. Она у овом несавршеном свијету представља нешто савршено и довршење уопште.“ (*Kampf als inneres Erlebnis*, стр. 102). Јингерова аргументација је овдје самонесагласна. С једне стране, он смрт, односно борбу, доводи у везу са убјеђењима, дакле нечим спољашњим самоме чину борбе, док, са друге стране, инсистира на испуњењу, као ратниковом егзистенцијалном довршењу у борби за оно за шта се борио. Међутим, аутор овдје заправо користи „естетизујући“ аргумент, будући да он говори о *самодовољности* чина смрти у борби, којим све што надилази тај чин, па и убјеђење због којих се кренуло – мада не можда и остало у борби – бива „апстраховано“, а не о *испуњењу*, којим се, *per definitionem*, телеолошки повезује ратникова цјелокупна егзистенција, ствар за коју се борио и његов крај. Чак и ако ратник оде у смрт у увјерењу у праведност и безусловност онога за шта се бори, то што је он умро у боју, не дочекавши побједу оне ствари за коју се борио, не дозвољава да се овдје говори о испуњењу, већ само евентуално о ситуацији „егзистенцијалног максимума“ (наш израз) који је могућ у свијету у којем владају несавршености.

---

прије рата и потискивање мисли на оно што ће доћи после рата, усредсређивање на Сада и Овдје гдје постојимо ми, бојно боље и они, непријатељ – и наравно, вјерност својој борби и дотад показаној ратничкој врлини. Ту су ствари врло једноставне, одвијају се са нужношћу која одликује ратничку ситуацију, али кључни је заборав свега што није рат, односно своја свагдашња ратна ситуација. Ту се *ујелокупно искуство свијета редукује на ратну ситуацију* – мој свијет, то је само оно што се види, осјећа и предосјећа с мојег положаја, из нашега дијела фронта. Тиме се прави својеврсна искуствена *епоцхе*, суспензија важења свих сазнања, искустава, склоности.... – свега онога што може да пољуља одлучност да се истраје у вјерности својем ратничком самству, дакле ономе *мени* које сам обликовао у досадашњој борби, а које оличава мање или више изражен дисконтинуитет са мојом мирнодопском егзистенцијом.

#### 4. Рат и живот – са Јингером и без њега

Према свакодневном предочавању, својственом не само ономе што се феноменолошки назива „претеоријским ставом“, рат, који се посматра само кроз призму квинтесенције убијања, смрти, представља супротност животу. Погледајмо, углавном остављајући по страни Јингера, како заправо стоје ствари с овим. То ћемо спровести тако што ћемо разврстати различита значења појма *живот*, имајући у виду постојање евентуалних сличности или аналогона на страни појмовног комплекса рата. Иначе, за појам живота је већ на први поглед јасно да је у себи разуђен и за теоријску рефлексiju захтјеван, док се за рат, с којим се обично и готово непосредно психолошки асоцира *ужас*, вјерује да се зна шта је он. Показаће се, међутим, да није тако.

Као прво, живот има значење стања, чија је супротност смрт. Рат такође има своју супротност, али она није живот, већ мир. Касније ће се показати да је овај појам у себи крхак, магловит, што онда појам рата, за који изгледа да му је антитетичност иманентна, чини наизглед „мањкавим“, док га у ствари упућује на појам живота. На другом мјесту, живот има значење активности која траје – у смислу *живљења*. Но и ратовање је један од облика живљења – не само зато што, тривијално-формално, човјек док ратује, док може да ратује, сигурно јесте жив, већ и стога што се ратујући човјек стално налази на рубу живота, односно стоји на тлу животу, стално нагнут над безданом гдје живот престаје. Но није само ратовање једна од могућности живота, као граничног животног искуства, већ у стању рата човјек, када и није непосредно укључен у фронтско ратовање, мора да води ратну егзистенцију. У рату се, било да се води ратничка или („само“) ратна егзистенција, између осталог (за неке и прије свега) ради о томе да се преживи; у њему је ријеч не само о смрти него ништа мање и о живљењу, тачније о *како-живљења*, које се, међутим, ни тада не своди на *како-ратовања*.

---

Као треће, живот се доживљава, уз пратећу језичку употребу, као квинтесенција недокучиваости онога што се у њему заправо дешава, дакле као симбол неухватљивости његове „логике“ (за коју се вјерује да постоји), због чега појединачни човјек у својем искуству личнога живота, али и „живота уопште“, увијек може бити изенађен оним што му „живот“ (у „ширем“ значењу појма) доноси. Овај семантички момент дубоко-недокучивога живота, као *реалног панфеномена*, свој искуствени комплемент проналази у људској *животној мудрости*, која никада не може бити право и пуно знање. Један од њених конститутивних момената јесте свијест о надмоћи, непрозирности, али, због свега тога, и „величанствености“ живота. Зато се, као свагда понављани израз свијест о надмоћи живота уопште над сваким појединачним животом, те његове скривене „логике“ над сваким, па и најмудријим, размишљањем о животу, зна рећи нешто попут *То ти је живот, Живот је чудо, Живот још нико није надмудрио, победио* и сл.<sup>57</sup>

Ако се може говорити о животу као *квазиперсоналном субјекту* – а то је већ четврто по реду значење овога појма – и ако се том псеудосубјекту приписују неки смисао и нека логика, макар и апостериорно-перспективистички, исто то се може примијенити и на феномен рата.<sup>58</sup> Лингер увјерење о постојању својеврсне рационалности рата изражава формулацијом, која је, на први поглед, прије него се зађе у појединости његових схватања, на самој граници етичке неприхватљивости. Он, наиме, помиње дубоки ум који се крије у крви.<sup>59</sup> У доба посувраћења „изворнога“, замјенски ум постаје борба, њен исход, тако да само оно што је изборено заправо јесте и заправо се има,

---

<sup>57</sup> Увијек је могуће, с позиција неке привидно надмоћне научне свијести, констатовати како је то псеудоконцептуално празновјерје, те ретроспективни привид, којим се персонификује „нешто“ што, слично „судбини“, не задовољава потребне критерије да би се о њему могло говорити као о некаквом „ентитету“. Но чак и да је тако, то људе никада неће спријечити да о животу размишљају на изложени начин, што овдје и јесте одлучујуће. *Проблем живота* је, дакле, примарно животни, а не научни проблем.

<sup>58</sup> Ако се „животу“, као нечему што се на неком мјесту, некоме/неким, дешавало, приписују нека воља, логика, порив, наклоност, то се, строго узевши, у духу приговора поменутог у претходној фусности, може сматрати чак и празновјерјем. Но оно је последица премоћи и недокучивости живота, на коју човјек, увијек вољан да се оријентише, некако мора реаговати, између осталог и својеврсним *животним празновјерјима*, чак и код оних који се иначе не сматрају празновјернима, лаковјернима и „необразованима“. На сличан начин и у рату постоје празновјерја, опет независно од степена образованости. Немоћ ума – а пред Ратом и Животом, сваки ум је немоћан – једнако као и њихова неодољивост, човјека објективно држе у ситуацији која је наклоњена оваквом „празновјерју“.

<sup>59</sup> *Kampf als inneres Erlebnis*, стр. 77: „[н]о слуги се постојање извјесног ума који се крије у крви.“



---

односно има „право“ да буде, будући да је истина о стварима које су у спору на страни оне ствари за коју је заложено више воље, снаге, убилачке одлучности, укратко – на страни онога што победи. <sup>60</sup> Умјесто ума влада „противумље“, што за Лингера није и „безумље“; то би била перспектива некаквог апстрактног пацифизма који не схвата дубоко животну, па утолико и стварну, истинску природу борбе.

Умјесто хегеловскога „лукавства ума“ – гдје овај подразумијева оличење рационалне прозирности, смислености и оправданости стварног у вјечности – овдје се, на основу поменуте стваралачке природе рата, *слути* један другачији, „крвни ум“, чија природа рационалној спознаји трајно остаје мистериозна. „Ум крви“, или у (проливању/проливеној) крви присутни „ум“, звучи врло емфатично, чини се и превише, али тиме се изражава, можда појмовно на не најсрећнији начин, оно о чему је ријеч у скривеној „логици рата“. Проливање крви је, наиме, само посљедица, најчешћа, али не нужно и једина, онога што је у ратном феномену примарно, а то је испољавање непомирљивих воља које, због неспојивости ствари за које се оне залажу, прераста у сукоб. А воља је, иначе, једна од прворазредних манифестације људске животности, што је још један показатељ спосности апсолутизовања супротности живота и рата.

Коначно, живот, схваћен и као резидиј онога што се десило/дешава у укупности појединачних живота, али уједно и као *моћ* која се не може свести на некакав механички збир појединачних судбина, <sup>61</sup> јесте тако недокучив зато што он увијек изненада може промијенити свој „основни тон“, јер преко ноћи може постати другачији и утолико потријети пуно тога (људима често, обично неосновано, изгледа да је промијењено „све“) што је он (Живот) дотад био. Он, дакле, „надграђује“ на основама које је већ „створио“, мада њима не мора бити обавезан – свакако не у оној мјери у којој је човјек у својем даљем живљењу обавезан оним што је својим дотадашњим животом створио. „Општи“ Живот је много безобзирнији према себи од

---

<sup>60</sup> *Kampf als inneres Erlebnis*, стр. 46: „Борба је ипак нешто свето, божански суд о двјема идејама. На нама је да своју ствар заступамо све оштрије, тако да је борба наш потоњи ум, само је изборен̄ наш истински посјед. Неће нам дозрети ниједна ствар која не одоли жељезне налете, а најбоље и најљепше хоће да буде изборено.“

<sup>61</sup> *Arbeiter*, стр. 16: „Наиме, фигура (Gestalt) је цјелина која садржи више од збира дијелова. Човјек је више од збира атома, удова, органа и сокова од којих се састоји, брак је више од мушкарца и жене...а народ је више од резултата пописа становништва или од онога што може бити изражено гласањем.“

---

појединачнога живота. Утолико он не надилази само људску моћ спознаје, нити укупни биланс свих појединачних живота, који се сабирају у један епохални Живот, дакле у један епохални тренутак *вјечнога* Живота, већ он надилази и себе самога. Живот, као епохални тоталитет, надиђен је вјечним Животом, који је најобухватнији тоталитет који се може везати за овај појам. Живот уопштено јесте живот у свагдашњем надилажењу укупности себе самога, тј, зимеловски [Georg Simmel] речено, живот јесте (као) више-живот[a] (Mehr-Leben). Овај вјечни Живот представља својеврсну квазитрансценденцију – која није „права“ трансценденција, будући да се не може замислити вјечни живот мимо укупности његових појединачних, епохалних пројава, тако да када би умрло све сингуларности живота не би ништа преостало ни од тога „вјечнога“ Живота, чија се „вјечност“ стога не може поредити, на примјер, са вјечношћу хришћанскога Господа или било какве трансцендентне инстанције која је у својој „етзистенцији“ независна од на њу упућених ентитета из сфере иманенције. Са своје стране, иако рат није вјечан – осим ако не прихватимо хераклитовску ријеч да је „рат отац свега“, што и Јингер, уз уважавање, цитира – такође носи ту двојну, у себи напету црту унутрашње нужности, условљености, али и „способности“ изненаднога преокрета, дакле надилажења и напуштања (готово) свега што је дотад дјеловало да је (тај) рат. И Рат је, дакле, слично Животу, *квазитрансценденс*.

Овим смо разграничили најмање пет значења живота, која имају своје пандане на страни рата. Указује ли то на горе најављену близину двају појмова, која би утолико била кудикамо већа него што уобичајени, свакодневни назор о рату то може да замисли и прихвати? Пођимо редом, без исхитрености. Као искуство, као оно што човјеку доносе његова свагдашња појављивања, дакле као *биланс живљења*, рат не може бити посматран као апстрактна супротност миру, већ је он свагда већ некако потајно и подземно на дјелу и у стању мира, да би се избијањем рата – што треба схватити као чињење изричитим потиснутога дешавања рата и у стању мира – то недвосмислено обзнанило. *Рат расте у недрима мира*, а њихов заједнички виши појам јесте Живот. О миру, међутим, не може да се говори као о квазитрансценденцији (као о Миру). Мир није неухватљив, он је саморазумљив и он се стога, за разлику и од Живота и од Рата, не може ни хипотетички персонализовати – због чега се, између ослугоа, не може говорити о „логици“, „заокрету“, „хтијењу“... мира. Мир је *саморазумљивост живота*, а саморазумљивости су, философски посматрано, неплодотворне, а чак, ако их се без даљњег држимо, и неистините. У миру нема ничега необичног, интригантног, ничега што подстиче на размишљање, на продубљивање властите мисаоне позиције. Нити је, дакле, мир као такав нешто што се намеће као могући погодни или незаобилазни предмет размишљања и преиспитивања – осим ако се не позабавимо тзв. „студијама рата“, а тиме и мира, као његове



---

формалне супротности, нити је, што је још важније, стање мира погодно за разумијевање онога шта јесте (људски) живот. Оно неухватљиво у животу, јесте непредвидљивост, могућност изненађења, бола, пораза, али и среће, радости. Док је мир, апстрактно замишљен, стање непомућености, задовољства, предвидљивости – дотле реални живот, уосталом слично рату, подразумејева могућност непредвидљивости, неочекиване среће, несреће, патње. Већ и дуготрајније уживање, за разлику од неочекиваног усхићења среће (ратна среће, усхићење побједом, преокретом), јесте нешто што више приличи *апстракцији мира*, него *реалности живота*. Заправо, није рат супротност миру – већ живот! За разлику од „идеалности“ мира – што није, на примјер, идеалност концептуалне мјере, која је беживотна – живот и рат јесу реални. Тачније, реалност мира јесте „живот“ – који врло често није ни „мирољубив“ ни „мироносан“, као што, у крајњој линији, и сам рат, у својој екстремности, показује извјесни лик, ако већ не и саму „суштину“ живота, тј. обзнањује оно што живот у својој свакидашњости у себи вазда већ носи.

Живот и рат су на двојак начин блиски: 1) онтички, јер рат јесте пројава самога живота; 2) епистемички, јер рат као пројава живљења (у којем се мијешају стање живота и стање смрти), „подстиче“ на „појачано“, изричито разумијевање природе „самога живота“. У рату се, без сувишних завјеса, види шта заправо јесте живот, а не у миру – јер *мир*, право зборећи, и не постоји. Притом је, за разлику од „сугестије“ површинскога причина, концептуална разлика између живота и рата тешко ухватљива. Рат је гранична ситуација живота, оно што живот у његовој, мање или више прикривеној свагдашњости, огољује – кадрима за препознавање те огољености. Он је и екстремно искуство, које, међутим, ако се опажа искључиво његова екстремност, не води никаквој продубљенијој спознаји ни рата нити живота уопште. Тада се рат доживљава само као изложеност патњи, а не *и* као драгоцјено искуство истине живота. Други могући екстрем потиче из човјекове нејвероватне способности прилагођавања и настављања живљења и када је то, мирнодопски посматрано, „немогуће“. Наиме, стање рата може да се прихвати као саморазумљивост, као што се и друге пројаве животности, односно све оно што „живот“ собом носи, најчешће прихватају као саморазумљиве.<sup>62</sup> За највећи број људи који се нађу у екстремним околностима навикавање на страхоте, њихове „превођење“ у модалитет саморазумљивости, представља *modus vivendi horribile*. На тај начин човјек у сазнајном смислу остаје нетакнут догађајима кроз које

---

<sup>62</sup> *Der Kampf als inneres Erlebnis*, стр. 41/2: „И тако једнолично живљасмо све даље и даље, окружени смрћу и дивљаштвом. Борба је одавно изгубила своју ванредност – она је постала стање, елемент, са чијим појавама бијасмо излазили на крај – као да су појаве неба и земље.“

---

пролази.<sup>63</sup> Међутим, баш то што се рат, упркос мноштву својих ружних лица, може прихватити као саморазумљиво стање, представља још једно од свједочанстава његове тијесне блискости са животом, будући да је једна од примарних манифестација ваздашњег „нормалног“ животног држања управо саморазумљивост даљег живљења, ношења терета живота.

Трећа, сазнајно најплодоноснија могућност одношења према рату подразумева прихватање фактичке одмакнутости од „мирнодопскога живота“ самом чињеницом живљења у *изричитом* ратном стању, те њено „коришћење“ за боље разумијевање живота. За разлику од оних који само трпе „ужасе рата“ и никако не успијевају, нити хоће, да на било који начин прихвате то стање и себе као дио њега, за разлику од тих који се „бране“ од рата зато што га доживљавају ако „страно тијело“ у (својем) животу, као некакву елементарну непогоду, немају што је прекинула *њихов* („нормални“) живот, *рефлектујући учесник рата* свјестан је његове стварносне тежине и нужности, која се не може гурнути у страну никаквим емотивним ставом „згражања“, те стога прихвата и „преузима“ (у Хајдегеровом значењу) своју ситуацију и своју евентуалну улогу у њему.<sup>64</sup> Но притом, за разлику од оних који су саморазумљиво примили стање рата, не губи свијест и о његовој грозоти, притом настојећи, прије свега изричитим одношењем према себи унутар дешавања рата, да потоњем одузме ознаку само слијепе нужности, и да утолико сачува своју слободу – саучествовањем у обликовању своје „судбине“, што је прави смисао „преузимања“. Такав човјек настоји да освијести то што (му) се дешава, али је својим знањем и учешћем у њему, што значи *присвајањем* своје ратно-животне ситуације, унеколико *заштићен*<sup>65</sup> у односу на оне који потпуно

---

<sup>63</sup> *Der Kampf als inneres Erlebnis*, стр. 39: „Ту бијаху два човјека којима је на сваки начин 'било доста' рата. Ипак, они су, у основи, остали сасвим исти. Бијаху уморни, измучени, измучени механичким дејством, али у погледу етичке спознаје нијесу баш ништа задобили.“

<sup>64</sup> Лингер говори о „свјесном борцу који се труђаше да прозре свој задатак“ (*Der Kampf als inneres Erlebnis*, стр. 52).

<sup>65</sup> *Der Kampf als inneres Erlebnis*, стр. 63: „Сада осјећам да опстанак јесте опијеност, а живот, дивљи, сјајни, врући живот – жарка молитва. Морам се изразити, морам се изразити по сваку цијену – да бих с трепетом спознао: живим, још живим.“ У овим емфатичним, али префињено изнијансираним реченицама, види се да је појединцу повишене чувствености (самоме Лингеру) налажења личног израза за оно што му се дешава пријеко потребно – да је то његов излаз у слободу усљед гвоздене нужности. То, додуше није питање његовог голог опстанка, али јесте питање његовог опстанка као цјеловите особе способне да се носи с оним што рат собом носи. Други важан момент у овом одломку је то да се до сазнања, истинскога животнога сазнања (живота), које је, по свему судећи, у доба животнога („крвнога“) ума, једино вриједно употребљиво, долази захваљујући налажењу у ситуацији – као што и, како смо видјели, пророк

---

неприхваћем рата могу бити само његове, у најмању руку, психолошке“, жртве, макар им се, фактографски посматрано, лично ништа екстремно и „страшно“ не дешавало.

Стари Грци су говорили да „патња подучава“ – али видимо да (данас) не мора бити тако, ваљда зато што усложњавање животних феномена, укључујући и сам рат, отежава стицање искуства елементарно-суштинског<sup>66</sup>, што је било теже сакрити од древних људи. Но ако патња као таква (више) не подучава – будући да се може упасти у вир патње из којег се не отвара никакав хоризонт увида, промјене, активног *узвраћања* страховитој ситуацији, тако да патња може постати „бесконечно“, она ће тада бити „бесконечно“ трајућа, безувидна, неподучавајућа. Но ако човјек ипак у рату препозна, за њега спасоносну (додуше не у физичком смислу), могућност подуке ратом, тада се такво искуство, доведено до изреке, данас може изразити као: *разумијевање штити*.<sup>67</sup> (Због тога су дјеца која се нађу у рату неизбјежно на неки начин његове жртве, јер њима једноставно није дато да га разумију.)

Рат је, дакле, и изложеност непријатности екстремнога живота, али и, баш као екстрем – потенцијално, јер ту могућност рата препозна, прихвати и искористи тек понеки – „осматрачница“ живота. Саморазумљивост свакодневице и колотечине противник је увиђања и освјешћивања. Сама ратна ситуација је, међутим, таква да она фактички измјешта из колотечине, изван „нормалности“ свакодневице, али не тако што подиже на некакаву нарочито саздану „осматрачницу живота“, већ тако што премјешта у другачију ситуацију – ону „ненормалне“ свакодневице. Осјетити да је та ситуација, не само због своје другачијости, „несвакидашњости“, него превасходно због разградње сваке сигурности, али и због огољавања елементарних процеса живота,

---

долазећег<sup>68</sup> постаје пророк захваљујући налажењу на ивици на којој се дијеле садашње и будуће, те захваљујући прихватању, да тако кажемо, „наговора на увид“ који произлази из саме ситуације.

<sup>66</sup> Лингер то описује овако: „[к]ада још прије двадесет четири часа сасвим бијаш прачовјек који се у пећинама кући, и за голи живот бори.“ (*Der Kampf als inneres Erlebnis*, стр. 63).

<sup>67</sup> Насупрот томе, Лингер продорно опсервира везу између тупе патње и неувиђања „[њ]има, људима од мускулозног рада, одрицања крајње тешко падаку. Они су заиста материјал, материјал који идеја – без његовог знања – сагоријева за своје велике циљеве. То је њихово истинско значење, чију величину они нијесу кадри да схвате, и то је узрок њихове патње.“ (*Kampf als inneres Erlebnis*, стр. 80). Човјек (п)остаје голи материјал огромнога збивања рата ако према њему не успије да успостави *свој духовни* став, ако га прима само као голу, њему савршено туђу нужност. „Човјек-материјал“, дакле, пати зато што је по својем убјеђењу заправо „материјалиста“, те стога не увиђа везу између својега бића и бића рата.

---

бременита могућностима увиђања, како смо више пута констатовали, повластица је тек понеких.<sup>68</sup> Ако у модалитету одношења према рату превлада осјећај несхватљивога трпљења, тада ће човјек или патити због изложености нечему што му је непријатно, неприродно, или ће се од те непријатности заштитити прихватањем ратног стања као саморазумљивости. Ни у једном од ових случајева од рата неће бити *задобијено искуство*, он неће постати спознајно плодотворан – и када је ријеч о животу уопште, уколико се пројављује путем рата, али и о себи као учеснику и „дијелу“ тога живота. Наравно, рат у својој сржи не носи никакву „интенцију“, није ништа што је живот „устројио“ ради бољег разумијевања потоњег, али када се он већ деси, тада је можда најбољи начин *духовне одбране* од онога што он собом носи његово разумијевање, а то значи и разумијевање њега као наставка, односно манифестације живота.

### 5. Носилац егзистенције?

Вратићемо се на тренутак безостатно одбојном ставу према рату као ономе што човјеку одузима његов „нормални“, мирнодопски живот. Треба приметијети да се искуство одузимање „мојега живота“ – или онога што се мисли да јесте мој живот – свеобухватним, свемогућим и недокучивим Ратом, често дешава и у „миру“, када ми свемоћни, непрозирни Живот одузме или изразито преиначи оно што бијаше, или што мишљах да бијаше мој живот. У неку руку се и ово мирнодопско одузимање „мојега живота“ може схватити као распршивање илузија о сопственом животу, тј. као животноискуствено задобијена спознаја о „истини“ сопственог живота. Међутим, тај мирнодопски преокрет обично се доживљава и, у складу са некаквом неписаном „животном мудрошћу“, тумачи као оно што „иде у рок службе“, дакле као оно што собом Живот свагда већ носи – будући да је непредвидљив и премоћан у односу на сваки појединачни живот (па и у односу на њихове агрегате, чак и ако они дјелују довољно моћно као духовно-витални агрегати великих, „моћних“ нација). Иако су изненађења, потреси и принуде које собом доноси рат обично кудикамо екстремнији – мада стога и, начелно-апстрактно, очекиванији, па стога мање изненађујући – и код опозиције између мојега живота и Живота уопште постоји разлика између *мојега* и *туђега*. Упркос томе се, осим код оних који се перципирају као „неприлагођени“, прихватање изненадљивости појединачног живота општим Животом сматра саставним дијелом нормалне животне свијести. Но у основи, и у „мирно вријеме“ дешава се, и увијек се може десити, да ми Живот преотме, односно изразито

---

<sup>68</sup> *Der Kampf als inneres Erlebnis*, стр. 42: „[т]ако пишемо о општём или описујемо спољашње лице рата, а не његову душу. Малобројни међу нама којима то бијаше јасно, знаваху добро да такви иза [појавности рата] никада неће разумјети његову душу.“

---

преиначи, оно што бијаше, односно што мишљах да јесте мој живот. Рат само ту свагдашњу могућност појединачнога живота на радикалан, унеколико изразитији начин доводи до израза. У том смислу, квалитативне разлике између изненадности (мирнодопскога) живота и рата заправо нема. Но због саморазумљивости увјерења да је мир нормално стање живота – што је, како смо видјели, погрешно, јер нити истинскога, „савршенога“ мира икада има, нити је рат прекид, већ израз живота – људи су спремни да рат персонализују као себи страну силу, и да се тиме психолошки, али немисаоно, бране од њега, умјесто да схвате да ако је Рат наставак Живота, а тиме, уколико је њихов појединачни живот дио/учесник живота уопште, да је и њихов ратни живот и оно што их доноси Рат, иако „ненамјеравани“ и изненадни, ипак наставак њиховога „мирнодопскога живота“, а не његов прекид. Рат се збивао и прије него је „избио“, *избијање рата* је привид, човјекова егзистенција је – због несавршености свијета и живота – увијек већ на неки начин увучена у рат, она је, дакле, увијек ратна егзистенција,<sup>69</sup> док је тзв. „мирнодопска егзистенција“ неистинита апстракција.

Међутим, ту, постоји извјесна разлика, јер се у мирно вријеме властити живот може „водити“ – или се макар то може покушавати, штавише, то се од сваког одраслог човјека очекује – док у ратно вријеме живот има облик сналажења с нужностима које намеће рат. Ратник на линији фронта *има* само свој *живот*, али не може да *води* своју *егзистенцију*. У таквој ситуацији, његов живот представља сабраност уједно чињенице свјеснога живота и своје ратничке службе као једне функције у догађању рата. У рату – дотле се највише може стићи у обликовању својег активног става – човјек је преузимаач и прихватач конкретних нужности с којима је суочен и које обично не може заобићи без избјегавања санкција због кршења правила ратног времена. Он треба да присвоји оно што није сам смислио – осим у случају оних који директно *воде* рат (они, заједно са ратницима са супротне стране саобликују *живот* за вријеме рата). Његова слобода своди се на прихватање, тачније на модалитете присвајања нужности.<sup>70</sup> Он је, парадоксално речено, „субјект“ присвајања нужности, тј. он није субјект (својега живота) у правом смислу. Само се присвајањем нужности,

---

<sup>69</sup> Став о привидности разликовања рата и мира Јингер изражава на сљедећи начин: „Странке одабирају стајаћу војску међу којима влада *стање латентног рата на предњим положајима*, док, аналогно, полиција преузима наоружање и тактику које треба схватити као ознаку *постојаног опсадног стања*.“ (*Arbeiter*, стр. 132; истакао Ч. К.)

<sup>70</sup> Овако Хајдегер, уз благи позадински тон сумње, описује тзв. „херојски реализам“ у тому посвећеном његовом корифеју Јингеру: „Да ли је довољно само рећи 'да' 'стварномē', тј. 'стварности', те у томе 'да', као саглашавање са нужним (тј. незаобилазним), видјети слободу, а у њој оно највише?“ (*Martin Heidegger, Zu Ernst Jünger*, GA Bd. 90, стр. 90).

---

---

промјеном става према њој, којом јој се укида важење пуке нужности, присиле, може усљед принуде рата изборити *ратничка слобода*, што је у датим условима највише, да не кажемо „најаутентичније“, што егзистенција може од себе да начини и да „избори“.<sup>71</sup>

Ратник који је истински примио, присвојио своју ситуацију, не мисли да ли ће његова страна добити или изгубити рат, а чак ако му је све снажнија извјесност вјероватног губитка, то не утиче на његово ратничко држање. Добијен или изгубљен рат – то је свеобухватни догађај у којем и он учествује, доприноси му, али који га надилзи, будући да је, поред осталог, непрегледан. Не постоји једно становиште с којег се може осмотрити читав рат; он има много лица и слика, али оне се саме од себе не састављају уједно; у најбољем случају, то је могуће ако се уложи колосални напор ка синтези – било научној, било умјетничкој. Но велики, непрегледни Рат у којем он учествује је једно, док је „његов“ рат, конкреција ратног искуства које он из дана у дан живи, нешто прилично другачије. Без обзира на то шта се дешавало с тим великим ратом, који трансцендује сваку борбену ситуацију, сваки појединачни бој, његови токови и, често несигурне извјесности о њима, не утичу, или не треба да утичу, на држање ратника у „својем“ рату. Ако хоће да преживи, или чак да заслужи право на ратничку врлину, он мора да деконтекстуализује своју борбену ситуацију и своју борбу, и да из тако *деконтекстуализоване ратничке праксе*, живи перманентним, али притом екстатичким *заборавом* свега што је било прије рата, потискивањем мисли на оно што ће доћи после рата, и апстраховањем од свега садашњег што није „његов“ рат. Он треба да се усредреди на Сада и Овдје гдје постојимо ми, бојно боље и он, непријатељ – и наравно, вјерност својој борби и дотад показаној ратничкој врлини. Тада се *цјелокупно искуство свијета редукује на ратну ситуацију* – мој свијет, то је само оно што се види, осјећа и предосјећа с мојег положаја, из нашега дијела фронта.

Поставља се, међутим, питање да ли је човјек заиста субјект својега живота и у мирно вријеме? Да ли је он власни носилац онога што му се дешава и што чини? Управо не, јер у појам човјекове коначности спада свагдашња надмашеност и условљеност ситуативним контекстом, што заправо јесте *живот* – и као непрозиран, и као свеобухватан и као квазитрансцендентан. То значи да у мирнодопској животној ситуацији човјек у најбољем случају може да настоји да постане субјект својега живота, што, строго узевши, никада не може у потпуности постати. Зато се велики преокрети живота, као накнадна

---

<sup>71</sup> Ernst Jünger. *Arbeiter*, стр. 32: „Примити овај положај [налажења на ивици, на фронту – Ч. К.], а ипак се у њему не утопити, не бити само материјал, већ истовремено и носилац судбине, појмити живот не само као поље нужност него једновремено и поље слободе – то је она способност која је већ означена као херојски реализам.“

---

„обавјештења“ од Живота како стоји (или како је већ стајала) ствар са мојим животом, могу схватити као (повремена) демонстрација тога да ја *никада* – а не само када ме Живот „изненади“ – нијесам пуноважни носилац властитога живота. Ипак, између апсолутног владања цјелином контекста своје свагдашње животне ситуације, што је немогуће, и разборитог повлачења потеза у својем животу, у чему је могуће дугорочно бити углавном успјешан, постоји велика разлика. Но без обзира на то, и успјешно вођен, задовољан, испуњен живот увијек у неком – заправо у сваком тренутку – може бити изложен „изненађењу“, примити неки неочекивани ударац, макар од стране некакве „више силе“.<sup>72</sup> У неком тренутку се, најпослије, може испоставити да се већ неко вријеме дешавало нешто за шта дотад задовољни и остварени појединац није знао. Укратко, испуњени живот, тачније: засад, до даљњег испуњени живот, начелно је могућ као живљење уз „маргину“ још необјелодађене пуне истине укупнога, за посматраног појединца релевантнога „садржаја“ *живота*. Испуњеност стога никада није трајна, „субјективност“ властитога живота само је привидна и привремена, будући да је једини прави и крајњи „носилац“ свих појединачних живота тоталитет актуелнога Живота, који, у крајњем, прелази у квазитрансценденцију Живота.

Коначно, човјек и у мирно вријеме мора да научи да се носи са слученостима обухватног живота, да их на неки начин прихвата чак и када су за њега крајње непожељне. То је иста ситуација од које се састоји највећи дио ратнога живљења. Укратко, могућност да човјек буде субјект својега живљења, да уопште има нешто што се смије назвати *својим животом*, условна је, привремена и ограничена, док је суочавање с опорим неопходностима, што је срж ратнога живота, такође важан и незаобилазан саставни дио мирнодопске егзистенције. У рату човјек само губи мирнодопску илузију, која је увијек била илузија – додуше лијепа и животно важна – да је он носилац, „ималац“ властитога живота, да нечега таквога као што је његов *мој-живот* уопште има.

---

<sup>72</sup> Та „виша сила“ није никаква наднаравна трансценденција, већ је персонализовано-перспективистчки израз непрозирности и надмоћи Живота над сваким појединцем.



---

Tschasslaw D. Kopriwitsa

EXISTENZ IM KAMPF. DIE KAMPFERFAHRUNG JÜNGERS  
WÄHREND DES ERSTEN WELTKRIEGES UND EIN ZEUGNIS DES  
STANDES DES MENSCHEN UND SEINER WELT

*Zusammenfassung*

Im vorliegenden Beitrag werden die Grundmotive der Selbstreflexion über die Existenz im Kampf Jüngers, dessen „Kriegsprosa“ signifikant geworden ist nicht nur als ein erstrangiges Dokument einer Art von Lebenserfahrung, sondern auch als ein kraftvoller Anstoß für das Selbstverständnis des Menschen und seiner aktuellen epochalen Situation. Die Erfahrung des Krieges gilt ihm nicht als eine bloße „Grenzerfahrung“, sondern vielmehr als dasjenige, aus dem heraus man am besten – wenn nicht auch einzig – die Umstände der um einen Stützpunkt beraubten Welt zu verstehen sind. Der Weltkrieg ist daher nicht nur eine Folge der Auflösung und der „Verunwesentlichung“ der ehemaligen Welt, sondern auch gleichzeitig eine Chance für den Menschen, sich, inmitten der Elende bleibend, noch zu orientieren. Das ist warum in seiner romancierten „Theorie“ – zwar meistens stillschweigend – beinahe systematisch die alte theoretisch-praktische Modelle, die möglich und nötig in einer alten Welt waren, folgerichtig abgebaut werden.

*Schlüsselwörter:* Jinger, Kampf, Krieg, Situation, Epoche, Ideengeschichte, Vitalismus, Technik.



---

РАДИВОЈЕ КЕРОВИЋ

## БОРБА, ТАМНИЦА И СЛОБОДА

**Сажетак:** Аутор у раду полази од појма човјека као умног и слободног бића са посебним достојанством. На тој основи развија тезе: 1. да се умност, слобода и достојанство озбиљују и потврђују само кроз непрестану борбу у облику самосвјесних националних напора и залагања, с једне стране, те истрајних индивидуалних подвига и изгарања, с друге стране; 2. да слобода и достојанство јесу свјетиле свих човјекових активности и стваралачких настојања, а борба и рат пут и начин човјековог самопотврђивања; 3. да се смисао човјековог битисања у свијету не исцрпљује у његовој земној егзистенцији, већ да има свој надсвјетовни исход; 4. и да притајена чежња за бесмртношћу и вишим животом озрачује сва човјекова стваралачка трагања и муку борбе за слободу и достојанство. Све то потврђује и вијек српског народа у крвавом жрвњу историје и његова борба за истину и правду.

**Кључне ријечи:** човјек, народ, борба, слобода, достојанство, рат, стварање, смисао, истина, тамница, освјетљење, тумачење, личност, самоозбиљење, самопотврђивање, бесмртност, виши живот, егзистенција, умност, свијет, Бог, усавршавање.

*Непоткупљиво око истине*

Давно је прошло вријеме када смо могли несметано живјети, мислити и стварати. Барем се то могло чинити у стабилним мирнодопским временима, када се ма како тежак живот враћао у неку колотечину и када се хватао предах од погибелњих ратних времена. У таквим поратним временима напаћени народ је убрзано видао ране, много тога заборављао и настојао да поново изгради какав такав живот. Растом научних знања, технолошких умијећа и техничких средстава који омогућују преношење и вршење непримјетних и непрепознатљивих утицаја на велике раздаљине, ускраћена нам је и таква могућност. Нити више има уобичајених мирнодопских времена нити је разлика између рата и мира лако препознатљива, осим, наравно онда када се воде брутални физички ратови.

---

---

Како год за њих знамо, и непријатељи су постали невидљиви и непрепознатљиви, као и утицаји којима утичу на наше животе. Долазећи из позадинског плана и скривених и невидљивих центара, ти узнемиравајући и разорни утицаји, бројни и разноврсни а подмукли, претварају и нашу мирнодопску свакодневицу у немирно и несигурно подручје укрштених сила у којем смо једнако мало заштићени од скривених утицаја као што смо у бруталним физичким ратовима мало заштићени од видљивих непријатеља и њихове ратне технике. Ти непријатељи који злоупотребљавају и искориштавају не само природу, већ и човјека и народе, можда не знају «ко свија стабла у ноћи иза поноћи, прије пијетлова», нити да «свако биће цјелину иште, ко дрво плод што од тла се преко коријена, и даље, пружа, у сјемени сажето траје», што је проницао и исказивао мисаони српски пјесник Слободан Ракитић, али свакако знају демонско знање утицаја електромагнетним таласима ниске фреквенције на наше мозгове, размишљање и понашање. Или, можда ће бити да их није брига што у својој болесној вољи за моћи пустоше завичајну планету, што су од земље Божје и природног свијета направили несвијет и «бездомо мјесто» у којем човјек као створење Божје не може ни «боравиште наћи», ни «дом свој изабрати», јер «дома није», као што, изгледа «ни избора није»<sup>1</sup>. Тако су људски свијет и живот претворени у разбојиште на којем је погубељи изложено све што је за човјека и човјештво икада било свето, узвишено и достојно поштовања, све што је трајно, непролазно и бесмртно, све велике чежње за вјечношћу и бескрајношћу које су надахњивале боље људе и у чему се сажимао смисао људског живљења. Оно ка чему су нас упућивали вијекови мудросног искуства и живљења сажетог и оживљеног у искуству православне вјере и духовности, доведено је у питање. Али не само то, савремени свијет доводи у питање и све представе о духовним основама и смислу људске егзистенције, све представе о једнократности и непроцјењивости човјека као умног и личног бића са посебним достојанством. Савремени глобални поредак негира основна и природна људска права на слободу, живот и усавршавање.

Због тога ми данас не можемо мирно и несметано размишљати ни о чему. Не можемо ни непристрасно размишљати као да нас се ствари ништа не тичу и проблеми не дотичу. Посебно је то случај онда када размишљамо о питањима која су судбинска за нашу личну и националну егзистенцију. Према њима не можемо бити равнодушни ни као људи ни као мисаона бића или теоријски субјекти. Тим прије што ни наше савремено размишљање о једном вијеку трагичне егзистенције народа и његовог стваралаштва, овдје првенствено кроз призму идеја борбе, слободе и људског достојанства, не би требало да буде неко просто теоријско и безинтересно расвјетљавање догађаја, чинилаца и исхода, и њихово смјештање у контекст данашњих рефлексивних судова о њима, већ много

---

<sup>1</sup> Погледати, Ракитић, Слободан, *Земља на језику*, Рашка школа/Просвета, 2011, стр. 36.

---

више једно природно заинтересовано размишљање које ће бити крунисано јасним сазнајним и вриједносним ставом. Зашто још и то? Управо зато што смо ми као мислећа бића, личности и народ уплетени и увучени у један стварни рат и једну неравноправну, природну и обавезујућу борбу за голи опстанак, за слободу и елементарна људска права и достојанство. Такође у борбу за основна права на слободу расуђивања, јавне ријечи, другачијег мишљења и хтијења, отпора и неслагања са наметнутим и пропагираним обрасцима размишљања, понашања и живљења. Нама су, једноставно речено, борба и рат наметнути, они су интериоризовани и уведени у наше свакодневне животе, убризгани у наше интимае и наш душевни живот. Ми смо систематски изложени тровању и инфекцији, почев од биолошког па закључно са душевним и духовним отровима. Отуда и наше размишљање, како о борби, слободи и достојанству, тако и о рату и стваралаштву уопште, јесте заправо природна, правична и одбрамбена мислена борба против непријатељских чинилаца, мисли и духова зла. Та мислена борба против знаних и невидљивих непријатеља, чинилаца и утицаја, о којој ће тако просвјетљујући говорити мудри и незаборавни старац Тадеј Витовнички, неопходна је тим више што она брани елементарно људско право на слободу мисли и здравоумља, без које човјек више уопште не би могао да се сматра словесним и разумним бићем. Ако је невидљива, она је ипак конкретна, као што су невидљиви али конкретни бројни непријатељи човјека и српског народа. Мисаона оптика из које израста и ово размишљање у ствари је универзална, јер почива на универзалним сазнањима и вриједностима човјека и његове културе. Ништа ускогрудо национално, једнострано или ограничено нема у свему томе. Вриједности и идеје попут оних о духовним и дубљим основима живота и вишем смислу живота, о логосном поретку свијета и природе, о умности, слободи, достојанству, истини, правичности, љубави и доброту, Богу, оностраности, вјечности и бесмртном животу, обожењу, о праву на усавршавање и стваралаштво, о човјеку као круни свега стварања неотуђиво су наслеђе и својина цјелокупног умног човјечанства. Те вриједности и те идеје, ма како их зловници и безумници који владају свијетом цијенили и схватили, не смију ни по коју цијену бити препуштени безбожницима, демонизованим људима и организацијама. Јер баш те вриједности и те идеје животодавно озрачују цјелокупно људско постојање и усађују му неопходни смисао.

---

---

*Кроз борбу, бол и тамницу до слободе*

У наше доба, међутим, угрожене су те изворне вриједности и идеје, угрожени су само људство и природни ток нашег живота и искуства. Свеопшта механизација, аутоматизација, инструментализација и попредмећење, припремани и подржани научно–техничком инструменталном рационалношћу и безмјерном вољом за моћи и контролом над људима и стварима, над народима и државама, на крају над свим испољавањима осјећајног и мисаоног живота човјека, довели су до глобалног утамничења човјека и његовог подвргавања ритмици вјештачких циљева, сила и интереса. То вјештачко обзидовање, затварање и поробљавање човјека, које се дешава и као спонтани процес раста и јачања примјене научно–техничких знања и средстава, нажалост није изазвано само људском вољом за моћи и политичком вољом владајућих чинилаца моћи. Њима је оно само добродошло у остварењу њихових мрачних и злокобних циљева, али је стварно поспјешено и практичним и оперативним успјесима научно–инструменталне рационалности и активности. И то не оне тек од јуче, већ одраније. Отуда је у праву и савремени њемачки писац и мислилац Ернст Јингер када о томе каже: «Безизлазна опкољеност човјека одавно је припремана, а припремиле су је теорије које теже логичком и потпуном објашњењу свијета и иду руку под руку са техничким развјетком. Прво долази до рационалног, а онда и до друштвеног окруживања противника; томе се у дати час прикључује истребљење. Нема безнадежније судбине него доспјети у такав ток ствари у којем је право постало оружје»<sup>2</sup>. Ето, то је вјештачки изазвана ритмика која се све нападније уплиће у природне токове нашег живота и непримјетно усађује у нашу свијест и подсвијест, у наш душевни живот а да тога нисмо ни свјесни. Она нас подсјећа да постоје различите врсте тамнице, затвора, неслободе и поробљености човјека, на исти начин на који постоје и различите врсте борбе и рата. Као што човјек може да буде буквално и физички утамничен од стране полиције, а народ затворен санкцијама или смјештен у карантин, тако човјек може као појединац или као такав да пребива у оковима и тамници властите свијести и једног њоме одређеног приземног свијета, може да буде усебљено и несрећно биће које је изгубило ослонац и смисао живота, прозор у његове више сфере, онострано и везу са Богом као извором свега живота. Незадовољство које чежњивој души задахнутој искром бесмртности, осјећањем људског достојанства и вишег призвања може да представља и тегобни земаљски живот и свјетовна егзистенција, опомиње нас да и човјекова свјетовна егзистенција, тако парадоксална и пуна противрјечја, трагична, јединствена

---

<sup>2</sup> Јингер, Ернст, *Одметник*, Алеф/Градац, Чачак, 1994, стр. 20.

---

и непоновљива, може да буде доживљена као својеврсна тамница и оков на путу ка свјетлости и пуноћи непролазног надземаљског живота. Духовно искуство и савремена наука казују нам да и наше мисли могу да буду колико просвјетљујуће и стваралачке, па тиме и ослобађајуће, толико и спутавајуће и окивајуће. Тијесно и на невидљив начин повезане са нашим осјећањима и душевним стремљењима, просијецане снагом и каквоћом нашег духа и личности, те мисли произлазе из дубина нашег бића. Оне тамо, додуше, могу доспјети из различитих свијетова, пошто је наш мозак невјероватни пријемник импулса и информација, али ту бивају интериоризоване и усвојене као наше властите. Због тога наше мисли тако моћно одређују наше животе и понашање. Кроз њих се испољавају и потврђују и наши вриједносни ставови и животна одређења. Тај пресудни утицај мисли на човјека имао је у виду и велики српски богослов и подвижник, мудрац и писац отац Јустин Поповић. Своје искуство и убјеђење о том утицају исказаће и сљедећим ријечима: «Човека можеш пронаћи у човеку тек када пронађеш шта он сматра за добро а шта за зло. И све то изјериш мером Христовом. Човек је обично сав у својој главној бризи. Пронађеш ли је, пронашао си оно чиме живи и ради чега живи»<sup>3</sup>. Нешто даље ће ово размишљање прецизирати и ријечима: «Свака добра мисао својим најунутрашњијим нервом везује човека са Богом. Тако и свака добра жеља, и свако добро осећање, и свако добро дело. Али исто тако: свака зла мисао, свака зла жеља, свако зло осећање, свако зло дело својим најневидљивијим, но најглавнијим, нервом везује човека са ђаволом. Хтео човек или не, његове су мисли, и осећања, и жеље, и дела, или – потка на разбоју зла којим рукује Сатана, или – потка на разбоју добра којим рукује Бог»<sup>4</sup>.

Дакле, ни мисли нису апстрактне и неутралне, безазлене и немоћне. Њихова енергија и присутност омогућује нам да водимо и мислене ратове, којима се у наше вријеме много тога рјешава. Њихово разликовање на добре и зле, ослобађајуће и спутавајуће, које потврђује и квантна теорија, олакшава нам разликовање добра од зла, свјетлости од таме, пријатеља и непријатеља. Оно нам омогућује да препознамо непријатеље и непријатељски утицај и тамо гдје је невидљив и непрепознатљив. Тиме те исте мисли преодређују смјер нашег практичног живота, наших људских стремљења и чежњи. Када су позитивне, узвишене и племените човјекове мисли постају не само свјетиле човјекових расуђивања и сазнања, већ и чиниоци његових практичних циљева, тежњи и залагања. Управљене ка слободи, достојанству, истини и правди, бесмртности и вишем животу, подупрте интимним тежњама ка личном усавршавању, духовном узрастању у вјери и побожности, вишем смислу и пуноћи битија, човјечије мисли обасјавају и озрачују и све његове животне борбе и егзистенцијална

---

<sup>3</sup> Поповић, св.. Јустин, *Философске урвине*, Манастир Телије, Београд, 1987, стр. 92.

<sup>4</sup> Поповић, Ј., Исто, стр. 93/94.

---

искушења. Такође и сва конструктивна стваралачка настојања и активности бољих људи. Озбиљно схваћена, свака врста борбе као једног од основних начина испољавања и самопотврђивања човјека као умног, слободног и боголиког бића, покретана је и подстицана невидљивом снагом добрих и узвишених мисли управљених на више циљеве и сврхе људске егзистенције. И практично – политичка борба нашег времена по свом основном смислу и намјени, и брутална ратна борба између држава, војски и народа, требала би да има у виду само више циљеве и интересе којим се бране и потврђују слобода и достојанство човјека и народа. Посебно индивидуална егзистенцијална борба кроз лично сазријевање, узрастање и усавршавање и невидљива духовна борба за бесмртност и вјечни живот светих подвижника руковођени су тим узвишеним циљевима и сврхама људске егзистенције. Борба као таква, додуше, може бити неутралисана у свом основном вриједносном одређењу и сврси, може бити схваћена као борба због саме борбе, као одговор на искушења и изазове тегобне и трагичне човјекове егзистенције, или као субјективни унутрашњи доживљај, како ће је тумачити и Ернст Јингер. Заиста и као умно и слободно биће са посебним достојанством, човјек је по својој природи још неостварено биће могућности, које је призвано да се озбиљи и потврди кроз борбу, рат, страдање и погибел, кроз жртву и лични подвиг, кроз борбу са сопственим слабостима и страстима, или кроз стваралачко залагање и активност. Без борбе и напора, индивидуалних изгарања, личних жртви и подвига нема никаквог узрастања, смисла ни пуноће живота. Чак што се човјек више извија ка узвишенијим вриједностима и циљевима и ка њима стреми, то се од њега захтијева и очекује утолико више борбе, залагања, пожртвовања, марљивости, крви и зноја. Таква суштаствена борба и лична спремност за њу може као субјективни доживљај у свој својој патњи, трагици и болу имати своју особену драж и своју вриједност која људима даје снаге да издрже све потешкоће, да поднесу мрак и хладну језу тамнице, гвоздене окове на рукама и ногама и неиздрживи физички бол у ратовима и од тешких болести. У таквим тегобним животним ситуацијама присилног сужањства и патње посебно се цијене и слаби зрачак сунца, краткотрајни дашак свјежег ваздуха, просто парче хљеба или гутљај чисте воде. Бол и патња као неутуђиви пратилац човјековог живљења у овом свијету у њему развијају скромност, буде свијест о смислу и значају људског живота, а кроз наду у бољи живот, свјетлост слободе и достојанства оснажује сужње да издрже и немогућа страдања. Иза свега стоји виши смисао. Сем тога, управо ратна и трагична времена и искушења утврђују важност квалитета живота и снагу духовног чиниоца у човјеку. Оно што мирнодопски прозаични живот свакодневице засићен угодностима омаловажава и обесцјењује, то свијест у мраку и хладноћи тамнице препознаје и од тога живи. За слободу и неки бољи живот. Заправо, тамница, ропство и неслобода нас уче да цијенимо мир свакодневног обичног живота више него иначе и опомињу нас да и тај мирни свакодневни живот јесте, и треба да буде испуњен радом, подвигом и усавршавањем. Мирна равна тог живота, дубље узев, није ништа мање

---

обавезујућа за мисаоног, побожног и честитог човјека убијећеног у виши смисао људског постојања, од ратних времена. Само су жртве и одрицања другачији и мањи. Српска мисаона књижевност опојмила је и тешка тамничка искуства и омогућила нам да се утврдимо у убјеђењу да «човјек не живи само о хљебу», већ снагом мисленог духа и благослова Божјег. Одатле он и црпи снагу да издржи све што га снађе и надахнуће за савршенији и бољи живот. О тежбама, искушењима и надахнућима тога тамничког живота проговориће прелијепим језиком из личног искуства и заборављени српски писац Јездимир Дангић. У књизи *Глад и тамница*, награђеној од Српске краљевске академије у Београду 1940. године, а потом прекривеној тамом заборава, Дангић ће саопштити и слједеће искуство, које гласи: «Док дневна свјетлост поиграва у ваздуху, засићеном смрадом и ситном прашином, лежимо по поду у сјенци зида, у горњем углу собе, а ноћу, кад замре сваки разговор, послушајемо како шуми лишће високих дрвета поред Уне и како жубори вода у пресахлој ријеци. Тада се не спава, јер успомене, сјећања и жеље младића бунтовника заокупљају мисли и срца. И душе наше, сатима лутају по далеким просторима, завирују у наше домове и лебде изнад крвавих разбојишта и народних мучилишта, док су нам тијела, уморна и исцрпљена, прикована за «палаче» и под. Сваки проживљује свој сан и збиљу....Живот је бивао све тежи, храна слабија, а глад и устајали ваздух у собама циједили су нам снагу и нагризали њежна младићка плућа. Болести се ређале и нерви попуштали, али се јављала никада није чуо»<sup>5</sup>.

Па ни у тамницама утамничени мученици нису остављани на миру. Стратегије, умијећа и начини мучења и „преваспитавања“, почев од оних физичких до пропагандних и психичких малтретирања и понижавања људи, били су пажљиво и смишљено разрађивани на државном нивоу од стране самог система. Било да се ради о аустро-угарским било о комунистичким казаматима, заточени Срби су бивали изложени жестоком терору над својим достојанством. Ваљда су само још у затворима Краљевине Југославије и окорели државни и српски непријатељи могли да бирају храну коју ће јести, књиге које ће читати и да несметано пишу или преводе књиге, као што су то радили бјелосвјетске протуве, преваранти и лажови Моша Пијаде и Родољуб Чолаковић. У аустро-угарским тамницама, међутим, људи су остављали кости и у смрдљивом мраку тамнице бивали строго надзирани чак и онда када су били у оковима. Задирање у њихов интимни живот било је непрестано и безобзирно. „Само они који су тамновали знају језовито и необично деловање стражарског ока што вири кроз отвор на вратима. Такво око одвојено од тела изгледа да живи својим независним животом самосталног бића. Неприродно увеличано, ваља се у дрвеном оквиру и гледа са мржњом или сажаљењем, пакосно или радознано, зналачки или тупим, празним животињским

---

<sup>5</sup> Дангић, Јездимир, *Глад и тамница*, Штампарија Љубомир Богданов, Нови Сад., 1940, стр. 17/18.



---

---

погледом. Затвореници су сатима настојали, да по том оку исконструишу лик и стас човека, који их је проматрао и са нестрпљењем очекивали отварање ћелије, да испитају тачност својих нагађања<sup>6</sup>.

### *Вијек народа у крвавом жрвњу историје*

Ако је који народ тако скупо плаћао своју слободу и своја основна људска права, онда је то српски народ. Увијек и вазда кроз своју мученичку историју, а посебно дуж минулог вијека. Неискварен и невјешт да политичким и дипломатским путем нешто стекне за себе или одбрани, макар онда када је био у позицији за то и имао могућности, он је само у минулом двадесетом вијеку водио шест великих ратова, углавном против бројнијих и бескрајно надмоћнијих непријатеља. У тим праведним и одбрамбеним, ослободилачким ратовима он је доживљавао стравична страдања и милионске жртве, огромне и незаслужене патње, губитак државе и отаџбине и доспијевао у ситуације у којима је бивао доведен у питање и сам његов голи опстанак. Против њега пажљиво су припремани и вођени најокрутнији ратови најубојитијим и најразорнијим савременим оружјима, систематски и смишљено вршени геноциди, истребљења и етничка чишћења са чисто српских вјековних земаља. У њиховој бруталности и злочиначком карактеру згуснула се и коначно уобличиола безмјерна мржња према српском светосавском хришћанском народу која је цијело хиљадуљеће напајана отровном и разорном културно-цивилизацијском, дипломатско-политичком, просвјетном, психолошком и религиозном борбом и настојањима римокатоличке интернационале против српског православног народа и православља уопште. Због тога је исправније рећи да је у минулом вијеку против српског народа константо вођен немилосрдни свеопшти или тотални рат који је гурнуо тај народ у крвави жрвањ историје и његове историјске судбине. Непријатељи, како год бројни и моћни, обавезно су се удруживали, а тобожњи савезници се повлачили и узмицали. Тако је било на почетку вијека, тако је било средином вијека, а тако је било и крајем двадесетог вијека. Први свјетски рат започиње нападом трију великих непријатеља. „Три љута непријатеља решили су да освоје и заробе и последњи делић земље Србинове. Хиљаде топова бљували су убитачну ватру, што је убијала, рушила и палила. Цео један народ био је у збегу испред војске, мале по броју, али велике и јуначке по својим подвизима. Сви су осећали почетак велике народне трагедије, само народни дух кретао их је напред у нова искушења, решене да до краја учине све што могу и да пред историјом за сва времена остану

---

<sup>6</sup> Јевђевић, Доброслав, *Сарајевски завереници*, Фамилет, Београд, 2002, стр. 139.



---

неокаљани. Старо и младо ишло је напред, не знајући ни куда, а остајало је истом кад је снага попуштала, тело малаксавало, и непријатељ их сустизао огољеле, гладне и болесне, да над њима искали свој гнев што му још увек војска даје отпора узмичући и палећи све иза себе, да ништа непријатељу у руке не допадне. А кад су узмакли у албанске и црногорске кршеве, последњи витезови, у душама решени на нове борбе до истраге, праћени хиљадама гладних избеглица, тужна земља Србинова постала је згариште и мучилиште за све преостале. Убијани су рањеници на разбојиштима и нејач, жене и старци на кућним праговима, пламен је лизао по крововима домова и колиба, на танким вешалима и по воћњацима њихала се мученичка тела, убојита зрна су тражила своје путеве кроз месо, крв и кости заосталих бораца, а хиљаде се повиле под ударцима крвничких кундака. Колоне нових заробљеника и интернираца кретале су беспућима, друмовима и у претрпаном сточним вагонима у далеке казамате, мрачне подруме и у логоре ограђене бодљикавим жицама и добро чуване. Али јуначки народ ни тада не изгуби веру у коначну победу<sup>7</sup>.

Тај тужни и мученички јуначки народ и борио са за коначну побједу и бесмртни живот, за своју вјеру и своју цркву, за своје име, огњиште и своју нејач, за свој језик и своје право на слободан и достојан живот, за своје право на словесно постојање. Дужан историји и отачаству, славним прецима и светим бесмртницима, без осјећаја за тактизирање, а природно задахнут позитивним хришћанским етосом, он је и из свога богоотпадништва и дубина највеће таме, која је постала његова „отаџбина“, а „трње“ „узглавље“, „патња ..хљеб, крв и сузе пиће“, како ће о томе болно и надахнуто писати Свети Јустин Нови, управљао своје погледе и чежње ка свјетлости слободе и бољем и достојнијем животу. Ваљда по својој националној природи и карактеру и несвјесно убијеђен у боголикоост човјека и његову вишу вриједност, он ће из самог сјемена уништења и пропадања црпити снагу за развиће хероизма пуног „бола и невиности“ својствених само њему као народу незлобиве душе. Неуморни писац и ратник Драгиша Васић, убијен такође од стране српских непријатеља као и толики други знани и незнани Срби, окарактерисаће тај хероизам сљедећим ријечима: „Тужан је хероизам Срба: пун бола, пун невиности. Он заиста личи на хероизам младости, чија оданост не зна за границе. Он представља најдубљу реку крви, коју је људски идеализам могао да пролије и најдужи пут патњи, који је људска истрајност могла да издржи. У тој дубини и на том путу није се више могао распознати човек. Доцније, много доцније, гледан из даљине, тај човек биће несхватљив будућим нараштајима. Сав је крвав хероизам Срба; њихов хероизам, то је хероизам хришћански. Један народ поступио је тачно као што је нешто пре две хиљаде година поступио један човек. Као што је човек једно биће, народ је једно биће. Оба су се бића племенито жртвовала, али оба нису разумели у

---

<sup>7</sup> Дангић, Ј., *Глад и тамница*, стр. 87/88.

---

времену када су се жртвовала<sup>8</sup>. У ратовима у којима се испољавао и потврђивао хероизам и пожртвованост Срба, не само почетком већ дуж цијелог минулог вијека, о којем пише врсни писац Драгиша Васић, нестајало је и пропадало све, отаџбина, људи и градови, нараштаји, свијетови и културе. Немилосрдни и крвави жрвањ историје откидао је из окриља и српске престонице и косо боље и узвишене људе задахнуте старинским етосом и духом постојанства. Васић ће нам и овдје послужити као брижљиви и вјерни свједок тих ратних нестајања и пропадања. Своје болно искуство и жал сажеће у слједеће реченице, које гласе: „Цео један свет у коме сам живео тако скоро и који је био тако леп, изумро је. Само пре осам година, млад, одушевљен, пун вере, ушао сам први пут у ову варош са пуком, од кога је данас заостала само крвава застава и неколико нас да грозно патимо што нисмо били оно што су они којих нема. Како је онда све друкче било! И где су сад они високи, храбри и племенити људи, они Шумадинци, што прави као борови и свежи као зора узлетеше на онај Паштрик и Коритник, што жураћу улицама ове вароши која им се дивила и где они поштоваху побеђенога; они што усправни као кипови стајашу на стражарским местима и по висовима после победе или весело клицаху у крчмама овога Призрена? Како бих желео, хтео да се сад видим са свима њима, да се онако по старински са њима наразговарам и да се од њих никад више не раздвајам. И учини ми се чудно као да сам у ову исту варош дошао после хиљада година, да је гледам мртву, давно умрлу и окамењену, или да су они људи што их малопре видех да пролазе улицама други неки свет који никад нисам познавао и с којим се никад не могу споразумети. И један страشان бол стезао ми је душу до плача...“<sup>9</sup>.

И овдје је видљиво како је убојито високо литерарно умијеће када је повезано са дубоким и искреним доживљајем. Данас, међутим, па чак још одраније, хероизам, пожртвованост, јуначност Срба и друге врлине нашег народа својим карикатуралним и морбидним хумором исмијавају скоро сви „српски“ режисери, раскоријењени, безбожни и неморални људи глобалистичко-мондијалистичког профила свијести. Просто је зачуђујуће гдје они проналазе оне покварене и неморалне, тупаве људе и карактере који треба да представљају и репрезентују човјека српске свакодневице. Како таквих људи и недовршених личности исподпросјечних умних способности, забезекнутих, слуђених, успорених, ошинутих, скоро да нема у стварном животу српског друштва, мора да су они изум њихове покварене, болесне и перверзне маште и пројекције њихове мрачне и нездраве подсвијести. Било како било, српски народ је знао због чега ратује, жртвује се и страда, за које циљеве и вриједности се залаже и чему интимно стреми. Посебно то знају они бројни, знани и незнани, прослављени и заборављени, велики и обични, који су се потврдили у

---

<sup>8</sup> Васић, Драгиша, *Карактер и менталитет једног покољења*, „Одабрана дела“, Алтера/Траг, Београд, 1990, стр. 36/37.

<sup>9</sup> Васић, Д., *Два месеца у југословенском Сибиру*, „Одабрана дела“, стр. 94.

---

борбама и кроз борбе, који су се жртвовали и од чијих залагања и цио народ још увијек црпи надахнуће и снагу за живот. Та општа позитивна настројеност која се испољава на различите начине и кроз љубав према отачаству, потомству, имену, вјери и цркви, слободи, националној самобитности и људском достојанству, кроз чежњу за вишим вриједностима, добру, истини и љепоти, која се оваплоћује у стваралачким настојањима, или кроз ватрену потребу за бесмртношћу и вјечним животом, богонадахнута посвећеност подвижништву и Богу, а која се коријени у подсвјесном убјеђењу у смисленост живота и поретка свијета, у човјекову боголикоост, вишу вриједност и божанско призивање за духовни и непролазни живот, неисцрпиво је извориште потребе и воље за животом и бројних надахнућа за узвишене циљеве и сврхе. Тим животодавним вриједностима и врелиштима привржен је и Данков домаћин Лазар Чарапић, који не дозвољава одлазак снахе, како она не би одвела са собом и његове унучиће. Све оно најбоље о чему је он цијелог свог вијека размишљао и за што се интимно залагао, што је лично цијенио и до чега је држао као до основног смисла свога живота, сажето је у следећем размишљању, које гласи: „Деца су моја крв – дешава се да у унучићима има више дедине крви него што очеве крви има у синовима и кћерима. Лазар неће дозволити да му се унучад понемче, пофранцузе, поенглезе, или појеврејче. Неће Лазар дозволити да се каже: опустела кућа Чарапића. Неће се Лазар под старост истезати сам, без игде иког свог, без чаше воде и парчета шећера. Шта! Треба да ми одведе децу, да забораве свога деду, који је само за њих живио, који је чак и на њихову децу мислио, на децу њихове деце, боже ми опрости, иако је немају, као што су и мој отац и мој деда и ко зна колико ранијих Чарапића мислили, јер та деца носе моје име, а човек зато и живи да би имао своје име“<sup>10</sup>.

### *Поново из почетка*

У минулом вијеку српски народ је водио шест одбрамбених и ослободилачких ратова. Имајући у виду коначне резултате тих ратова, он се налази доста испод почетка. Изгубио је милионе најбољих људи способних за највиша људска прегнућа, изгубио је западне српске земље до Јадранског мора, Западну Славонију, а сада је на путу да изгуби и Косово и Метохију, срце и душу свесрпских размишљања, чежњи и надахнућа. Постао је непопуларан у свијету као никада раније. Медијским и пропагандним ратом, монтирањима, лажима, подметањима и измишљањима, замјенама теза непријатељи су успјели да га изведу на стуб срама, да му прикаче туђа и своја недјела, а онда политичком и војном

---

<sup>10</sup> Поповић, Данко, *Чарапићи*, ИП Београд, 1992, стр. 17.

---

моћи да у злогласном Хашком трибуналу суде његове представнике за своја и туђа недјела. Против српског народа у наше вријеме се и у мирнодопским условима води свеопшти тотални рат, рат физички и мислени, пропагандни и медијски, економски и просветни, рат изнутра и споља, са стране, одозго и одоздо, видљиви и невидљиви, рат убојитим али тешко препознатљивим средствима и умијећима. Али тај свеопшти рат против нас ипак је добро препознатљив по својим ефектима. Он није свеопшти и тотални само зато што се води свим расположивим средствима и умијећима, већ још више по томе што има за циљ тотално затирање српског народа. Народа који су ставили у челични жрвањ наметнутих промјена у којем он више не распознаје разлику између мирнодопских и ратних услова, мирнодопског и ратног стања. Слаба је утјеха за тај страдалнички и бјелосвјетском мржњом, неправдом и окрутношћу напаћени народ што се у том великом жрвњу мрве и растварају здраве супстанце и других народа, посебно православних. А непријатељи и крвници двадесет првог вијека? Јесу ли то они исти српски непријатељи који су прије вијек започели Први свјетски рат нападом на Србију, који су бомбама засипали српске градове и грађане 1941. године, као тобожњи савезници на Васкрс 1944. године, који су ракетама и другим убојитим средствима помагали етничко чишћење Срба из западних српских земаља, који су осиромашеним уранијумом водили рат проти Срба на све стране, који су навођеним ракетама водили уништавајући рат против Србије 1999. године, земље у срцу тзв. цивилизоване Европе? Јесу ли то они исти коју су цио миленијум уназад тровали способне српске владаре, уносили раздор у српско национално биће од памтивијека и у вјеру својим јеретичким учењима и сатанском дјелатношћу кроз историју, позивали на вјерске и геноцидне ратове против Срба, па онда благосиљали геноцид над наивним и недужним српским народом у усташкој и злочиначкој Хрватској, а потом канонизовали и проглашавали свецима своје злотворе?

Да, то су они исти чија се зла ћуд не мијења хиљаду година, чија похлепа, злоба и мржња не сахне ни током дужих временских периода, а непријатељство према светосавском хришћанском српском народу не јењава, већ постаје само јаче што мисле да су ближе своје коначном циљу. Њих је прозро и против њих још давно повео борбу велики државник и ратник Стефан Немања, свјестан разорне природе и утицаја тога бездушног свијета. Немањино прекретничко и благотворно размишљање, којим се он обраћа принцу Растку, потоњем Светом Сави, оживјеће нам Милан Д. Милетић у својој просвјетљујућој књизи *Извори*, слједећим реченицама: „Као дечак схватио сам да је рат неопходан и вечан, а мрзео сам га као и ти што га мрзиш. Онда сам открио да је Запад у рату много страшнији но Исток. Причали су ми многи крсташи како су западни ратници освајали Јерусалим ...обешчастили су и веру и себе. Путеви су били прекривени лешевима, из цамија – тврде и сами крсташи – текла је крв. Синагогу су напунили децом и дораслим Јеврејима па запалили. Над тим што су западњаци тамо кроз три године ратовања радили, Азијати су се чудили. А

---

тек колико су се над тим зверствима Византинци ужасавали. Трагао сам и утврдио да се тога ни папе ни ратници Запада никада нису постидели ни покајали, напротив, они улазе у нове ратове са том истом природом коју римски братри не осуђују, не жигосу. А пошто се ми граничимо и са Западом, онда морамо да држимо у руци мач боље но они. Јер, ако нас савладају, или им се дамо, наметнуће нам веру, поробиће нашу природу, постаћемо као они. Дух заједнице је јак. Душа једног човека подлегне души масе. Мало је јаких појединаца који се одупру већем току у коме се нађу. Зато сматрам да је мач у твојој руци одбрана и твоје вере од ...њих, о Боже, колико много има њих, тих насилника!<sup>11</sup>

Тих насилника данас има много више него онда. А шта то значи постати као они? Значи издати своје национално и позитивно духовно биће и попримити њихову сурову, бруталну, безобзирну и бездушну природу, њихово безбожништво и мржњу према свему бољем, узвишеном и бесмртном, оностраном и божанском у човјеку. Јер, не треба се варати! Савремени владари свијета нису у међувремену постали ни мекши, ни бољи, ни хуманији људи са дубљим и смисленијим поимањем живота. Напротив, током времена они су се још више прозлили и постали још искључивији. Бројни су докази и показатељи за то. Један од њих је и последња ријеч савремене науке. Она нас опомиње и казује да је разум, упоређен са особеним животом душе и духа, чисто механичка функција нашег мозга, да се у ходу времена развијала кора мозга и његова лијева хемисфера, за коју се везују рачунске и функције рационалног, логичког размишљања, на штету његове десне хемисфере, надлежне за духовни и душевни живот, интуицију и дубља искуства, стваралачке активности, да тако ојачали разум блокира сва дубља искуства и расуђивања, везујући нас оковима свакодневице и приземних материјалних интереса, те да су због тога многи људи скоро неспособни да осјете и препознају пунија душевна осјећања и дубље духовне изворе. Због тога ледена хладноћа разума прожима западна друштва и развија особине попут бруталности, бездушности, безобзирности, насилности и слично.<sup>12</sup>

Овогодишње засједање Крушевачке филозофско-књижевне школе у знаку је стогодишњице почетка Првог свјетског рата и Сарајевског атентата. Разумијевање и тумачење значења и посљедица тих за наш народ преважних догађаја, па и феномена стваралаштва, својеврсна је окосница засједања. Пошто је важно за наше национално саморазумијевање, нашу самосвијест и самопоуздање, ја ћу овдје укратко у тезама понудити једно виђење атентата које је шире рационално разложно засновано у расправи *Сарајевски атентат у озрачју слободе*. То је важно тим прије што у наше

---

<sup>11</sup> Милетић Д., Милан, *Извори*, Манастир Сланци, 2002, стр. 91.

<sup>12</sup> О овоме се, између осталог, може погледати у извршним дјелима савременог њемачког филозофа и научника Улриха Варнкеа, *Quanten Philosophie und Spiritualität*, и *Quanten Philosophie und Interwelt*, посебно стр. 209 – 245.

---

---

вријеме српски непријатељи поново замагљују ствари, прекрајају и кривотворе, као што су то увијек и чинили, настојећи да Србима подметну одговорност за рат и кривицу за атентат. Међутим, објективно стање ствари и ред догађаја, казују другачије. Стога и Сарајевски атентат, посматран у свјетлу идеја слободе, умности и достојанства човјека и народа, самобитности народа и њиховог неутуђивог природног права на самостално обликовање властитог свијета живота, те борбе као начина одбране тих идеја и вриједности и самопотврђивања човјека и народа, постаје легитимни одбрамбени и слободарски чин, којим је српски народ бранио себе и своје достојанство од непријатеља који су га угрожавали. Расуђујући на таквим основама, долазимо до сљедећих теза о атентату.

Прво, Сарајевски атентат је слободни и слободарски чин по самоосјећању слободног човјека, групе људи и по тежњи цијелог једног народа. Он произлази из осјећања слободе и потребе за слободом, чин је којим се она брани и потврђује као природно и богомдано право човјека као слободног и словесног бића.

Друго, Сарајевски атентат је прворазредни одбрамбени чин, којим се брани један народ од непријатељског народа и насилничке државе, која је угрожавала основна људска права српског народа, његово достојанство и пријетила да посве затре супстанцу човјечности и биолошко постојање тог народа.

Треће, Сарајевски атентат је високо морални чин, којим се оправдава српски човјек као самосвјесно и словесно биће са посебним достојанством, и спремношћу на жртву највише вриједности, на име живота самог, оправдава сам тај живот и потврђује своју богомдану људску слободу.

Четврто, Сарајевски атентат такође је легитиман и правичан чин, јер је легитимно и правично то чему је он тежио. С гледишта природног права он је правно ваљан чин.

Пето, Сарајевски атентат по начину је анархистички чин, али по замисли, тежњи и коначним циљевима он има свеопшти и национални карактер и значај. Као такав он представља акт и први корак ка ослобођењу цијеле групе народа и успостављању демократског поретка слободе и права народа на самоопредјелење.

Шесто, због свега тога он је и политички, револуционарни и прекретнички акт који је тежио постепеном успостављању новог и другачијег, праведнијег и демократскијег геополитичког поретка моћи и међународних односа.

---

Седмо, Сарајевски атентат је, напосљетку, и самосвјесни идеолошки и културно-цивилизацијски поступак којим се брани право народа да његују свој језик и писмо, своју вјеру и обичаје, традицију и националну културу, да самостално и самосвјесно уређују и унапређују свој национални и друштвени живот у складу са духом властитог националног бића, вриједносних опредјељења, етоса и религиозних убјеђења.

Шта нам је данас свима чинити сто година послје Сарајевског атентата и почетка Првог свјетског рата? Још нисмо посвршавали своје националне послове. Чак се поново, по ко зна који пут, налазимо на почетку, можда најопаснијем од свих почетака, пред рубом безданог понора у који може занавијек да се стровали цио народ. Има ли наде и излаза из вртлога сложене, болне и трагичне савремене историјске ситуације? Које и какве кораке да предузмемо као појединци и народ? Како очувати супстанцу у човјеку која се испољава у помињанима вриједностима и кроз њих?

Никако другачије до очувањем и брижљивим његовањем тих темељних и животодавних вриједности. На сву срећу, основе живота и постојања много су дубље и снажније него што мисле планери међународног свјетског поретка и цио западни свијет и не могу се тако лако упропастити људским безумљем. Изворишта живота и постојања не почивају у материјалној равни свијета, већ израстају из непролазних душевних и духовних врела напајаних божанском силом Творца свијета и човјека. То потврђују најинтимнија мисаона стремљења човјека за бескрајношћу, бесмртношћу и вјечним животом. Она на чудесан начин избијају из најскривенијих понора људског бића и свих духовних стремљења човјека, налазећи израз у филозофији, умјетности, на свој начин у свакој врсти позитивног стваралачког односа човјека према збиљи и свом животу, а посебно у хришћанској вјери у Бога и човјеково савезништво са њим. „Све то показује да се чежња за бескрајношћу налази у самој природи духа људског. Природа самог сазнања тежи за бескрајним знањем; природа самог осећања тежи за бескрајношћу осећања; природа самог живота тежи за бескрајним животом. Сав дух човеков: и кроз сазнање, и кроз осећање, и кроз вољу, и кроз живот хоће да је бескрајан, а то значи бесмртан. Глад за бескрајношћу, глад за бесмртношћу јесте исконска, метафизичка глад духа људског“<sup>13</sup>.

Како српски народ данас проживљава фазу националног посрнућа и духовног клонућа, како се удаљио од животодавних врела живота и темељних мисли и вриједности које тај живот оплемењују и осмишљавају, изгубивши осјећај за есхатолошку димензију људског постојања,

---

<sup>13</sup> Поповић, Јустин, *Светосавље као филозофија живота*, Манастир Телије, Ваљево, 1993, стр. 66.



---

---

самопоуздање и самопоштовање, као и снагу самосвијести, први и неопходни корак у правцу спасења био би самосагледавање, а други и пресудни – преумљење и потпуна духовна обнова. Од благотворних извора светосавске духовности и мисли, природним и здравим снагама националне душе, тврдом вјером у Бога и убјеђењем у дубљи смисао човјековог и позвања српског народа, та обнова треба да иде у смјеру стварања чистог националног облика живота. Спремност на мислену борбу и практични подвиг, на комплетну измјену личног и националног начина живота и размишљања, треба да буде подупрта и свијешћу да савремени међународни поредак и тотални рат који он води против српског народа угрожава само језгро људства у нама, нашу слободу и достојанство, и нашу есхатолошку будућност као Божијих бића. Први и неопходни корак у том смјеру јесте свргавање лажљивих и издајничких владајућих националних политичких и црквених структура. Они воде народ у још већи понор, раскорјењивање и изрођавање, па без њиховог смјењивања народу нема изласка из тамнице проблема.



---

Radivoje Kerovic

KAMPF, KERKER UND FREIHEIT

*Zusammenfassung*

Der Autor fängt in diesem Aufsatz von dem Begriff des Menschen als vernünftiges und freies Wesen mit besonderer Würdigkeit ab. Auf dieser Grundlage basiert er folgende Thesen: 1. Dass die Intelligenz, Freiheit und Würdigkeit sich nur durch den dauernden Kampf im Sinne selbstbewusster nationaler Anstrengungen und Hingabe einerseits, und, durch beharrliche individuelle Leistungen und Einsätze andererseits, realisieren und bestätigen lassen; 2. Dass die Freiheit und Würdigkeit alle menschliche Aktivitäten und schöpferische Bemühungen veranschaulichen, und der Kampf und Krieg den Weg und Weise menschlicher Selbstbestimmung darstellen; 3. Dass der Sinn menschliches Daseins in der Welt sich in seiner weltlicher Existenz nicht erschöpfen lässt, sondern, dass er sein überweltliches Ergebnis hat; 4. und letztens, dass heimliches Sehnen nach der Unsterblichkeit und höherem Leben alle menschliche schöpferische Suchen und Qual des Kampfs für die Freiheit und Würde verbildlicht. Das alles bestätigt sich im Jahrhundert des serbischen Volkes im blutigen Getümmel der Geschichte und in seinem Kampf für die Freiheit und Gerechtigkeit.

*Schlüsselwörter:* Mensch, Volk, Kampf, Freiheit, Würde, Krieg, Schaffen, Sinn, Wahrheit, Kerker, Veranschaulichung, Deutung, Persönlichkeit, Selbstrealisierung, Selbstbestätigung, Unsterblichkeit, höheres Leben, Existenz, Vernünftigkeit, Welt, Gott, Vervollkommnung.

---

---

ПАВЛЕ БУБАЊА  
МИР И СТВАРАЛАШТВО

„Слободан човек никада не осећа завист, он радо прихвата оно што је велико и радује се што величина може постојати.“

Г. В. Ф. Хегел

**Кључне речи:** Рат, Не-рат, Мир-Не-Мир, војни систем, солидарност, Опстанак-Нестанак, Мишљење, Пацифизам, ратоборност, светост живота, милитантни пацифиста, међународна сарадња, нужност због опстанка, Човечанство, Манифест, политика попуштања, идеализам, одговорност научника, нуклеарно наоружање, мржња према рату, кампања, појам радикализма у философији, философија мира, онтологија мира, епистемологија мира, аксиологија мира, стваралаштво и савршенство....

*Поднаслов претходи наслову:*

БЕРТРАНД РАСЕЛ И АЛБЕРТ АЈНШТАЈН У СВОМ И НАУЧНОМ  
СВЕТУ

I

Савремени човек је пред проблемом: Опстати или нестати. Научни институти који се баве проблематиком иринологије и полемологије, компаративно или одвојено, егзактним поступком су устврдили да је нагомилана количина разних сорта оружја више него довољна да неколико пута живот на земљи учини плусквамперфектом. Нама, обичним људима, постаје нејасно: Има ли неке умне силе у свету која речену енигму може да претопи у философију будућности, философију наде, философију опстанка. Што се речи за одговор тиче, ту ствар постаје предметом за философију ћутања. Доиста, просто је за неверовати: Како савремени човек има толико смелости, храбрости да пред капиталним питањем: Опстати или нестати, или опстајати у незнању и дотрајавати са бесмислом, казује песимизмом своју философију живота.

II

Бертранд Расел (1872-1970), један од најзнаменитијих мислилаца двадесетог века. Философска и људска савест у пословима трагалаштва, откривалаштва и визионарства из састава енглеске нације.

---

Наша намера је само да у неким фрагментима презентирамо његову о п р е д е љ е н о с т на страни опстанка, а против нестанка човека са родног тла, са лица земље. Најзначајнији је философ на Западу 20. века. Његова највизионарска књига је *Историја западне философије*, 1946. која је постала школска књига за учење мислилаштва, трагалаштва и откривалаштва, не само на Западу.

При крају животних снага, речена књига му је била основни извор прихода за издржавање. Треба истаћи и његово епохално значајно дело: *Математички принципи (Principia Mathematica)* у три тома, које је у извесном смислу и колективно дело са Нортом Вајтхедом. Значајно је напоменути да је то дело истакло трајну актуелност и повезаност између философије и математике, као из најбољих идеала хеленске философије. После ових дела, тешко је наћи такву волуминозност на пословима веза између науке, философије, етике и уопште нормативистике живота и перспектива развоја.

### III

Треба кратко евидентирати фрагменте из његове политичке философије, философије мира и уопште ангажмана на пословима опстанка. Није показивао наклоност према властима као моћима огуђења у људском свету. У једном периоду својих животних снага био је веома одан идеалима социјализма. Није имао разумевање према религији, према етици и аксиологији поставки, догматима и есхатологији уопште. Дакле, у живот после смрти није веровао, премда је истицао да је тешко имати у животу неки принцип конзистентности, због деловања закона дијалектичке делотворности. Традиционалне облике васпитања и образовања није уважавао, сматрајући их озбиљном сметњом начелима слободе, развоја слободне личности у етапама развоја. Дакле, савременим условима био би несавремен. Као моћан интелектуалац, имао је неке девијантне ставове према проблематици сексуалности: Није осуђивао једносмерности на том путу.

### IV

Пре Првог светског рата, Расел је постао све забринутији због растућег непријатељства између супротстављених страна. Био је разочаран британским ступањем у рат 1914. године. Од бројних британских интелектуалаца био је критикован због подстицања малодушности према разним плановима Енглеске.

Своју антиратну делатност платио је губитком професуре на Кембричком универзитету. Кажњен је затворском и новчаном глобом. Све

---

---

санкције против његове Философије мира – ову синтагму нисам нашао код Расела, па је то део наше лексичке архитектуре откривене у целини његовог дела – нису уродиле плодом, пошто је великан у философији и науци био против сваке активности која од света прави крваво људско разбојиште. Одлучност против рата била је готово дежурна тема његових преокупација у просторима хуманог света. Политика попуштања није добро појмљена у Раселовом делу, ако се рачуна на његову попустљивост према фашистичком зверињаку, последицама поробљавања света и човека: Био је целином философског и људског бића против фашистичке доктрине смрти и сваког облика прообљања човека. У том смилу дао је подршку ратним напорима Енглеске и савезницима против фашизма. Патње и суровости ратне су најтежи облик ратних дејстава и убијања човека у човеку.

## V

Атомско оружје после Другог светског рата било је повод да се Расел целовито дефинише против рата као посебне врсте људског понашања, али и прилика да се појава рата изучава као једна преовлађујућа тенденција у друштвеном односу.

Сагледавајући стравичне последице Другог светског рата, сву монструозну наказност Хитлерове опакости против човека и људског света, изјаснио се за оправданост рата који су водиле земље победнице, укључујући његову отаџбину – Енглеску.

Његов филозофски геније, његова укупна опседнутост страхом за људски род, за дела цивилизације, културне и духовна баштине људског света, целовито су га увериле у исправност философске и политичке позиције да се целовито окрене против рата као суште супротности човеку, његовом свету, свету стваралаштва, не водећи рачуна о односу стваралаштва и савршенства, чему је највише био посвећен, примера ради, велики мислилац, ратник и писац Андре Малро, Де Голов министар културе, са грандиозним траговима у култури стваралаштва и откривалаштва, на путевима људских судбина, писац *Антимемоара*, *Хрстова које обарају*. Био је за то да се казни свака земља која покуша да производи нуклеарно оружје као средство за масовно уништавање човека и његовог света, а против принципа слободе.

## VI

Егзактно је Берtrand Расел промислио будућност људског света – са појавом нуклеарног и хидрогенског оружја, особито са појавом тих средстава за масовно уништавање које су произвеле најмоћније нуклеарне силе СССР и САД.

---

---

Двојица великана у свету мислилаштва и откривалаштва Берtrand Расел и Алберт Ајнштајн, први добитник Нобелове награде за књижевност, други за физику, срели су се на заједничком послу **РАЗГОВОРА О ОПСТАНКУ ЉУДСКОГ И ПРИРОДНОГ СВЕТА** посвећених теми узалудности свих човекових конструктивних подухвата, поготово ако се екзактно зна да је човек створио таква средства разарања, уместо средства стварања, да је и сама људска природа, не својом грешком него осиношћу и погрешном употребом своје боголикости посекала грану на којој стоји. Дакле, двојица генија људског света, као да су били савременици Светог апостола Павла, апостола народа, који је у својој посланици Римљанима упозорио: „Колико до вас стоји – мир имајте са свијем људима“, саопштили су свој целовит отпор рату уопште, осим одбранбеног рата, а суровост и мржњу су дефинисали као мотив за разарање.

Негде током 1955. године, заједно са Анштајном, философија мира добила је једно моћно трагачко и откривачко дело: *МАНИФЕСТ ЗА МИР, А ПРОТИВ РАТА*.

## VII

У заједничком делу, у *Манифесту*, предложили су научницима, Истока и Запада, да заједнички сагледају сву егзистенцијалну опасност од нуклеарног оружја, као једне апокалиптичке претње за опстанак људског и природног света. Кампању за нуклеарно разоружање поставили су као позив у име човека, питајући се да ли је човек створио – да ли је израз створио адекватан идеалима људског света – све потребне претпоставке да Земља остане без њега!!! Мржња против рата, антипода стваралаштва, постала је у Расела ортодоксни идеализам и суи генерис позив људском роду, да Земљу као КУЋУ учини стаништем за све људе, да мир и солидарност стварају темељ својих земаљских живота: **МИР У СВОЈОЈ КУЋИ!**

И у својој деведесетој годин живота, свим средствима је демонстрирао против рата: седење по улицама, по затвориима, пред владом, на свим местима која казују забринутост за себе, за људски род.

## VIII

Ајнштај као миротворац и пацифиста мирољубиву коегзистенцију целовито је заговарао. Политички димензиониран, генијални физичар себе је сматрао социјалистом и пацифистом. У његова научна достигнућа, првенствено као физичара, добро се уклапала његова политичка философија, коју бисмо могли назвати философијом мира,

---

---

или трагања за смислом живота у часовима судбинским за личну позицију у друштву, историји.

Будући да се на пословима међународног мира и безбедности доста дуго дружио са Бертрандом Раселом, имамо у виду само Ајнштајново ангажовање на пословима мира, толеранције и солидарности. Дакле, имамо у виду философију мира познатог научника. Занимљиво је истаћи и чињеницу да он као доследни индивидуалиста никада није приступио ниједној политичкој партији. Његова љубав према човечанству није га напустила током целог живота. Било би занимљиво знати какав је и колики утицај на његова становишта философије мира имала, рецимо, Библија.

Треба имати у виду, међу бројнима, његове сталне изјаве да му је гнусно гледати како људи убијају једни друге. Његова љубав према човечанству, готово као код Мојсија у Петокњижју, еманира из могућности да резултати науке у деструктивном смислу измакну контроли у корист папирологије. Идеалима ширења мира међу људима, поред научних активности, посвећивао је највише пажње.

У прилог философији смисла, то стално треба имати на уму, када је о Ајнштајновој гносеологији мира реч, иде и његова изјава да му је убијање сваког човека непојмљиво. Државну политику која о томе не води рачуна, сматрао је неприхватљивом. Један његов философски фрагмент сведочи о његовој дубокој оданости љубави према човеку и његовој егзистенцији: „Према онима који уживају у маршу војника уз звуке оркестра осећам једино презир. Сигуран сам да је таквим људима мозак подарен грубом грешком. Сама кичмена можина била би им сасвим довољна. Требало би, што пре, избрисати ту срамну мрљу на цивилизацији. Херојство у командовању – бесмислено – срасно их презирем. Како ми се рат чини opakим и презира вредним“.

## IX

УЧЕЊЕ О САМОУНИШТЕЊУ ЧОВЕЧАНСТВА. Готово звучи есхатолошки Ајнштајново веровање, боље рећи знање о самоубиству човечанства, када тврди да је уништење човечанства стигло до границе безумља. Научник који је страшно заљубљен у идеју спасавања човечанства, стално је позивао на испољавање љубазности према оним интелектуалним делатностима које живот значе.

Ајнштајнове пацифистичке активности су јачале почетком Првог светског рата. Јачање милитаристичке активности у Немачкој, натерале су га да се одрекне немачког држављанства и прими швајцарско. Ајнштајнова прометејска ватра мира и толеранције, огањ за ширење

---

---

идеала мира и разумевања међу народима, никада није догорела на његовом животном путу.

Научник и мислилац, пацифиста и миротворац, грађанин света, знао је каква судбина чека људски род ако се на време одрекне илузија о напредовању без елиминације ратова у историји, а људски род и нема неке друге историје осим историје ратова. Зашто је то тако, људски род није дао одговор на тај проблем свих проблема. Доиста, то стално треба имати на уму, није ни близу памети зашто људски род до дана данашњег није успео да макар направи један скраћени синопсис, како је то могуће да толики умови у људском свету не скицираше неке елементе историје мира!? У свих земаљских народа, мање или више, постоје бројна поља која сведоче о тежњи тих народа, њихове цивилизације и културе и духовних настојања да се мир уведе као битан елемент у философију наших живота. Но, то је већ нека друга тема и дилема. Достојно једног великог научника, Ајнштај позива научнике света да учине подвиг и помогну човеку и човечанству да на време схвате опасност од нестанка, за шта су створене све релевантне претпоставке.

У „*Манифесту Европи*“, поново је истакао да је најпре потребно исказати свој став да је међународни мир у човековим рукама, став манифестован преко стварања међународних организација, у чему је близак миротворним делатностима које је у своме времену манифестовао мислилачки моћни Имануел Кант.

Неделотворност Лиге народа (1919-1932) јако га је растуживала и поколебавала у његовим чврстим миротворним акцијама, промишљањима и визијама достојним генија.

Ајнштајнов рад у Комитету за интелектуалну сарадњу био је знатан, иако његови ставови нису толико и са задовољством прихватани.

Ајнштајн је дао велики допринос пројектима који су имали за циљ да националне културе доведу у везу са оним тенденцијама које су заговарале сусретање, сарадњу и прожимање у задацима и пројектима за културу мира и толеранцију, као што су Међународна организација за научно истраживање, размена публикација, студената и професора, оснивање међународног универзитета за образовање и васпитање људи који се баве државним пословима, актуализација политичких наука. Још за његовог живота, спознао је чињеницу да историја подучава људе ускогрудости!!!

Научник је доводио у везу науку и наду које промишљају свет без наоружања и ратова. Одбио је свако служење које би било употребљиво за ратна дејства, премда је прилично допринео развоју атомске бомбе, да би на крају животног пута, тако се то дешава у животу, тешко зажалио што је томе допринео.

---

Морално пропадање било је очигледно у светским размерама, па је то био повод да се директније изјасни против урушавања неких идеала и саме демократије.

Други светски рат наговестио је битно другачији приступ опстанку човека на Земљи. Наговестио је и увео у појам опасности од последица које до тада нису биле у оптицају: Невиђена страдања човека, људи, народа, држава, све до апокалиптичке ситуације која директно казује реалну опасност да Земља остане без човека, те да, рецимо, мрави, према Библији, наша старија браћа и остала жива бића створена пре човека, можда „сведоче“ философију и поезију промашаја човековог живота на Земљи. Међутим, сетимо се Његошеве философије и поезије: А над овом грдном мјешавином, опет умна сила торжествује...

Из Билтена атомских научника можемо прочитати и редове о опасности од најстравичнијег оружја до данас произведеног. Следе редови: Ако рат избије, користиће се атомске бомбе и оне ће сигурно уништити нашу цивилизацију... Спремност против атомског рата је узалудна и ако до њега заиста дође, он ће уништити читаву структуру нашег друштвеног поретка. Ајнштајн је, поново слично Имануелу Канту, заговарао неку врсту светске владе која би бринула о судбини људског света.

## X

### ОБРАЋАЊЕ БЕРТРАНДА РАСЕЛА И АЛБЕРТА АЈНШТАЈНА ПОКОЛЕЊИМА – НАРАШТАЈИМА КОЈИ ДОЛАЗЕ, А НЕ САМО ВРЕМЕНУ У КОЈЕМ ЖИВЕ.

Нацрт двојице генија односи се на реално постојање опасности да људски род нестане са матичне Земље.

У заједничком *Манифесту* двојице мислилаца, примарно се истиче чињеница уништења људске врсте. Констатује се да би бомба која може да се произведе била јача 2 500 пута од бомбе бачене на Хирошиму. Дакле, рат хидрогенским бомбама – и крај света човековог и природног!

Бертранд Расел је био један од најутицајнијих философа XX века, неустрашиво храбар и непоколебљив у одбрани личних ставова и по сваку цену. Заједно са Албертом Ајнштајном, истинска је парадигма миротворног покрета XX века.



---

---

## XI

КРУШЕВАЧКА ДОКТРИНА МИРА И ТОЛЕРАНЦИЈЕ ВЕРИФИКОВАНА ЈЕ СВЕТСКИМ ПРИЗНАЊИМА ЗА ДОПРИНОС ТРАГАЛАЧКИМ НАПОРИМА ЗА НОВИМ ПУТЕВИМА СА УВЕРЕЊЕМ ДА СЕ ТАКО КРЧИ ПУТ КОЈИ ОТВАРА ЊЕГОВЕ НЕПОЗНАТЕ СВЕТОВЕ. ТО ЈЕ ПОКУШАЈ ДА СЕ ПРЕКО ИДЕЈЕ МАЈКЕ МИРА ПРОЧИТА ЗАГОНЕТКА СФИНГЕ МИРА И ТАКО УКАЖЕ НА МОРАЛНУ И ДУХОВНУ ВИСИНУ НА КОЈОЈ МИР СТОЈИ. ТО ЗНАЧИ, ДА БИ БУДУЋИ НАРАШТАЈИ НА ТОМЕ ЗИДАЛИ НОВИ СВЕТ. ИЗГРАЂИВАЊЕ МИРА КОД СВОЈЕ КУЋЕ, ПРИМАРНО ТО, ЗНАК ЈЕ ДА СЕ СВЕТ РАЗУМЕ КАО ЗАЈЕДНИЧКА КУЋА ЗА ЧОВЕКА У ЧОВЕКОВОМ И ЉУДСКОМ СВЕТУ, ТОПОНИМИ КОЈИ КАЗУЈУ НЕОПХОДНОСТ НОВОГ И РЕВОЛУЦИОНАРНОГ ПРИСТУПА СВЕТУ МИРА И ТОЛЕРАНЦИЈЕ: ДАКЛЕ МАНИФЕСТ ЗА НОВО ОБРАЗОВАЊЕ И ВАСПИТАЊЕ, ЗА МИР И ТОЛЕРАНЦИЈУ, КУЛТУРУ МИРА И СОЛИДАРНОСТ МЕЂУ ЉУДИМА.

---

---

## САША РАДОВАНОВИЋ

### ФИЛМСКО СТВАРАЛАШТВО И ВЕЛИКИ РАТ – *МАРШ НА ДРИНУ* ИЗМЕЂУ СТВАРАЛАЧКЕ СЛОБОДЕ И ИДЕОЛОШКЕ ОБАВЕЗНОСТИ

**Сажетак:** У раду се најпре разликују два појма стваралаштва. Стваралаштво у ужем смислу, којим се означава слободна уметничка делатност, и стваралаштво у ширем смислу, којим се означава производња новог у свим сферама људске културе (науци, индустрији...). Потом се указује на међуположај филмског стваралаштва које обухвата оба облика стваралаштва. Такав облик старалаштва се показује и унутар једног посебног филмског жанра, ратног филма, у коме је аутор често разапет између уметничке слободе и идеолошке обавезности. Као добар пример разрешења тог сукоба узима се филм *'Марш на Дрину'*. У овом филму долази до парадокса у уметничком стваралаштву. Он се манифестује у томе да се из покушаја неутралисања идеолошке обавезности истичу универзалне вредности које са своје стране стоје у функцији постојеће идеологије, при чему уметничка слобода остаје неокрњена.

**Кључне речи:** филм, стваралаштво, рат, идеологија, уметност

Појам стваралаштва користимо у ужем или ширем значењу. У ужем значењу ту се мисли на уметничко стваралаштво. Ово значење је естетички релевантно и користи се да се покаже естетски процес, естетско искуство или уметничка пракса. У ширем значењу појам стваралаштва се примењује на стварање унутар целе људске културе (стваралачки рад или процес). Тако поред уметничког стваралаштва може да се говори о стваралаштву у науци, о стваралаштву у политици, техници и индустрији. На овај начин појам стваралаштва постаје нешто што обележава наше доба не само у сфери духа већ и у сфери материјалне производње.

Заједничко обележје стваралаштва у ужем и ширем смислу је то што означава слободно деловање којим се ствара нешто ново. Друго заједничко обележје је да се овим појмом означава процес или деловање које се одвија унутар ствараоца у уметности, науци, техници, култури уопште и истовремено оно створено што је производ или резултат процеса стварања. У том смислу можемо да описујемо уметников процес стварања и да притом под стваралаштвом мислимо и на производ тог процеса као и на целину његовог дела, односно његов опус. Тако говоримо о стваралаштву Франсоа Раблеа, Милоша Црњанског, али и о стваралаштву научника попут Николе Тесле или Милутина Миланковића. Ипак тешко можемо да говоримо о Платоновом, Софокловом или Хомеровом стваралаштву јер се грчка уметничка

---

производња тешко може идентификовати са овим појмом а да се погрешно не разуме њено уметничко и духовно искуство.<sup>1</sup>

Један међуположај између стваралаштва у ужем и ширем смислу има филмско стваралаштво. Наиме, филм као творевина није производ строгог индивидуалног уметничког напора, надахнућа, слободно изабране теме и израчавања. Филм као дело представља сложену структуру која укључује организациони рад: корелацију разних стваралаца, сценаристе и речисера, сниматеља и монтажера, костимографа и сценографа итд. У таквом стваралаштву као нужан услов се појављује техничка оргнизација рада, која стоји, пре свега, у функцији индивидуалних напора сценаристе и режисера. Поред тога филмска уметност је део индустрије. Као скупа уметност она стоји у функцији зараде путем продаје карата, издавања копија филма и продаје права на приказивање. Услов за такву тржишну вредност филма види се у томе што је филм уметност која је доступна свима. Због своје демократичности (доступности свима или већини) филм има и велико културно-политичко дејство па може да послужи ванестетским интересима стваралаштва: као политичка порука, идеолошки пројект, средство васпитања, потом за терапеутске и забавне сврхе, генерално као творевина која има велики друштвени утицај. Ово културно-политичко дејство филма јесте она последица на коју се рачуна при његовом стварању. У том смислу често се при стварању филма ствара један контекст економске политичке обавезности која битно утиче на индивидуалне напоре уметника.

Наравно може да се постави питање да ли се идеолошка обавезност једнако односи на све филмове, односно на његове чанрове. Наиме, развој филма подлеже и жанровској подели према месту филмске радње, према врсти атмосфере и филмских емоција и према формату и техници филма. Филм се тако жанровски показује као мелодрама, акциони филм, трилер, драма, мјузикл, научно фантастични или комедија. Ратни филм представља један посебан жанр.

---

<sup>1</sup> У књизи *Историја шест појмова*, Београд, 1980. Владислав Татаркјевич појам стваралаштво редукује на значење уметничког стварања или производње при чему он спроводи на историјско-проблемску анализу појма и термина стваралаштво. Татаркјевич поставља тезу да појам уметничко стваралаштво укључује у себе слободу стварања уметничког дела, слободну личност, стварање новог. Такав појам стваралаштва је тековина новог доба која има своју предисторију у мишљењу, религиозној и уметничкој пракси западне цивилизације. Наиме, он сматра да је образовање појма стваралаштво резултат једне дуге историје која почиње код старих Грка па иде преко средњег века до новог и савременог доба. Ипак, он истиче две важне ствари: прва, појам стваралаштва није постојао у грчком искуству уметности и представља каснију еволуцију уметничких процеса производње; и друга, појам стваралаштва у XX веку добија шире значење јер се односи на све процесе производње новог (техника, индустрија, наука...) Види стр. 238-256.

---

Најједноставније одређење ратног филма јесте да је то филм који приказује рат. Такав филм се често продуцира из вануметничких мотива. Разлог за то лежи, пре свега, у политичком карактеру ратног филма. У таквом филмском жанру приказују се призори и догађаји из рата: битке, отпори, злочини, страдања и ангажман појединца у склопу светских збивања. Такви догађаји се естетски обликују путем филма, при чему се у њима открива нека одређена поука, показује величанственост јунака, сукоб једног народа са судбином, људи који су спремни на величанствене или учасне подухвате. У филму се отеловљују дух и идеали или беда и поразност људске природе. Ратни филмови често показују судбине појединих народа или нација, обичне људе у вртлогу светских збивања њихова искушења, дилеме, победе и поразе. У таквом филму се јављају аспекти акционе радње, места историјских догађаја, атмосфера и емоције љубави, а некад чак карактери са комичним цртама. Поред тога, ратни филм каткад задобија облик историјског спектакла који у једном широком смислу описује догађаје једне епохе обухваћене ратом. Ратни филмови су често и монументални не само темом него техником и машинеријом, који догађајима дају епохалне а људима херојске димензије. Приказујући такве драмске призоре који се испољавају у крајностима драмских сукоба, ратни филм ствара у гледаоцима одређену пажњу и узбудљивост праћену стрепњом и емоционалном напетом. На овај начин ратни филм делује сугестивно, а често и хипнотички према гледаоцима стварајући у њима свест да су неки идеали нације, вере и људских права важнији од самог биолошког чивота. У таквим околностима ратни филм има један огроман друштвени утицај који се неретко ставља у функцију политичких интереса. Такав интерес нашла је Хитлерова Немачка и Гебелсова пропаганда.<sup>2</sup> Америчка влада је склопила посебан споразум са Холивудом у време Другог светског рата<sup>3</sup>. Ратни филм је био у служби пропаганде совјетских власти, а сам Лењин је сматрао филм, због његовог друштвеног утицаја, једном од најважнијих уметности. На значај филма као пропагандног средства нису остале имуне ни остале државе попут Француске, Британије, Јапана, Кине... Значај ратног филма уочен је и у послератној социјалистичкој Југославији, у њој је ратни филм имао запажено место.

---

<sup>2</sup> Милутин Чолић у монографији о ратном филму *Југословенски ратни филм*, Београд, Ужице, 1984, пише о значају филма за немачку ратну пропаганду при чему истиче неколико филмова: „Нацистички редитељи Ф. Берхард и К. Ритер праве серију филмова који величају Хитлера, пропагирају надмоћ германског народа и позивају на освету версајском миру. Снимају се репортаже ”Ватрено кршетње” (1940) о походу немачке војске на Пољску) као муњевити рат на Западу о брзој окупацији Француске, Белгије...” стр. 12. Он пише да је на филму *Јеврејин Зивс* (1940) Фајта Харлана сарађивао и Гебелс. То је био расистички филм који се позивао на борбу неаријеваца, као што је пре њега то чинио филм *Вечни Јеврејин* (1940) Ф Хиплера. *Исто* стр. 12.

<sup>3</sup> Види *исто* стр. 13.

---

Југословенске социјалистичке власти се конституишу кроз антифашистичку борбу у Другом светском рату. Таква антифашистичка борба праћена је и идеолошким обрачуном са монархистичким снагама. Као власт која се конституисала из рата врло брзо је увидела значај ратног филма. Отуда није чудно да послератна кинематографија почиње ратним филмом *Славица* (1947). Ратни филм је унутар таквог државно-идеолошког пројекта имао истакнуто место. Прављени су филмови најразноврсније идеолошке садржине у склопу добро организованих филмских продукција (Авала филм, Дунав филм, Јадран филм, Сарајево филм и друге) које су величале антифашистичку борбу против окупатора, али и идеолошку борбу против монархистичких снага. Спектар ратних филмова у социјалистичкој Југославији је био широк и филмови су на различите начине поетски дочаравали ратна збивања. У књизи *Југословенски ратни филм* филмски критичар и публициста Милутин Чолић даје једну особиту поделу југословенског ратног филма. Ратни филм се појављује као еп или спектакл, (*Битка на Неретви* (1969), *Козара* (1962), *Сутјеска* (1972)), као поезија (*Сан* (1966), *Јутро* (1967), *Хитлер из нашег сокака* (1975)), као акција (*Мост* (1969), *Диверзанти* (1967)). Често су ти филмови били о рату и деци, или имали наглашену психолошко-етичку тематику као што су филм *Три* (1965) или *Заседа* (1969). Ратни филмови су се некад појављивали и као комедија, а некада и као документи. Не улазећи у оправданост ове чолићеве поделе југословенског ратног филма, треба истаћи да су се унутар таквог разноликог амбијента провукли и ратни филмови чија естетска вредност надилазила идеолошку па чак је и неутралисала попут филма *Три* (1965) Александра Петровића. Наиме, треба рећи да су југословески филмски ствараоци често били рапачети између стваралачке слободе и идеолошке обавезности. Ова идеолошка обавезност била је утолико већа јер је финансирање филма које је изузетно скупо спроводила држава, односно њене студијске продукције. Филм, а посебно ратни филм, био је у строгој функцији државне политике. Утолико је посао редитеља и сценаристе био компликованији, али и изазовнији. Било је потребно да се сачува интегритет уметника и истовремено неутралише или естетски обоји идеолошка обавезност.

Један ратни филм у спектру ратне тематике који је одступао од уобичајених клишеа југословенске ратне филмске производње јесте *Марш на Дрину* Живорада Митровића. Овај филм подлеже свим стандардима југословенског ратног филма, осим у једном, може се рећи кључном, идеолошком. Наиме, овај ратни филм одступа од захтеване идеолошке обавезности да се велича народно-ослободилачки рат. Сам аутор је, у једном новинарском интервјуу,<sup>4</sup> говорио да се при прављењу филма суочио са великим изазовом. Морао је да неутралише све политичке интерпретације и закључке. Потреба за таквом неутралношћу

---

<sup>4</sup> Види интервју Александра Арешине са ж. Митровићем: <http://aleksandararezina.blogspot.com/2011/02/zika-mitrovic-komandant-marsa-na-drinu.html>

---

није почивала само на слободном опредељењу уметника, већ и у ратној тематици коју филм обрађује. Наиме, филм се односи на Први светски рат, на војевање српске војске под командом монархистичких официра, управо оне монархије која је идеолошки поражена у Другом светском рату. У том смислу филм је отворио тематику која је долазила у сукоб са владајућом политичком идеологијом јер приказује и велича рат у коме је војска српске монархије изашла као победник. Поред тога, филм доводи у питање идеју братства и јединства. Наиме, у филму се приказују догађаји у којима се велича оружана борба једног народа, то јест српског, чиме филм мочи да добије епитет националистичког пројекта. Ово утолико више јер су народи Југославије у Првом светском рату ратовали једни против других, што оставља могућност преиспитивања наметнутог братства и јединства народа унутар постојећег идеолошког пројекта социјалистичке Југославије.

Режисер филма је био пред дилемом: како да не наруши захтеве уметничке слободе а да се не сукоби са захтевима идеолошке обавезности? Он одлучује да из филма искључи све директне идеолошке конотације. Радњу филма заснива на историјском догађају, Церској бици. Притом филм се не одвија као хроника битке, већ догађаје битке приказује кроз догађаје који прате једну артиљеријску батерију чији припадници долазе из различитих грађанских слојева с почетка 20. века. Кроз судбине јунака, њихова трагања и надања, међусобне сукобе и јединство у отпору агресору, аутор вешто изводи филмски спектакл холивудске тежине, неутралишући захтев за идеолошком обавезношћу, при чему доводи себе у позицију сукоба са поменутом. Филм *Марш на Дрину* приказује ратна збивања из Првог светског рата, при чему приказујући јуначку борбу краљевске војске, он на одређен начин велича монархистичко-грађанску идеологију поражену у Другом светском рату, али велича и вековне тежње српског народа за слободом и државотворношћу. Ова тежња једног народа је универзална и лако може да се integriше у циљеве комунистичког покрета. Тако филм, са једне стране, неутралише идеолошку обавезност према финансијеру филма, социјалистичкој власти, а, с друге, омућује да се постојећа идеолошка власт у таквим тежњама препозна. Резултат таквог уметничког поступка није индиректна апологија идеологије већ вешто извојевана уметничка неутралност која чува интегритет уметника услед његове потребе да естетске вредности претпостави идеолошким.

Наравно, оваква одбрана интегритета филмске уметности води једном парадоксу. Парадокс оваквог уметничког поступка огледа се у томе што бранећи уметничку слободу уметник ипак подупире владајућу идеологију. Својим филмом он приказује универзалне вредности, слободарска настојања, храброст и јунаштво једног народа, неутралишући идеолошку обавезност да велича један ослободилачки рат и одређене идеолошке циљеве који претендују да буду општеобавезни. С друге стране, дешава се парадокс, ове универзалне вредности о слободарским течњама које поставља уметник снагом свог интегритета integriшу се у владајуће идеолошке циљеве да су народи имали тежњу

---

---

да се ослободе од страних агресора и домаћих поробљивача. Имајући у виду овај парадокс, може да се постави питање да ли неутралисање једне идеолошке обавезности ослобађа филм од исте. Очигледно да неутралисање идеолошке обавезности не ослабађа филм од ње, већ је потребан један отворен сукоб да се идеолошка обавезност не само неутралише већ и да се од ње ослободимо. С друге стране, идеолошка обавезност не зависи од нашег хтења. Наиме, можемо да се питамо да ли овај парадокс у уметничком стваралаштву почива на једној законитости која одређује идеолошку обавезност. Идеолошка обавезност има претензију да постане универзална и може да почива на универзалним вредностима, али универзалне вредности не могу да почивају на идеолошкој обавезности.<sup>5</sup>

---

<sup>5</sup> Овај парадокс филма *Марш на Дрину* потврђују спољашњи догађаји који прате филм. Филм је награђен на фестивалу у Пули 1964. пре свега од публике коју су највећим делом чинили Хрвати чији су преци добрим делом учествовали у Првом светском рату против Србије. Хрватски гледаоци нису видели филм као апологију националистичких тежњи српске буржоазије, већ један узбудљив филмски спектакл у коме препознају универзалне људске тежње за слободом. Филм је добио од „идеолошки инструисаног жирија“ Сребрну арену, другу награду фестивала. Поред тога филм *Марш на Дрину* је доживео и комерцијални успех. Синхронизован је на француски језик и приказиван у Паризу два месеца. Такође је приказиван у многим земљама света. Види <http://aleksandararezina.blogspot.com/2011/02/zika-mitrovic-komandant-marsa-na-drinu.html>.

---

Саша Радовановић

FILMMAKING AND THE GREAT WAR

- *MARCH ON THE DRINA BETWEEN CREATIVE FREEDOM AND  
IDEOLOGICAL MANDATORY*

Resume

The paper first distinguishes two notions of creativity. Creativity in the narrow sense which means free artistic activity and creativity in a broader sense, which means new production in all spheres of human culture (science, industry ...). Then he points to the intermediate position of creation of the film, which includes both forms of creativity. This form of creativity shows and within a particular genre of film, a war film, in which the author often torn between artistic freedom and ideological mandatory. As a good example of resolving this conflict takes the film "*March on the Drina*". In this film there is a paradox in art creation. It is manifested in the fact that from an ideological attempt to neutralize mandatory emphasize universal values which in turn are a function of the existing ideology, where artistic freedom remains untouched.

Key words: film, creativity, war, ideology, art.



---

---

МАРКО НЕДИЋ

## СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ У СЕНЦИ РАТА

**Сажетак:** Први светски рат као један од важних узрочника промена у уметности прве половине XX века непосредно је утицао и на промене у српској књижевности. Иако је модернизација књижевности и уметности започета још пре рата, она је по његовом завршетку знатно интензивирана. С једне стране исказујући већи стваралачки полет и жељу за променом поетичке основе књижевних дела и, с друге, потребу да својим остварењима изразе дух епохе и њеног измењеног психолошког, емотивног и моралног сензибилитета, писци су на различите начине искуство рата пројектовали у своја дела. Једни су то чинили коришћењем ратних тема и трагичних последица изазваних ратом (Д. Васић, М. Црњански, С. Краков), други дистанцирањем од непосредних трагичних ратних осећања бекством у прошлост, у мит, у далека времена и просторе (И. Андрић, Р. Петровић, М. Црњански), трећи естетском магијом језика (М. Настасијевић, С. Винавер), четврти уметничким представљањем измењене послератне стварности (Д. Васић, Д. Васиљев). Сви они су у исти мах модернизовали поетичку основу књижевних облика које су користили, настојећи да их у формалном и стилском погледу измене у односу на предратне облике и да тиме допринесу променама и у духовној сфери послератних генерација.

**Кључне речи:** Први светски рат, промена поетичке парадигме, тематизација искуства рата, коришћење ратних тема, дистанцирање од њих, модернизација књижевних облика.

Као несумњиво најтрагичнији узрочници промена у историји и у животу народа и појединаца, ратови су у већој или мањој мери мењали друштвени, културни, социјални, идеолошки, геополитички, етички, психолошки и егзистенцијални контекст оних који су у њима активно учествовали и оних који су их трпели. Ако се не може тврдити да су искључиво ратови покретали и усмеравали историјска кретања, да су првенствено они стварали историју човечанства и појединих народа, са сигурношћу се може рећи да су највидљивије убржавали промене које су утицале на важне историјске токове и њихове последице и на општем и на појединачном плану. Промене су најчешће имале дужи век трајања и у њима су често и формални добитници рата, и сами имајући огромне губитке, поред позитивних бивали суочавани и са значајним негативним последицама, и с једном врстом латентне кризе у којој су се могли наћи после неминовне материјалне и демографске испражњености земље. С друге стране, ако су били ослободилачки, ратови су, у посебним

---

историјским околностима, као и револуције и грађански сукоби, могли да допринесу позитивној промени друштвених односа, успостављању демократичнијих политичких система, обнови моралног и националног јединства и рађању веће духовне и обновитељске енергије народа.

Оно што је за однос рата и стваралаштва важно истаћи у овом тренутку од не малог значаја јесте и питање да ли су ратови, посебно Први светски рат, у нашем културном и стваралачком амбијенту, могли погодовати, и у коликој мери су то чинили, промени духовног и стваралачког сензибилитета уметника, писаца, мислилаца и научника, тематском, формалном и значењском богађењу књижевних остварења и филозофских идеја?

После Првог светског рата у српској књижевности дешавала се једна од најрадикалнијих промена такозване поетичке парадигме и начина на који је она остваривана. Књижевност модерне, иновативне и авангардне оријентације и измењене естетске функције коју је тежила да има у новом духовном и културном контексту у послератном времену, била је један од најважнијих индикатора тих промена. Први светски рат, који је за четири године трајања и с трагичним последицама које је изазвао, из основа изменивши духовну и етичку слику човека и стваралаштва, и у нашем књижевном и културном простору, у непосредном смислу је утицао на померање поетичке доминанте у књижевним делима и на могућност ширења њихових структуралних и садржинских својстава. Тај рат, међутим, док је трајао, за извесно време је прекинуо природни ток српске књижевности, али је, с друге стране, условио значајне послератне промене у њој. Али он ипак није искључиви и изворни узрочник тих промена. Започете много раније и појачане у сами освит ратних сукоба, промене су током рата и непосредно након њега, када је уједињењем и стварањем нове државе јужнословенских народа знатно проширен језички, тематски, социокултурни и рецепцијски простор српске књижевности, добиле много радикалнији облик од оног који се указивао пред сам рат. Модернизам, експресионизам и назнаке авангарде, већ у првој и другој деценији 20. века били су легитимни део нових идеја у европској књижевности и уметности, па су и у нашем књижевном контексту имале врло одређено значење. На промене у српској књижевности после Првог светског рата утицали су, дакле, многи чиниоци, и они књижевне и уметничке, и они ванкњижевне природе.

Промене, које су се у нашим, као и у европским оквирима почеле дешавати већ почетком 20. века, пред сам су рат, у току њега и по његовом завршетку интензивирани до те мере да су до одређеног степена измениле слику не само српске него и других јужнословенских књижевности, а посебно су обогатиле неке облике књижевног живота у њима. Ничеова филозофија ниҳилизма са указивањем на „свет без Бога“, Бергсонов интуиционизам и витализам, филозофске идеје руских

---

мислилаца писаца, од Берђајева и Шестова до Мерешковског, научна и технолошка открића, револуционарне друштвене и политичке теорије, Фројдова психоанализа, полифонијски романи Достојевског са сугестијама о аналогном постојању добра и зла у човеку, лирска атмосфера Чеховљевих приповедака и драмских остварења испод које се крила дубока интимна драма књижевних ликова, специфична прозна и драмска дела нордијских писаца Ибзена и Стриндберга, јака традиција националне културе и књижевности и други чиниоци, који су наговештавали много већу сложеност човекове природе и саме културе него што је то дотад показивано, умногоме су се одразили на појаву модернизма и назнака и нијанси експресионистичких и авангардних поступака у српској књижевности и уметности у времену непосредно по завршетку рата.

Сумња у праведност Бога и доброту човека, препозната у европској интелектуалној и стваралачкој сфери у деценијама пред рат, уздрмала је, донекле и условљавала уметничке токове већ последњих година 19. века, који су се један за другим очекивано смењивали с готово предвидивом унутрашњом динамиком, и стварали услове за кључне промене у уметности, посебно у књижевности. Те ране промене, међутим, постале су много уочљивије тек по завршетку Првог светског рата. Индивидуализам, субјективни доживљаји и ирационалне пројекције живота, нихилистичко, песимистичко и трагично осећање света постали су легитимни садржаји и семантичка упоришта нове српске књижевности пред рат, због чега су и наилазили на осуде друштвено и етички активних критичара какав је био Јован Скерлић и неки његови следбеници. До рата, међутим, радикалније промене биле су акцидентне појаве у књижевности, после њега давале су основни тон књижевном стваралаштву и постале су поетички императиви нове књижевне и нове уметничке пројекције света.

По завршетку рата неверица у савршен и исправан лик стварности прерасла је у сазнање да су токови историје, представе о етичком савршенству човека, његовој интенционалној доброту и хуманизму, опасно доведени у питање и да је стога обнова друштвених, моралних и стваралачких норми, на којима је добрим делом почивала грађанска култура, које су временом истрошиле своју виталност и функцију, постала један од кључних захтева уметности. И током саме ратне драме и непосредно по њеном завршетку рат је као једна од најтрагичнијих последица несавршености човека и друштва препознат као један од кључних узрочника застоја и у стварном животу и у уметности, а истовремено и као јака мотивација за њихову промену. Захтеви за радикалном променом не само статуса уметности него и статуса друштва и културе и човекове личности у њима, иако у првим деценијама 20. века најчешће декларативни, умногоме су мотивисали послератне уметнике да своју младалачку веру у будућност и у новог човека потраже у оквирима нових уметничких слобода које су им

---

нудили заговорници иновација и противници пренаглашене стваралачке и националне традиције.

Модернизам и авангарда као највидљивији облици радикалних промена у књижевности доводили су у сумњу целокупну грађанску књижевност и културу, такође и наводни објективизам историјског тока и став појединих филозофа да је рационално оно што је реално, оно што се својом енергијом и трајањем наметнуло као чињеница која као таква постоји и која има одређени историјски и прагматички смисао. Другим речима, доводили су у сумњу могућност тумачења и доживљавања историје, па и историје књижевности и постојање саме књижевности на објективној и искључиво рационалној основи. Зато су – посебно је то чинила авангарда – проблематизовали и саму институцију тадашње уметности, односно институцију признате и официјелне грађанске уметности, културе и књижевности. Негација дотадашње праксе књижевног стварања и његове функције, деструкција и негација устаљених начина обликовања стварности у књижевном делу, нихилизам као став према животу и други облици оспоравања постојећег стваралаштва имали су у послератној уметности, поред нових идеја и тема које им је наметало драматично ратно време, значајну последицу и у новој структури књижевног текста и уметничког дела, у њиховом новом облику, стилу, значењу и функцији. Не верујући више у прошлост и у њене признате симболе, нови ствараоци веровали су у мисију модернизоване књижевности, модернизоване уметности и културе и првенствено у живот у садашњости, још више у живот у будућности, верујући тако у потребу приближавања уметности непосредној стварности и новом човеку оплемењеном другачијом спознајом света, помоћу које ће се као јединка издићи над рушевинама прошлости и традиције, чију је функционалност саму по себи већ радикално оспорила ратна катаклизма.

У таквој општој ситуацији, посматраној из данашње перспективе, неминовно се намеће питање да ли се и после Првог светског рата, после најтежих губитака које су дотад доживели поједини народи, међу којима је најтрагичније последице имао управо српски народ, с разлогом могло рећи – као што се то рекло по завршетку Другог светског рата, када је Теодор Адорно изјавио да је после Аушвица писати песме немогуће – да је писати песме и уопште се бавити књижевношћу и уметношћу у таквим околностима немогуће, и чак неморално. Пре одговора на то питање за тренутак се треба вратити недоумици да ли је, између осталог, мишљење многих писаца да поезија и целокупна књижевност треба да мењају свет могло бити примењиво после Првог светског рата, који је ратним трагедијама и те како био промењен. Да је изречено у том тренутку а не доцније, питање о сврси писања после огромног трагичног ратног искуства и колективног духовног и моралног шока који је оно изазвало такође би било постављено с разлогом.

---

Међутим, после Другог светског рата, после поновљене трагедије и коначног урушавања хуманизма, уверење стваралаца у исконску потребу човека за књижевношћу и уметношћу, за реалном променом човековог етичког бића, за сузбијањем и превладавањем његових деструктивних нагона, још више је било на месту. Тада, после другог глобалног светског сукоба и његових трагичних последица, коначно је и на историјском плану потврђено уверење Достојевског и Ничеа о злу и деструктивним поривима као човековом иманентном антрополошком својству. То је истовремено било и сазнање о злу историје коју ствара човек, јер се зло у њој у различитим облицима и у периодичним размацима, као и у самом човеку, непрестано и неминовно умножава и посведочује. Потврду за то дала је целокупна историја човечанства, а посебно њен 20. век.

Да ли се онда помоћу уметности и њеног измењеног лика могло ишта радикално, из основа изменити у постојећој послератној стварности? Свакако да радикално није, али у извесној мери ипак јесте. Могла су се мењати уверења самих стваралаца, који су својим аутентичним и оригиналним делима утицали на индивидуалну свест читалаца, која је даље, макар и минимално, могла имати утицаја на промену колективне свести, а тиме и на хипотетичку, али искључиво постепену промену саме стварности. Представа о уметности могла се мењати захваљујући и друштвеним и политичким променама којима је мењана не само општа егзистенцијална и идеолошка основа стварности него, у извесној мери и у одређеном времену, и поетичка основа стваралаштва. Уметност је била, како би рекао Богдан Поповић, посредни „регистратор“ тог стања, а у извесном смислу, заједно с другим хуманистичким дисциплинама, и његов накнадни делимични „регулатор“. И као што је Адорно заправо мислио, иако је његов исказ најчешће схваћан као аподиктички, да се после најнехуманијих поступака нациста над многобројним појединачним жртвама и недужним народима више не може писати на исти начин на који се писало пре рата, а не да је писање као такво немогуће, нешто слично могло се рећи и за потребу за писањем и после првог и после другог светског сукоба.

Писати и стварати морало се управо тада – да би се писањем и стваралаштвом бар донекле ублажила трагичност колективних и појединачних страдања и губљење вере у човеков антрополошки хуманизам и у смисао и достојанство постојања, што су одувек били неки од иницијалних разлога настанка и деловања књижевности и уметности. Вера у смисао постојања, у смисао књижевности и уметности давала је за право уметницима модерне оријентације да управо после опште ратне етичке деструкције стварности и човекове личности у њој поставе питање о сврси писања и да у исти мах дају одговор о нужности његове промене, али и његовог постојања. На тај начин су уметност и књижевност, а с њима и филозофија и све хуманистичке дисциплине, и после Првог и после Другог светског рата добиле пуну поетичку

---

сатисфакцију, јер су, поред свог трајног онтолошког уметничког статуса, преиспитивање и промене као такве поставиле за један од својих примарних и непосредних задатака у кризном времену.

Као сваке друге промене, и промене у књижевном стваралаштву после Првог светског рата биле су условљене узроцима спољашње и унутрашње природе. У спољашње су, поред историјских, друштвених и политичких, између осталог спадале промене у књижевном животу, у биографијама писаца, у рецепцији њиховог дела, у социјалној и културној клими која је мање или више погодовала развоју индивидуалних талената, покретању књижевних гласила и манифестација, штампању књига. У српској књижевности у току рата и непосредно после њега ти узроци били су повезани и са онима прелазне природе.

У такве међуузроке свакако су спадале и појединачне и колективне везе биографске, рецепцијске, преводилачке или какве друге природе са другим европским књижевностима, с њиховим иновативним тенденцијама и могућностима преношења њихових остварења и поетичких начела у нашу средину. Оне су знатно појачане боравком појединих наших писаца из Србије, Војводине, Хрватске, Босне и Херцеговине у средњоевропском културном простору пре и у току Првог светског рата и чињеницом да се добар део младих стваралаца из Србије у току рата и после њега школовао у иностранству, највише у Француској, Великој Британији и Швајцарској, и да је отуд доносио неке од најрадикалнијих идеја нове књижевности и уметности. Иновативност модерних поступака у српској књижевности није зато изворно потицала само од наших писаца, али они су јој, како закључују поједини проучаваоци српске авангардне књижевности, додавали врло значајне унутрашње специфичности и особине, које су главно извориште имале у српској културној традицији и у индивидуалном доживљају и индивидуалном таленту стваралаца.

Српска књижевност, међутим, управо после рата, умногоме захваљујући променама у књижевном животу, остала је присутна и значајна чињеница културне јавности као и пре њега, иако је пуне четири ратне године, изузев онога што се догађало у *Крфском забавнику* и међу малобројним српским писцима у иностранству, готово да и није било. Ако се томе додају и две године смањеног стваралачког интензитета за време Балканских ратова, онда је потреба за надокнађивањем изгубљеног у њој после Првог светског рата била још већа. Књижевност је тада, и по форми, и по садржини, а посебно по општој интонацији и функцији, неминовно добијала особине другачије од оних које су је обележавале пре рата. Зато није случајно што је Бранко Лазаревић једном од својих најзначајнијих радова из тог времена дао адекватан наслов – „Предратна и поратна причања“. Гледано из данашње књижевноисторијске и поетичке перспективе, разлика између

---

---

предратних и поратних причања, изузимајући садржинско обogaћивање поратних причања доживљајем рата, ипак није била тако радикална како се у неким моментима чинило да јесте.

Највидљивија промена спољашње природе која се рефлектовала на српску књижевност непосредно после Првог светског рата, у првом реду на њен књижевни живот, односила се на велики допринос који су јој давали тадашњи млади и експерименту склони аутори. Она се најпре огледала у оживљавању књижевне атмосфере, веома динамичне пред рат, у стварању различитих краткотрајних књижевних група са сличним поетичким предзнаком, какве су биле Група уметника, група „Алфа“ и друге, у покретању нових листова и часописа и сарадњи младих писаца у њима (*Дан*, *Прогрес*, *Зенит*, *Хипнос*, обновљени *Српски књижевни гласник*, *Мисао*, *Путеви*, *Сведочанства* и многи други), затим у покретању нових библиотека, као што је библиотека „Албатрос“, коју су уређивали Станислав Винавер и Тодор Манојловић, и у којој су књиге објавили неки од најзначајнијих тада младих српских аутора – Милош Црњански, Растко Петровић, сам Винавер. Огледала се и у писању књижевних прогласа и манифеста, у концентрацији и сарадњи младих уметника и писаца из других тадашњих југословенских културних центара и средина у Београду (Иво Андрић, Тин Ујевић, Сибе Миличић, Густав Крклец, Нико Бартуловић, Хамза Хумо и други) и у неким другим облицима књижевног манифестовања и уметничког живота. Тиме је појачавана, бар у првим послератним годинама, идеја јединственог културног простора и јединствене књижевности истог језика у новој држави. Та идеја је доцније знатно губила у замаху, да би у другој међуратној деценији, вођена искључиво идеолошким а не књижевним разлозима, била обновљена и преформулисана појавом социјалне књижевности и њених идеја о друштвеној и социјалној правди и једнакости, што је уз помоћ државне идеологије настављено и након Другог светског рата и за извесно време, на штету књижевности, врло ефикасно спровођено.

Уједињењем и ширењем граница нове државе 1918. године, послератна српска, а с њоме и тадашња хрватска и словеначка књижевност добиле су нове поетичке, не само жанровске и морфолошке него и нове тематске импулсе, који су се, с обзиром на лично ратно искуство највећег дела тадашњих писаца, продуктивно пројектовали и у садржинску и општу семантичку основу нових књижевних остварења. Тиме је нова књижевност условила и своју нову функцију, која се састојала не само у промени поетичке парадигме, него и у покушају промене друштва и стварању нове културе и новог човека. Иако су поједини авангардни писци тежили да утичу на промене друштвене свести, они то, због експерименталних особина и херметичности својих текстова, нису могли да остваре. Послератна авангарда ипак је била одвећ радикална да би на било који начин могла продуктивно утицати на шире друштвене промене. Зато су у првих десет година оштри облици



---

---

протеста против раније књижевности и уметности и ранијег начина стварања и мишљења били ограничени само на уметничке кругове, а не и на шире културне слојеве. Иако радикални, они су ипак постали део историје српске књижевности, њене еволуције и поетике, и као такви су значајно утицали на њен развој у 20. веку, највидљивије у међуратном времену, али и у деценијама после Другог светског рата.

Иновацијама различите природе, од жанровских, стилских, синтаксичких до семантичких, посебно су предњачили авангардни ствараоци, али за њима, бар у тематском ширењу на доживљај рата, нису заостајали ни припадници такозване грађанске опције у књижевности (Вељко Петровић, Бранимир Ћосић, Бранислав Нушић, Стеван Јаковљевић и многи други). Напротив, управо су они доприносили непосреднијој тематизацији искустава рата у стандардним књижевним формама – у песмама, приповеткама, романима. За разлику од њих, писци модерније поетичке оријентације искуство рата преносили су на динамичније начине. Али и код њих је постојала не мала разлика у приступу ратним темама. На један начин то искуство преносио је Иво Андрић, на други Милош Црњански, на трећи Драгиша Васић, на свој и посебан начин Растко Петровић, Момчило Настасијевић, Станислав Винавер, Станислав Краков, Милан Кашанин, Душан Васиљев, Љубомир Мицић, Бошко Токин.

Неки међу њима, као Црњански, Винавер и Краков, трагични доживљај рата и повратак из њега исказивали су у духу модерног ниҳилизма и истовременог иновативног схватања поетске и наративне структуре. То су на сличан начин и са сличним књижевним средствима и антиратним расположењем чинили и многи писци светске књижевности, од енглеске и америчке (Езра Паунд, Томас Стернс Елиот, Ернест Хемингвеј, Џон Дос Пасос), немачке (Ерих Марија Ремарк, Ернест Толер, Бертолт Брехт), француске (Ромен Ролан, Анри Барбис), пољске (Владислав Рејмонт), чешке (Јарослав Хашек), хрватске (Мирослав Крлежа), руске (Исак Бабел, Всеволод Иванов, Константин Фејин и многи други, код којих је антиратно расположење најчешће помешано с темама о грађанском рату и револуцији). И у осталим европским књижевностима, посебно међу онима чији су писци непосредно учествовали у рату, створена су књижевна дела у која је транспоновано изразито антиратно расположење.

Новом структуром изразитије је, код Црњанског, Настасијевића, Растка, Винавера, поред дестабилизације грађанског моралног кодекса негирана и класична књижевна форма и песничка, приповедачка и романескна композиција и њихово укупно књижевно значење, а код најрадикалнијих авангардиста – зенитиста, дадаиста и надреалиста – чак и стил. Сам рат и повратак из њега доживљавали су као важан догађај у животу човека готово сви послератни српски писци, и Васиљев, с познатом песмом „Човек пева после рата“, и Васић, не само с



---

приповетком „У гостима“, чијим је поднасловом „Човек прича после рата“ парафразирао Василићев, него и с *Црвеним маглама* и многим приповеткама, и Кашанин, и Краков, и радикални авангардисти. Винавер је мењао структуру готово свих облика које је користио, па је у духу тежње за променом и на књижевном и на друштвеном плану понудио нашој културној јавности свој превод поеме Александра Блока *Дванаесторица*, у којој је својеврсном поетском симболиком тематизовано ново и револуционарно време у Русији које се већ догађало. (Ипак је и Винавер, али у другој међуратној деценији, у којој је била промењена поетичка парадигма српске књижевности, објавио песничку књигу *Ратни другови*, с много стандарднијим изражајним средствима од оних коришћених у првој деценији.)

Дух промене, парадокс, изненађење, оспоравање и различити облици субјективног доживљаја рата појављивали су се готово код свих наших писаца који су проживели ратно искуство. Тако је Милош Црњански, можда најгласнији међу њима, не за Хомерову *Илијаду* – која непосредно пева о рату, о његовом поводу, његовом току, променама ратне среће између Ахајаца и Тројанаца, о јунаштву припадника једне и друге стране, о разрешењу ратних догађаја уз помоћ богова и ратничког лукавства – већ за *Одисеју* – у којој се говори о десетогодишњем лутању грчког јунака по Средоземљу, по његовим обалама и острвима након Тројанског рата – написао да је сматра „за највећу поему човечанства“. Могући одговор на питање зашто је тако мислио налази се у другом делу изјаве о *Одисеји*, где аутор *Дневника о Чарнојевићу* каже да је „повратак из рата (...) најтужнији доживљај човека“. Највећи део његовог књижевног дела настајалог непосредно по завршетку дотад највећег светског оружаног судара, а добар део и доцнијег, дубоко је прожет ратном, односно антиратном атмосфером и значењем. Његов *Дневник о Чарнојевићу* суштински говори о повратнику из рата обузетог резигнацијом и нестанком свих илузија, такође и поједини есеји, међу њима и чувено „Објашњење Суматре“. О повратнику из рата, односно о жртви Октобарске револуције и изгнанику из домовине, говори се и у *Роману о Лондону*, с видним алузијама на ратно искуство Првог светског рата и на ауторову судбину по завршетку још жешћег новог светског сукоба, док се у првом делу *Лирике Итаке*, у појединим *Причама о мушком* и у *Сеобама* рат третира као једна од кључних опсесија и судбинских животних доживљаја књижевних ликова.

Црњански је заправо повратак из рата видео као тренутак у којем је коначно изгубљена најприроднија нада ратника и победника у бољи живот, јер је стварност за коју су се борили и коју су затекли после рата била много другачија од оне у коју су веровали и коју су сањали. Разочарање послератном стварношћу а не некритичко одушевљење њоме, продужетак трауматичног доживљаја света трајно стеченог у рату, суочавање с реалним животним околностима и њиховим непредвидивим тешкоћама у свести књижевних ликова Милоша Црњанског, али и

---

других писаца – Андрићев Мустафа Маџар из истоимене приповетке или Васићев Никола Христић из *Црвених магли* добри су примери за то – били су условљени великом променом која се и у индивидуалном а не само у колективном животу дешавала повратком из рата и тежином личне драматичне ситуације која је ратнике чекала у послератном времену, поготово у породичном кругу. Појединачна трагедија повратника из рата због изгубљене породице и личне несреће неупоредиво је у субјективној пројекцији била тежа од колективне трагедије и колективних несрећа у рату. Одисеј се у Тројанском рату борио са осталим Ахајцима, а на Итаку се враћао сам, и зато је његов доживљај света после ратничког искуства и десетогодишњег лутања до коначног повратка у завичај књижевно био вишеструко семантизован, што је Црњански видео као важан разлог за крајњу високу оцену књижевног значења *Одисеје*.

Сам Црњански поетски излаз из ратног кошмара и поратне егзистенцијалне сложености једним делом је пронашао у песничкој теорији суматраизма, која му је омогућавала доживљај јединства и целине света, његовог простора и времена и њихове међусобне условљености, а исто тако и доживљај повезаности култура и уметности као заједничког знака човекове духовне потребе свих времена и простора за естетским изразом. Готово цела његова поезија, од „Суматре“ и *Стражилова* до *Ламента над Београдом*, прожета је овом теоријом и доживљајем рата у светлу номадске судбине српског народа у претходним вековима и на почетку његовога времена. На другој страни, излаз је пронашао у историјским и културолошким аналогијама и судбинама не само појединаца него и целих народа. Стога се интензивно окретао култури и уметности Европе, њеном културном и уметничком простору у ранијим временима и у актуелној стварности, из чега су добрим делом произашли његови путописи – *Писма из Париза*, *Љубав у Тоскани*, *Књига о Немачкој*, па и хибридна књига *Код Хиперборејаца* – књижевни облици који представљају сами врх путописне прозе у српској књижевности 20. века, и могућност њеног даљег жанровског, семантичког и поетичког ширења у другој половини века. Црњански се окретао, као што су се окретали и неки познати писци европског Запада, Е. Паунд на пример, и културама Истока, из чега су произашле његове чувене антологије старе кинеске и јапанске поезије. Теорија суматраизма и ту је, као и у интересовању за културну традицију и простор европских земаља, одиграла не малу улогу, посебно у мотивацији за путовањем и откривањем смисла и међусобних аналогија у различитим географским подручјима света. С друге стране, суматраистичке аналогије пронађене у историји, препуној ратних сукоба и неспоразума међу народима, пружале су му важну мотивацију за настанак појединих тематских слојева у *Сеобама*, *Другој књизи Сеоба*, *Роману о Лондону* и у највећем делу књиге *Код Хиперборејаца*, а у извесном смислу и у

---

---

*Ембахадама* и у многим доцније писаним есејима о нашим и страним писцима.

Слично Црњанском, и други српски модерни писци тога времена, Андрић, Растко, Настасијевић, Винавер, однос према трагичном искуству рата исказивали су на парадоксалан начин – временским и тематским удаљавањем од њега. Андрић се враћао прошлости и тамном вилајету свога босанског завичаја; Растко Петровић старословенском миту као својеврсном психолошком бекству од ратне и послератне стварности, како је то луцидно запазио Андрић, да би тек доцније, у поеми *Велики друг* и у роману *Дан шести* тематизовао властито ратно искуство; Момчило Настасијевић је трагао за матерњом мелодијом и најдубљим слојевима језичког памћења; Винавер за језичком магијом поетског ритма. Стваралачка дистанца од негативног искуства Великог рата, од његовог бесмисла, од илузија о праведности Бога и савршенства човека и, као одговор на губљење тих илузија, стваралачко враћање прошлости, историји, примитивној уметности, коренима заједничког постојања као једном од могућних коректива агресивне стварности и својеврсног уточишта од ње, дали су нека од најзначајнијих остварења модерне српске књижевности. Вера у књижевност и у њено значење таквим остварењима модерне књижевности била је не само очувана него на најбољи начин и потврђена.

---

ЗОРАН АВРАМОВИЋ

## КЊИЖЕВНОСТ У РАТНИМ ВРЕМЕНИМА СРПСКОГ НАРОДА

**Сажетак:** У раду се разматра однос српских књижевника према ратовима у двадесетом веку. Ставови према ратовима су анализирани посредством три питања: 1) писац оправдава одбрамбени рат и учествује у борбама, 2) рат је предмет књижевног израза и обликовања, 3) критика и оправдавање ратних сукоба српског народа и државе. Први светски рат се разматра кроз полемику о пацифизму у којој су посебно значајни текстови Милоша Црњанског. У другом делу, испитује се однос према Другом светском рату и НАТО бомбардовању Србије 1999. године. У закључном делу, подвлаче се идејнополитичке разлике међу писцима које се крећу од одбране до критике отпора и оптуживања српске власти за ратове који су вођени у двадесетом веку.

**Кључне речи:** Срби, српска књижевност, рат, агресија.

„У сваком случају морамо правити разлику између врсте јединства која је неопходна у случају опасности и оне која је погодна за развој културе једне нације у миру“.

Т. С. Елиот: „Ка дефиницији културе“

У 20 веку српски народ је био у ситуацији рата четири пута. Како су на та ратна раздобља гледали и како су их разумевали српски књижевници? Изложићу пацифистичку дебату после Првог светског рата, а затим погледе на Други светски рат и НАТО бомбардовање Србије 1999. године.

У свим ратним сукобима током два века Срби су се бранили, дакле водили су одбрамбене и ослободилачке ратове са изузетком 1885. године. (Целокупна епска поезија пева о ратном страдању и јунаштву Срба у борби против Турака.) У тим ратовима српски књижевници су се ангажовали војнички, политички или списатељски. Али и ту је било

---

разлика. Нити су сви хрлили у војничке униформе, нити су сви, силом прилика, ратовали на страни српског народа. Сима Милутиновић Сарајлија је међу српским устаницима. Милутин Бојић и Владислав Петковић-Дис губе живот у Првом светском рату, Бора Станковић седи по београдским кафанама, а Црњански је мобилисан у аустроугарску војску. Вељко Петровић је добровољац у Првом светском рату, а логораш у другом. У Другом светском рату Добрица Ћосић је партизан, а Иво Андрић пише своја ремек дела у једном београдском стану.

Нису сви писци једнако писали о ратним сукобима о којима је овде реч. У време борбе против Турака пише се «устаничка проза». Вук је писао хронике и биографије, Прота Матија Ненадовић *Мемоаре*. Са протоком времена у књижевним делима рат се обликује као патња, страдање, али и као литерарна критика. И то не само за књижевнике сведоке и учеснике времена рата (*Све ће то народ позлатити* Лаза Лазаревић) већ и за потоње генерације писаца (*Време смрти* Добрица Ћосић). Поменимо још књиге о рату Милоша Црњанског, Драгише Васића, Александра Тишме, у којима се рат семантизује као патња.

У сваком облику оружаног сукоба између народа и држава учествују припадници свих друштвених слојева. Појединци су у прилици да се одреде према ратним сукобима. Или су га оправдавали и учествовали у њему или су га избегавали, а могућност избора је и критика ратног сукоба са пацифитичког становишта или са стране интереса непријатељске државе. Другим речима, да ли су били на страни виталних националних интереса или су се повлачили у заветрину и чекали да протутње салве топова? Или оно најгоре, да ли су помагали освајачима? Ако су оправдавали ратни сукоб са страном државом, које вредности су истицали у први план?

Као и други припадници друштва, тако и књижевници стоје пред избором уочи и током ратних збивања. Овде нас интересује политичко понашање српских књижевника у дновековним ратним сукобима српског народа и државе са непријатељима. Тај однос према рату показивао се бар на тројак начин: 1) писац оправдава одбрамбени рат и учествује у борбама, 2) рат је предмет књижевног израза и обликовања, 3) критика и одобравање ратова српског народа и државе.

### *Први светски рат – дебата о пацифизму*

Ратна историја Србије у којој се српски народ јављао стално у улози онога ко се брани од страних завојевача изазивала је у свести Црњанског дубоко усхићење. Нарочито је Први светски рат, у коме је српска војска тешко страдала, и у коме је најзад и сам Црњански учествовао, био предмет више његових коментара и реминисценција. Ти

---

ратници су „остваривали један грандиозан план толиких генерација од Косова наовамо“ („Оклеветани рат“, *Време*, 16.3.1934), при чему Црњански више мисли на нову државу него на Србију. Својства српског војника ће постати средишна тачка националног карактера (Аврамовић, 2007).

Таква визија ратне прошлости српског народа била је идејно упориште његових критика свих оних покушаја да се потисне или омаловажи сећање и успомена на војничке традиције. У његовим политичким репортажама са Крфа 1925. године, пуно је горчине према држави која недовољно брине о најсташнијем гробљу „намучене Србије“.

Оштрица критике усмерена је и према „духу“ послератног времена, у коме се војска заборавља и ниподаштава. Поводом двадесетогодишњице Кумановске битке, Црњански критикује велику лаж која се „шири данас светом да су рат, битка, војска упрљани“. У другим политичким текстовима он жестоко напада оне „који исмевају мртве и причају вице на рачун Кајмакчалана.“

У полемици с Крлежом, Црњански ће прецизно написати да „није очаран ратом као инструментом“, али да једна заједница „као наша“, која је прошла кроз калварију борби за уједињење, треба да држи до своје војничке традиције. Ово своје гледиште Црњански ће потврдити и у сасвим другачијим политичким односима. Боравећи у Данској 1936. године, он своју пажњу задржава на односу Данаца према својим погинулим војницима у формацијама Француске и Немачке армаде. „И кад већ није могла да све те младе људе, кости њихове пренесе и сахрани у данској земљи, Данска је хтела да дигне споменик бар њиховим именима.“ („Најчуднији споменик палима у рату“, *Време*, 27.11.1937.) На споменику у Орхузу записана су 172 имена.

Годину дана раније, у сећању на борбе око Београда, Црњански ће, такође, устати против заборава погибије обичног човека у одбрани свога града. Војничка слава „не треба да се одриче у име неког апсурдног схватања лажног пацифизма“, а лажни пацифизам биће посебан предмет његових оштрих критика.

Црњански критикује *пацифистичку* пропаганду на диференциран начин. Не само што разликује лажни и искрени, већ у оквиру лажног пацифизма покушава да открије идеолошку и политичку мотивацију.

Пацифистичка пропаганда се, пре свега, јавља у побеђеним државама, и она је по свом садржају тенденциозна. Таква врста пацифизма, сматра Црњански у „Оклеветаном рату“, нема „одлике размишљања, убеђивања, логичког расуђивања“, већ своју снагу црпе из ружења и клеветања војника и рата.

---

Друга врста пацифизма је обмањивачка и она критикује ратне окршаје као да више никад неће бити рата. Такав суд ће Црњански исказати и поводом данског пацифизма. У тексту „Најчуднији споменик палима у рату“, он тврди да је дански пацифизам искрен али „наиван“, јер је Данска стратешки интересантна за Немце.

Трећу врсту лажне пацифистичке пропаганде шире они за које је рат „најнискији ступањ на који човечанство у својој несрећној судбини пада“. У шири круг такве пропаганде може се укључити и марксистичка реторика против рата, која, притом, заговара револуционарне промене и класне ударе.

Постоји, међутим, и искрена пацифистичка пропаганда. Црњански сматра да се пропаганда за мир не може заснивати на клеветању рата и војника, већ на „убеђивању економским разлозима“ и опомену да рат узима страшне и велике жртве. Има ли таквог пацифизма у стварности? Има, одговара Црњански у „Оклеветаном рату“ и наводи примере Енглеске и Француске. „Енглеска је, по нашем мишљењу, једина, где се пацифистичке мисли, без лажног патхоса, систематски, спроводе и у политичкој идеологији и по школама и у штампи. А не ради се то ни недостојно, ни претерано, ни заслепљено.“ Ни Француској није потребна брига лажних пацифиста, јер је, по суду Црњанског, потресају пале жртве, које јој загорчавају „радост победе“.

### *Други светски рат и НАТО агресије на Србију 1999. године*

У току Другог светског рата писци су се као и други грађани политички сналазили и опредељивали. Неки су отишли у партизане као Антоније Исаковић, Добрица Ћосић. Веселин Маслеша је погинуо на Сутјесци. Један од водећих идеолога четничког покрета Драже Михаиловића био је књижевник Драгиша Васић. Он је нестао, не зна се где и када, са мноштвом других четничких бораца у надирању савезничких снага на Балкану. Иво Андрић је писао своје романе у једном београдском стану. Историчари тврде да су Иво Андрић, Милош Ђурић и Исидора Секулић одбили 1941. да потпишу апел српском народу у коме се осуђују комунистичке борбе против окупатора.

Рат је произвео књижевну емиграцију – Дучић, Црњански, Растко Петровић, Бранко Машић, Радивоје Бојић, Владимир Петковић, Владимир Велмар-Јанковић, Станислав Краков – (Палавестра, 1991, Тешић, 1990).

Ратни догађаји и судбина човека у кланици Другог светског рата били су водећа књижевна тема, у поратним годинама, не само у српској већ и у другим књижевностима. О драми човека и нације у рату пишу романе, песме, драме водећи српски писци партизанске

---

генерације, Оскар Давичо, Добрица Ћосић, Антоније Исаковић, Десанка Максимовић.

Ратне теме су обликовали и писци за децу, Бранко Ћопић, *Орлови рано лете* (1957), Арсен Диклић, *Салаш у малом ритму* (1953), *Не окрећи се, сине* (1957), Алекса Микић, *Пјесма на Коњуху* (1956), Душан Костић, *Глува пећина* (1956), *Сутјеска* (1958).

У српским библиотекама највише је књижевних дела о рату оних писаца који су били учесници или подржаваоци партизанске борбе. Рат, партизански борци и судбине обичних људи били су водећи мотиви послератне књижевности. То не значи да су њихове књиге уметничким средствима само величале партизанску победу и водеће личности партизанско-комунистичке власти, понајвише вођу и доживотног председника Јосипа Броза Тита. Јавним политичким ставовима неки писци су критички судили о партизанштини, а и у књижевним делима проблематизовали култ ратног и поратног времена (*Деобе*, „Јеретичка прича“, *Трен*). Раслојавање у идејним и политичким оценама у пропартизанској генерацији само је наставак оне дубље поделе која је избила после 1941. и 1945. године. Већ тада је ископан дубок политички ров међу српским књижевницима. Један круг писаца није подржавао партизанску борбу из идеолошких а не патриотских разлога. То су били припадници емигрантске књижевности (Калабић, Р. 1993).

Ко је веровао да је Други светски рат последњи пример идеолошког и политичког раздора у српској књижевности недвосмислено се разуверио 1991 – 1999. године. Та година, 1999, историјска је не само за Србе већ и за читав свет. Без правног основа 18 чланица НАТО пакта 78 дана су бомбардовале, дању и ноћу, Србију и Црну Гору (СР Југославију) (Братић, 2000).

Како су српски књижевници реаговали на овај невероватан а стваран војно-политички догађај?

Ратови на подручју бивше СФРЈ били су тема савремене српске књижевности. Објављене су књиге са ратним мотивима за период од 1991. до 1995. године Владимира Арсенијевића, Давида Албахарија, Светислава Басаре, Ђорђа Оцића, Моме Капора, Драгана Великића, Славена Радовановића, Небојше Јеврића, Стевана Тонтића, Мирослава Савићевића, Александра Петрова. У уметничком погледу „последњи рат у српској прози уметнички је оживљен као споредан, каткад и као прикривен приповедни мотив уткан у неки другачији фабулацијски ток и шири социолошко-антрополошки проблем дела“ (Радуловић, М.2002).

Какав је био јавни, политички став српских књижевника о ратовима на простору бивше државе, посебно према бомбардовању Србије 1999. године?



---

Највећи део српског књижевног сталежа устао је против незаконитог бомбардовања НАТО алијансе Србије и Црне Горе. Организована је трибина у Француској 7. на којој су једном недељно писци и њихови гости читали своје радове против агресије. Саопштења је приредио Радослав Братић, а Удружење књижевника Србије је објавило обимну књигу *Оптужујем* (2000). Она је аутентично сведочанство националног достојанства српских књижевника у најтежим данима за један народ. У њој се могу наћи имена оних српских писаца који су отворено, храбро и достојанствено устали против нечувеног рата против свог народа и своје државе. Они чија имена нису у овој књизи, стајали су по страни и гледали. Не зна се да ли су се радовали, да ли су крили изненађеност, да ли су у себи осуђивали оно што су њихова браћа по перу јавно говорила. Да оставимо нагађања. Али, ћутање је такође облик комуникације.

Међутим, никада се неће заборавити чињеница да су неки захтевали бомбардовање Србије (Мирко Ковач), а неки су после 2000. године, свом жестином кренули на УКС, на зграду и Удружење, а један од вероватних разлога је било и протестовање против бомбардовања НАТО пакта. Телевизија је објавила ликове оних који су се окупили испред зграде Француске 7. а новине записале њихова имена.

После НАТО бомбардовања, у српској књижевности није се тематизовао тај војни напада на Србију. Можда је још рано за тврдњу да тема тог рата није привлачна за српске писце. Али, није рано да се тврди како је ово време постмодерне књижевности која се поиграва са језиком и значењима.

Оној струји књижевника која је била „антирежимска“, помагали су и неки књижевници из иностранства. Немачки писац Гинер Грас, па Вацлав Хавел, чешки писац и председник, на пример. Неизбежни Предраг Матвејевић је, у загребачком *Јутарњем листу* 2001. године, оптужио неке српске писце – Добрицу Ћосића, Мому Капора, Матију Бећковића – да су „криви за рат, да су били уз злочин, подстицали га, скривали га, оправдавали на разне начине“. У тексту „Наши талибани“ он пише о српским песницима Матији Бећковићу, Рајку Ногу и Гојку Ђогу да су били „уз злочин, подстицали га, оправдавали на разне начине и још га увек покушавају оправдати“. Да ли је рат у нашој бившој држави био само злочин? О томе би ангажовани Матвејевић могао да размисли.

Али, било је и иностраних писаца који су видели у агресији НАТО-а оно што нису хтели да осуде неки српски писци. Петер Хандке је имао храбрости да дигне глас против хора љубитеља НАТО агресије. Енглески драмски писац и добитник Нобелове награде за књижевност 2005. године Харолд Пинтер, није се либио да 1999.

---

осуди бомбардовање као криминални чин и ону јавност Запада која је на демонизован и хистеричан начин подржавала НАТО ратовање против Слободана Милошевића и Срба. Он смело тврди нешто што неки српски писци радо говоре. „Оно што су Срби радили у Хрватској, Босни и на Косову недопустиво је назвати холокаустом, а још мање геноцидом“ („Говоре нам лажи“, *Политика*, Културни додатак, новембар 2005). Свој критички став према водећим политичарима Америке и Енглеске демонстрирао је и у беседи приликом додељивања Нобелове награде за књижевност 2005. године. У тој беседи речено је да смо „обавијени велом лажи“, да су „злочини САД систематични, стални, ужасни, немилосрдни“ а при том се „маскира као снага универзалног добра“.

Ратове на простору бивше СФРЈ нису разумели на антисрпски начин ни Владимир Волков, Патрик Бесон, Клаус Рифбјерг. Ноам Чомски је одавно на гласу као рационални критичар западног „демократског империјализма“. И он је осудио западну антисрпску хистерију и упоредио је са стаљинизмом. Није смело да се одступи ни за милиметар од ставова својих влада о потреби агресије јер бисте ризиковали да будете издајник. Па ипак, то су учинили неки несрпски писци. Да ли су постидели пронатовске српске писце? Јер, ту су улоге замењене – неки српски писци су били западни патриоти а западни српске патриоте!

Један од тих несрпских писаца који су могли да посраме српске јавне и шапутаве подржаваоце западног дављења Србије свакако је и Петер Хандке. Чеслав Милош је 1980. године започео своју беседу поводом доделе Нобелове награде за књижевност речима: „У просторији у којој људи једнодушно одржавају заверу ћутања, једна реч истине звучи као пуцањ из пиштоља“. Нешто од те добре параболе откривамо у галами протеста и критика неких српских писаца на рачун кратког текста Петера Хандке *Зимско путовање до река Дунава, Саве, Мораве и Дрине* (1996). Усталасала се, нарочито она интелектуална јавност Западне Европе која је носила барјак мржње према свему што је српско. Новинарска пера, телевизијски извештачи, научници, француски филозофи и уметници, бизнисмени, јавност, а особито владајући политичари света све су учинили да докажу своју истину о Србима агресорима и оним другим – жртвама. Чак је и путујући демократа Адам Михњик за независне новине изјавио одлучно да су Срби у овом последњем рату постали агресори. Они који су војном силом истерани са свог вековног простора – постадоше агресори! Из тог огромног и моћног хора иступили су неки усамљени гласови, међу којима је Хандкеов политичко-књижевни путопис изазвао њихову гневну критику. У тој хајци на појам српства (а било је позива да се Срби докрајче физички) било је свакојаким анатема, од којих издвајам ону из редова нерегистроване интернационалне странке мржње.

---

Иначе, када је реч о Хандкеу, онда је заправо реч о калварији једног писца која траје више од десет година и то само зато што је устао против западне демонизације Срба. Стално је на мети интелектуалаца и медија који шире нетрпељивост и ружну слику о српском народу. Последња два удараца током пролећа 2006. погодиле су његово уметничко дело, а стварна мета је био његов политички ангажман. Најпре је одлуком управника Комеди франсез, Марсела Бозонеа, са репертоара скинута његова драма, а убрзо је и градско веће Диселдорфа одбило да му исплати новчану награду за уметност „Хајнрих Хајне“. Они су заборавили да је Хандке вратио 1999. године новчану награду „Георг Бихнер“ у знак протеста због НАТО бомбардовања Србије. Дакле, не врти се баш свако око пара. Постоји нешто што је морална снага, храброст да се погледа чињеницама у очи и супротстави „тиранији већине“.

Остаће трајно забележена чињеница да је током десет година борбе за српску истину у свету на челу колене био један писац на немачком и француском језику, а не српски књижевник.

\*\*\*

Када се осврнемо на довековно искуство српске књижевности према ратовима који су задесили српски народ, можемо да констатујемо линију опадања националног достојанства и бриге за државу од 1804. до 2004. године. Током XIX и прве половине XX века српска књижевност је одлучно бранила вредности националне слободе и државног суверенитета (Аврамовић, 2003). Писци су се пером, јавним ставовима, практичним политичким ангажманом и пушком борили за националне идеале. У својим књигама су тему рата обликовали као патњу и страдање. Читаоци су били отворени за такве књиге.

Рат је за српске књижевнике био изазов у личном политичком смислу, а не само у стваралачком. Уосталом, сваки рат је изузетно сложена друштвена и политичка појава да би оставио само један траг на бићу човека и народа. За српски народ, ратови су део његове историје. Вековна борба за слободу одвијала се ратним средствима, а ретко дипломатским.

Током 20. века српске историје српска књижевност је схватала рат као неминовност историје и приступала му патриотски. То карактерише све ратове од 1900. до 1999. године, неки писци су учествовали у ратовима и у њима изгубили живот. Апологија одбрамбеног и ослободилачког рата није спречавала критику рђавих страна рата. Разуме се, нису сви писци били спремни да ратују, али то не доводи у питање тврдњу да су ратови прихватани као ослободилачки.

Уласком у југословенску државу, однос према ратовима се коренито мења. Они се све више схватају као страначко-идеолошки, а

---

не патриотски. Други светски рат је војнички поделио и српску књижевност. Неки су се лично ангажовали, неки су били у заветрини, неки су напустили земљу. Одбрана државе није био свети задатак. Пад ратне етике је пуном силином дошао са ратним разарањем СФРЈ 1991. а потом 1999. године. Српска књижевност се дубоко поделили у односу према ратним догађањима. Једна струја је подржавала патриотске циљеве рата, а друга је жестоко критиковала „српску страну рата“. Они не само да су окренули леђа српским ратним патњама, већ су оптуживали Србију да „ратује против целог света“, а српску борбу као „злочиначку“. Није НАТО био одговоран за бомбардовање Србије, говорили су они, већ власт у Србији и Слободан Милошевић. Тешко је разумети логику таквих тврдњи. Када чињенице не могу да увере у истину, ниједна друга реч то није у стању да учини. У сваком случају, српска књижевност је направила лук од одбране патриотских ратова до поделе на патриоте, пацифисте и жестоке критичаре „српских ратова“ на простору некадашње СФРЈ. Неки од њих су уживали пишући о „српским поразима“.

#### ЛИТЕРАТУРА:

- Аврамовић, З (2007): *Политика и књижевност у делу Милоша Црњанског*, Београд
- Аврамовић, З. (2003): *Чији је књижевник и његово дело*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад
- Братић, Р. (2000): *Оптужујемо (отпор НАТО злочинима)*, приредио Радослав Братић, УКС, Београд
- Бандић, М.И., (1975): *Цвет и стег*, ( Књижевност НОБа); Београд
- Димитријевић В, (2004): *Паланка филозофије*, Двери, Чачак
- Деретић, Ј. (1983) *Историја српске књижевности*, Београд
- Јанићијевић, М. (1984): *Стваралачка интелигенција међуратне Југославије*, ИДН, Београд
- Калабић Р, (1993): *Српска емиграција*, Издање аутора, Београд
- Ласић, С. (1970): *Сукоб на књижевној левници, 1928-1952*, Наприје, Загреб
- Пековић, Р. (1986): *Рат и мир (панорама књижевних полемика 1945-1965)*, Београд
- Радуловић, М. (2002): *Модернитет и традиција*, ИКУ, Београд
- Тешић, Г. (1990): *Зли волишебници (полемике и памфлети у српској књижевности, 1917-1943)*, Београд 1983.,
- Требјешанин, Б. (1999): *Психологија патриотизма*, Задужбина Андрејевић, Београд

---

Zoran Avramovic

LITERATURE IN WARTIME SERBIAN NATION

*Resume*

This paper examines the relationship between Serbian writers to wars in the twentieth century. Attitudes toward the wars were analyzed by means of three questions: 1) the writer justified a defensive war and participate in the fighting, 2) war is the subject of literary expression and design, 3) criticism and justification of the war Serbian people and the state. The First World War is considered by the debate about pacifism which is especially important texts Milos Crwanskog. U second part examines the relationship to the Second World War and the NATO bombing of Serbia in 1999. In the final section, underscore are politics differences among writers ranging from defense to criticism and accusations of resistance Serbian authorities for the wars waged in the twentieth century.

*Key words:* Serbs, Serbian literature, war, aggression.

---

---

## МИЛИСАВ САВИЋ

### ВЕЛИКИ РАТ У КЊИЗИ *ИТАКА И КОМЕНТАРИ* МИЛОША ЦРЊАНСКОГ

Најпре је, одмах после Великог рата, Црњански објавио збирку поезије под насловом *Лирика Итаке* (1919). Сам наслов књиге говори да је то песничка прича о повратку из рата. У песми „Пролог“, Црњански каже: „Ја видех Троју, и видех све, и вратих се, блед, и сам“. У кући га чека, баш као и Одисеја, пијанка и блуд, и он би, као и Одисеј, хтео да убија, али пошто се то не сме, њему ништа не остаје него да пева, и то тужнима, јер туга од свега ослобађа.

Прича Црњанског о повратку из рата није тријумфална. Тај Велики рат је од почетка био бесмислен, а круна тог бесмисла и незнања јесте повратак кући. У рату је песник дошао до сазнања да је његов Бог крв. Ништа он нема друго осим те крви. То Црњански каже у песми „Химна“. Сличне, песимистичке поруке налазимо и у песмама „Јадрану“ и „Здравица“. Јадран је на „крвавој обали једнога народа цијела“, са које се ори неклекла никад, несретна, ал бескрајно весела песма. У песми „Здравица“ он кличе гробљу, које је једино лепо, чисто и верно, и каже: „ми смо за смрт“. Сличне поруке, нихилистичке, анархистичке, одјекују и у песми „Наша елегија“: „Проклета победа и одушевљење, да живи мржња смрт презрење“. „Ода вешалима“ могла би се схватити као патриотска песма: сваком народу вешала су донела понос, и спас, и радост... лепше се на њима по небу шета, јер на земљи има блата, али и овде се слави смрт. У „Спомену Принципу“ Црњански Принципа назива убицом, и убици треба подићи Видовдански храм, односно хајдучкој крви и лози. Уместо славне прошлости, о којој су махом певали дотадшњи песници, треба певати о раји, рити. „Јаук и гробље је народ мој.“ Тај народ је мајка обешчашћена, зној и сиротиња и мржња што тиња у стиду згаришта и стена. Одбацивање глорификоване прошлости радикално је исказано у „Војничкој песми“.

Све у свему, Црњански не види ништа лепо и оптимистично за себе и за свој народ после Великог рата. Прилично необично виђење у тренутку кад његов народ слави победу у том рату и стварање велике државе. Историја која се пише лажна је, поручује Црњански. Песника прожима незнање, туга, малаксалост. Чак и гардиста, који чезне да на њега падне краљичино око, говори да је тужан јер је мушко. Другим речима, јер је ратник.

Антиратна позиција Црњанског из *Итаке*, не без социјалног, анархистичког набоја (отуд он и назива Принципа убицом) присутна је и у роману *Дневник о Чарнојеву*. После свега што је преживео у Великом рату живот за главног јунака нема никаквог смисла. Ево првог и најзначајнијег представника изгубљене генерације у српској књижевности.

---

Пре Црњанског најбоље антиратне странице у српској књижевности написао је Пера Тодоровић. И не без разлога Црњански је хвалио *Дневник једног добровољца*. Од Тодоровића Црњански је преузео само тезу да ратове, и нападачке и одбрамбене, воде богати, углавном преко грбаче сиротиње. Није преузео његове описе ратних ужаса. Више се бавио последицама тих неописаних ратних ужаса, које су се испољавале у безнађу и изубљености преживелих.

Четрдесетак година после објављивања *Лирике Итаке* Црњански је написао коментаре уз већину песама.

Могло би се рећи да је у тим коментарима препричао своје песме. Да је поезију превео у прозу. Тако да у књизи под насловом *Итака и коментари (1959)* имамо дуплу причу: поетску и прозну.

Прва је непосредна, настала одмах после песникових доживљаја или одређених историјских догађаја, друга се исписује после четрдесет година. Прва прича је младалачка, друга је старачка.

Приче не сметају једна другој. Чак се изврсно допуњују и стварају самосталан поетско-прозни текст.

И поетску и прозну причу повезује идеја о бесмислу рата. Већ у уводном коментару уз песму „Пролог“ Црњански сматра Одисеју „за највећу поему човечанства“, а повратак из рата за најтужниј доживљај човека. Његове песме су, по објављивању, одјекнуле као бомба, јер су се разликовале од родољубиве поезије Дучића, Ракића, Бојића, Јелића... Те песме су постале језиво актуелне у току Другог светског рата, каже Црњански. Актуелне највероватније што се песников народ, српски, који је из Великог рата, после огромних жртава, изашао као победник, сада нашао у позицији губитника, великог губитника. Његова победа претворила се у пораз. То Црњански не каже (вероватно да не би гурао прст у око комунистичкој цензури), али се подразумева да то мисли.

Коментари нису ништа друго него фрагментизовани аутобиографски роман о песниковом учешћу у Великом рату.

Уводна поглавља о песниковој породици и песниковом одрастању описују атмосферу ла белле епоље. Све се своди на то да је јунак тог романа живео и те како веселе часове у Темишвару, Бечу и Опатији. Ништа није слутило да тај весели, распевани и лепо свет очекује језива ратна кланица.

И тада је одјекнуо тај пуцањ у Сарајеву. С којим је епоха валсева завршена, вели Црњански.

О Принципу, који је имао чудно име, састављено од принца и архангела, Црњански каже да Европа, иако је славила убице атинских тиранина, никад није лепо мислила. Нису лепо мислили о њему ни код нас. „Његов акт одобравала је само сиротиња и омладина.“ Не и црква и буржоазија, вели Црњански. Односно не политички естаблишмент. Принцип је био, каже Црњански, за српску политичку елиту примитивац, фолклорац, сељак.

Све што је тада Црњански рекао готово да важи и данас. Поготово за Европу.



---

Пуцањ је означио и почетак војниковања нашег јунака, на фронтима од Италије до Галиције. У којем ће главну улогу играти случај комедијант. Који ће нашем јунаку, за разлику од многих његових другова, бити наклоњен. Наклоњен у том смислу да неће изгубити главу, или се вратити кући физички осакаћен.

Рат ће наш јунак провести готово у свим оним местима којима је пре рата боравио: у Бечу, Сегедину, Коморану, Опатији, Италији... Не без разлога, на више места Црњански каже да се историја често понавља као фарса.

Иако се нашао неколико пута на првим линијама фронтата, Црњански ретко описује битке, још мање ратне страхоте. Он је приповедач одјека рата. Рат остаје негде далеко, али то не значи да се мање осећају његове страхоте. А оне се осећају и на макро и на микроплану: држава пропада, породице се урушавају... У свему што се дешава тешко да је ухватити неки смисао. Све носи неки мрачни ветар судбине. Или све је у рукама комедијанта случаја.

Књига се завршава поглављима о послератним годинама у новоствореној држави. Све слути да та држава неће дуго трајати. Сви су разочарани: и они који су пристигли са Солунског фронта, и Срби из Аустроугарске, и други народи који су ушли у ту нову државу.

То разочарење осећа се и у поезији и прози генерације писаца којој Црњански припада. Што свакако не наилази на одобравање званичне критике, надојене победничким патриотизмом. Поезија Црњанског, као и Растка Петровића, Винавера, биће проглашена декадентном, болесном, неразумљивом. „Ми се не бојимо наших хипермодерних садржаја“, вели Црњански. „За њима корача маса оних који су међу лешинама, под отровним гасовима, осетили и те како хипермодерне сензације. Па су изгубили радост, коју им ни породица не може вратити више.“

У причи о Великом рату Црњански није могао, како каже, да нађе никаквв смисао.

Осим, мада то не каже, да се о томе напише песничко-прозна прича. Једна од наших најбољих прича, не само о Великом рату и комедијанту случају, већ и о много чему другом.

Ову нашу тврдњу покушаћемо укратко и да аргументујемо.

*Лирика Итаке и коментари* Милоша Црњанског спадају међу највеће српске књижевне мистификације XX века (реч „мистификација“ користим у оном значењу које она има у модерном критичком жаргону, као кључни елемент књижевне игре са обележјима прерушавања и завођења). Коментари се прима фациае намећу као песничково сведочанство о времену настанка збирке и као накнадна интерпретација сопствених стихова, али су они, осим прештампаног „Објашњења ’Суматре’“ из *Српског књижевног гласника* из 1920. године, пригушени обиљем другојачијег материјала и присуством врло специфичног тона. Помињу се у *Коментарима* Иво Андрић и Јован Скерлић, браћа Поповић и Сибе Миличић, Алекса Шантић и Растко Петровић, но сва



---

ова славна имена су у тој причи, или боље рећи венцу кратких прича, споредни ликови. Сенке.

Шта су онда *Коментари*? Аутобиографска, мемоарска проза? У основи се не би погрешило ако би се и тако назвали, мада и ове термине треба узети, бар кад је у питању Црњански, сасвим условно. Црњански је први међу српским писцима, десетак година после Скерлићеве *Историје*, у којој се, примера ради, олако прелази преко Вукове биографске прозе а мемоаристика Проте Матеје Ненадовића прећуткује, устврдио да је, као што смо већ рекли, *Дневник једног добровољца* Пере Годоровића једна од најмодернијих српских књига о рату, закључујући да је српска проза понајвише постигла у мемоарима. Црњански је први међу српским писцима биографију и мемоаре (нонфицион) изједначавао са чистом, лепом књижевношћу (фицион). И први је, додајмо и то, који је већи део своје прозе (обимно дело *Код Хиперборејаца*) створио уз помоћ нон-фицион технике.

Шта то још ове коментаре, досада углавном третиране као важан елемент за разумевање пишчеве биографије и поетике, одваја од мемоаристике и сврстава их у ред – кажимо то отворено – модерне прозе?

Мемоарска или аутобиографска проза је углавном прича о прошлости, али са становишта тренутка у којем она настаје, са прикривеним намерама да се направе мостови и према будућности. Другим речима, аутобиографско „ја“ није стварно „ја“ из прошлости већ оно како га види „ја“ из садашњости. Зависно од тог садашњег „ја“, ми, у основи, разликујемо две врсте мемоара: апотеоске и полемичке. У првом случају, садашње „ја“ (оно које тобож своди рачуне са собом) истиче своје већ познате и признате заслуге за добро нације и човечанства, у другом оно полемиче са средином и појединцима који су или онемогућили да се оно развије и оствари у целини или му нису признали све учињене жртве. Прву врсту мемоара могли бисмо да назовемо мемоарима успеха и задовољства, другу мемоарима промашаја и патње. Ни једног ни другог нема у *Коментарима* М. Црњанског. Штавише, он се и не труди да много повеже садашње и прошле тренутке. Он каже: „Прошлост и садашњост трче тако као два кловна, паралелно, али се више никад састати неће. Не могу“. Присећајући се у Паризу свог друговања с Растком Петровићем, пред хотелом у којем су заједно живели, додаје: „После тридесет и две године, кад сам тамо био, ја сам стајао загледан у прозоре иза којих сам некад живео. Не могу да нађем у свему томе никакав смисао“.

Само писац, а не мемоариста, може писати о прошлом животу и у њему не налазити никакав смисао. И само писац може да каже следеће реченице (ради се о опису манастира Тоехтер дер Гоетлицхен Лиебе у Бечу, који је за време Првог светског рата био претворен у болницу и пансион): „Оргуље су свирале под нама, а можда, и над нама. У мом сећању се сад све тумба“. Што се више тумба – додали бисмо – то је његова коментарска проза боља.

---

Ипак, не може се оповрћи да *Коментари* не носе у себи аутобиографску причу, причу Нарциса – да парафразирамо Анаис Нин – који у извору не види само своје лице већ и штошта друго: пределе, облаке, звездано небо. *Коментари* јесу и прича о себи и прича о другима. Та прича је и просторно и временски прецизно омеђена: дешава се у местима у којима је писац живео (највише у Темишвару, Бечу, Опатији, Београду), а временски се веже за почетак пишчеве породичне лозе, за крај 19. века, и траје све до педесетих година овог века, до година настанка *Коментара* (средишњи ток је смештен у време Првог светског рата, у време настанка *Лирике Итаке*).

Ко води, ко плете ту причу? Чувени комичар из Српског позоришта у Новом Саду, Буца, односно – комедијант случај. „У великим историјским, тренуцима, судбина додели сваком улогу, и не пита“, вели Црњански. И он ништа друго не жели да исприча него смицалице Буце, то јест сазнање „да ми живот неће бити онакав какав сам ја, да буде, желео, него да ме носи ветар судбине, који има неку мрачну снагу“.

Форма коментара послужила је Црњанском да разбије оно што је најкласичније у мемоарској прози: фабулу. Готово да се не зна у овој прози шта је, са становишта фабуле, почетак, а шта крај: приповедач је маг који лако из садашњег тренутка склизне у прошли, из прошлог у будући, из Иланче јури у Париз, из Париза у Беч, из Беча у шуме Галиције. Нико пре Црњанског није тако измрвио фабулу, окренуо је наглавачке, фрагментизовао, а опет задржао у њој чаролију или привид оне најкласичније. Приче му се преклапају и удвајају, без обзира што се чини да су до краја испричане, а ликови се непрестано оживљавају, иако су фактички одавно мртви.

За разлику од мемоариста или нон-фицион писаца, који читаоца не желе да оставе у неизвесности око испричаних догађаја, па тако о свему приповедају натенане, Црњански је склон лапидарном излагању (код њега једна реченица може да замени читав пасус, па и више), али отвореном за бројна значења. Он више наговештава него што отворено говори. Те његове запете, те његове белине траже велико читалачко дописивање. Ево како он, рецимо, описује главног арбитра тадашње српске критике Јована Скерлића. „На прослави Доситеја, у Чакову, први и последњи пут, срео сам и Скерлића, кога је свет тада јако поштовао. Био сам са њим у истом возу, у истом купеу. Био је у свечаном, црном оделу. Мени је, са својим брковима, личио на жандарма“. Од овог описа Скерлића, кратког и прецизног а крцатог финим двосмислицама и алузијама – бољег у српској мемоаристици нема!

Поезија је – по неким писцима – со животног искуства. Откуд та жеља код Црњанског да се со врати тамо где и припада, у море живота, односно да се врати у један хибридни, „прљави“ жанр? Откуд та храброст да се нешто што је срж, што је есенција, поново упрља оним хаотичним

---

материјалом одакле је уз муке исцеђено, извађено? Сам Црњански у *Коментарима* каже да „у антологијама такозване чисте поезије („ла роесие пуре“) песник треба да остане сен која није видна“. Зашто је одлучио да покаже своју сенку, и не само сенку?

Одговор треба потражити на другом месту *Коментара*, у следећој реченици: „Живот ће бити увек нешто више од литературе“.

Ова реченица личи на чувени поклич Итала Звева кад је, под утицајем свог пријатеља Џемса Џојса, узвикнуо: *La vita sarà letterezata!* Звево је убрзо умро, не успевши да оствари своју несвакидашњу идеју!

У овом погледу Црњански је претходник Данила Киша, који се у последњим годинама, попут многих писаца овог века (Витолда Гомбровича, на пример), бавио сложеним односом литературе и живота. Можда и јесте живот већи од литературе, али живот Црњанског, ношен ветром судбине, једино, као код Звева, постоји или добија пуни облик и смисао тек у литератури. И обрнуто: нема литературе уколико није „истетовирана“, уколико се не пише на песниковој сопственој кожи.

У ствари, Црњански два пута исписује свој живот: први пут у песмама, у најсавршенијој књижевној форми; други пут у коментарима већ написаног, приближавајући се тако постмодернистима, који ће свој књижевни практикум свести на палимпсет, фусноту, варијанту и реинтерпретацију. Није ли онда сва проза – ма колико то питање звучало blasphemично – настала као коментар поезије? Или: не претвара ли се модерна проза у коментар већ написаног?

*Лирика Итаке и коментари* може се разматрати и као једна и као две књиге. Ако бисмо парафразирали Милорада Павића (а њега не без разлога овде помињемо), она представља двополну књигу: женску (поезија) и мушку (проза). Иако су у овој књизи ова два пола/жанра јасно графички одвојена, међу њима је дошло на волшебан начин до снажног побратимства, односно посестримства, а резултат свега је прво „тотално“, „апсолутно“ дело у српској књижевности. Нећу оспоравати икоме ко тврди да су *Лирика Итаке и коментари* једна од великих књига српског песништва XX века, али ћу тврдоглаво бранити и тезу да је она и ремек-дело српске прозе. По много чему модерно и антиципаторско.

---

---

СЛАВКО ГОРДИЋ

## ТРИ ВАРИЈАЦИЈЕ О РАТУ

### 1.

Негде је Борхес забележио како је бесмислено *хулити на свемир*, што би, макар поиздалека, могло значити да и наш афективни, као и моралистички, однос према цивилизацијско-историјским токовима и исходима није ни смислен ни користан. Ако су, у том смислу, ратови и револуције некакав *историјски фатум*, тешко да ћемо ишта постићи ставом пуке ”осуде” или ”одбране”. Уосталом, карте су најчешће тако измешане да се у *истој колеџи њише добро и зло*, како је, приповедајући о Карађорђевом времену, рекао на једном месту у своме *Певачу* (1979) романијер Бошко Петровић, о коме ће у овим белешкама још бити речи.

Са оваквим и сличним примислима, хаотичним и недореченим, читао сам недавно у *Зборнику Матице српске за класичне студије* (2012, 14) расправу класичног филолога Курта А. Рафлауба ”Рат је отац свега: политика рата, империје и слободе у демократској Атини”, расправу која ме је, непоправљивог лаика, збуњивала парадоксима и загонеткама од ”Пролога” до ”Закључка”. Најпре је, дакако, цитиран Хераклит: ”Рат је отац свега и свега краљ, једне је показао као богове, друге као људе, једне је учинио робовима а друге слободнима.” Потом Рафлауб, вештином искусног говорника и предавача, без имало околишења и тзв. реторског накашљавања, отвара своју тему начином који се у настави назива проблемском ситуацијом:

”Рат је у људској историји, било директно било посредно, стимулисао неке од највећих технолошких и културних помака. Тако је било и у античкој Грчкој: без рата не би било *Илијаде*, не би било Партенона, нити *Историје* Херодота или Тукидида, и стога можда ни писања о историји какво ми познајемо. Без рата и ратом стечених царстава не би било, видећемо, ни демократије нити крајњих последица слободе. Човечанство је препуно загонетки. За ову мислим да је крајње интересантна.”

Рафлаубова студија поставља и одгонета низ загонетки, фасцинантних за нас, обичне читаоце, а можда и за професионалне љубитеље историје. Овде ћемо издвојити само неколика увида. Најпре један, можда и бизаран, али тако речит управо за нас, заокупљене темом *рат и стваралаштво*. Наиме, стихови на надгробном споменику Есихилу говоре о његовој племенитој храбрости, о којој ”може да сведочи свето поље маратонско”, што наш савременик пропраћа узвично интонираним коментаром: ”Ни речи о поезији којој се тако дубоко дивимо, само о

---

поносном доприносу песника победи његовог града!” Потом Рафлауб указује на грчко откриће слободе као политичке вредности, али и на чињеницу како је слобода, под Периклом, достижући свој пун опсег значења, истовремено ”и трпела деформацију у своју супротност: оправдање империјалног угњетавања”. (Узгред речено, овај научник нас подсећа да је песник Пиндар, славећи Атину јер је ”подигла блештави темељ слободе”, био први који је употребио именицу *eleutheria*, слобода. ”Грцима раније”, коментарише Рафлауб, ”уопште није била потребна таква именица - а сада јесте!”) Од осталих Рафлаубових налаза поменућемо само још два, која неминовно наводе на поређење античког доба с нашим временом. По једном, број жртава у Пелопонеском рату, у односу на укупан број грађана, ”далеко превазилази чак и број погинулих у Другом светском рату”. По другом налазу, упадљива је сличност реторике којом је прослављан успех Атињана над Персијанцима у Тракији 476. године са оном која је Европу пре једног века увела у Велики рат: један у камен уклесан дистих позива оне ”што долазе после нека читају и на овом споменику нек нађу храброст, / да би за част отаџбине с подједнаком храброшћу пошли у рат”. Не правећи, рекло би се, разлику између нападача и нападнутог, Рафлауб узвикује: ”Порука се не може исказати јасније! Од младих грађана се очекивало да опонашају своје претке и да ’за част отаџбине с подједнаком храброшћу пођу у рат!’ Управо је ово осећање, пре стотину година, одвукло Европу у Први светски рат.”

Ево, најпосле, како гласи ”Закључак” овде скоковито коментарисане студије Курта А. Рафлауба, професора америчког универзитета Браун:

”Укратко: Атина, дакле, славна колевка једне од највећих епоха културног уздицања у људској историји, спасилац грчке слободе у Персијским ратовима, творац демократије, и утемељитељ система политичких вредности који још увек доминира и нашим животима данас (слобода и једнакост, пре свега) – та иста Атина је показала како се ове вредности могу изопачити: претварајући вођство једног слободног света у царство, намећући демократију другима како би служила њиховом сопственом интересу (што је аспект који нисам разматрао на овом месту), и користећи слободу као изговор за искоришћавање и угњетавање. Верујем да није ни потребно наглашавати колико је све ово изузетно садржајно и за наше властито време. Заиста вреди размишљати о античкој историји!”

Зналци се вероватно неће у свему сложити с Рафлаубовим виђењем збивања од пре безмало два и по миленијума нити са сваком од његових паралела античког доба са оновременим редом ствари. Међутим, понеко од његових указивања на ”изопачавање” вредности има, несумњиво, обавезујућу тежину. То посебно вреди, рекли бисмо, за његову како у тексту студије тако и у пропратној библиографској

---

белешци наглашену и актуелизовану тезу о *наметању демократије као империјалном средству*.

Тежећи објективности, наука уме и да провоцира. Оно што је Лав Шестов рекао о филозофији – чији задатак ”није да теши људе, већ да их узнемирава” – понекад и унеколико важи и за науку. То као да посебно потврђује недомисливо сложена тема рата, расветљавана на општем и конкретном плану из толико различитих углова од Хераклита до Рафлауба.

Узнемиравање истином, међутим, није исто што и подешавање или изокретање истине. Сви знамо колико је најразличитијег подешавања и изокретања на многим упоредницима било и бива у историографији, посебно оној о Великом рату и, нарочито, о улози Србије и српског народа у његовом почетку, току и исходу. За крај овог одељка бирам ипак друго једно подсећање о насиљу над истином, овај пут о Другом светском рату, а опет на велику српску штету и муку. О овој срамотној и злоћудној лажи савремене историографије, пласиране и верификоване у једном од тзв. центара изврности, на Хумболтовом универзитету у Берлину, другде сам говорио више. Овај пут и овде само неколико речи.

Наиме, на поменутој високој адреси недавно је одбрањена с највишом оценом (*сумма цум лауде*) докторска теза из историјских наука с радикално новим тврдњама – да се у НДХ ”није догодио геноцид над Србима”, да у масовном насиљу клерикална компонента ”није играла никакву битну улогу”, те да је насилно покатоличавање Срба имало ”искључиво секуларан карактер”. У последњој, 141. свесци *Зборника Матице српске за друштвене науке* објављена је подробна расправа о овој дисертацији немачког историчара Александра Корба, која, по више него убедљивом осведочењу Владимира Умељића, ”улази у радикалну колизију с огромном већином свих досадашњих научних радова и њихових закључака”. А нама, згранутим над не само невероватном него и монструозном кривотворином савремене науке, остаје да нагађамо како ли ће се тек истина посувраћивати кад не буде живих сведока нечувеног зла и ужаса, па потпуно узме маха селективно и ”креативно” коришћење докумената.

Ако је рат ”отац свега и свега краљ”, питамо се најпосле, са стрепњом, није ли истина не само *прва* жртва у рату, како се то често и олако говори, него и редован објект *накнадних*, свакојаких, па и научних изокретања. Тако да последње не бива боље од првог! Тако да и доцније, као и сад, моћ одлучује о истини, увек стварајући ситуацију у којој ”не рачуна се шта је истина, већ шта се сматра истином”, како је ових дана неко цитирао Хенрија Кисинџера поводом подешавања истине у западној јавности о драматичним збивањима у Украјини.

---

---

## 2.

Као и његовим генерацијским друговима Бранку Ћопићу и Михаилу Лалићу, рат је опсесивна тема и Бошку Петровићу (1915-2001). Такав је случај и са *Падалиштима* (1997), његовом последњом књигом, састављеном од дневничких, поетских и есејистичких сегмената, у којима Други светски рат и њиме осенчена поратна стварност, наша и европска, бивају доминантно проблемско извориште. Довољно је, за илустрацију, погледати први дневнички запис, датиран 26. априла 1940, и последњи, поетско-есејистички, написан 1992, да би се видело како је не само ова колажно-фрагментарна књига већ и укупан опус Бошка Петровића обележен и омеђен доживљајем рата и, посебно, грчевитим али и постојаним настојањем да се тај доживљај "нестварности стварнога" језички артикулише и књижевно уобличи.

И мада Петровићев "свет речи" има и своју тишу, скровитију, мирнодопску хемисферу, данас се добро види како његови кључни исходи и исходишта стоје у знаку најдрастичније човекове рањивости и угрожености: и *Земља и море* (1950), и *Лагано промичу облаци* (1955), и *Дневник немачког војника* (1962), и неколике новеле из *Разговора о тајнама* (1972), и најдраматичније деонице савремене равни *Певача* (1979) првенствено расветљавају онај елементарни шок и (по Винаверовом запажању) "слом појмова" којим нас рат погађа у нашем наивно-спонтаном осећању укорењености у свету и склада са светом. Искуство тог и таквог рата – масовна убиства, села претворена у пепелишта, заробљенички логори, фантазмагорична замишљања најближих у часу насилне смрти којој поуздано не знамо ни место ни време – несумњив је тематски гребен свеколиког Петровићевог дела, његова судбинска мора и књижевна опсесија.

Упитајмо се сад чиме то Петровић одудара и одскаче од немалог броја наших стваралаца сродног тематског усмерења. Одговор би, макар у први мах, могао да упућује да ону сугестију *унутарњег потреса*, који у свести угроженог руши затечену слику света, помућује његово самоосећање, открива непоузданост речи и неизрецивост промене.

Да ли је и колико рат домислив и исказив у роману, на какве све промене искуство рата ставља мисао, језик, књижевну уметност, с њеним поетичким и жанровским "хипотетичким постулатима" – покушаћемо да одговоримо, у најкраћим цртама, неким увидима из савремене равни *Певача*, као и понеким прозрењем из *Дневника немачког војника*, који неки критичари већ од његовог објављивања држе за роман.

У *Дневнику немачког војника*, чију тематско-стилску особеност најбоље предочава наслов фрагмента "Трактат о заробљеном човеку",



---

неисцрпност интелектуалне упорности с којом се Петровић рве са загонетком рата и неслободе вишеструка је и вишеструким настојањем мотивисана. Путеви до какве-такве извесности, која је аутору пре егзистенцијални императив неголи стваралачки задатак, искидани су, стрми и кривудасти, започети из више праваца, напуштани и поново настављани. Упркос грчу с којим носи свој заветни трагалачки налог и жестоком отпору материје коју настоји да спозна, а која је умногоме део њега или он сам, Петровић ни за тренутак не одустаје од свог наума да неумољивом критичко-аналитичком мишљу и речју расветли и изрекне оно што се – са толико разлога и на толико начина – отима свести и језику. Зарад тог расветљавања и изрицања писац упоређује различите изворе и исказе – нађени *Taschenbuch* Ханса Дитриха, своје ”лимбуршке белешке”, научно-публицистичка штива и изјаве очевидаца фашистичких злодела, укршта различите временске и психолошке перспективе – виђење Немачке на предратном студентском путовању, боравак у заробљеничком логору и једну мирнодопску посету истој земљи педесетих година, сучељује различите материјалне, друштвене и цивилизацијске обрасце – наше ”хоризонте њива, гајева и сељака” са ”новим ликом времена”, оваплоћеним у ефикасности моторизованих завојевача у априлском рату, разматра своје првотно, дечачко и младићко осећање јединства са светом у светлости потоњег ”далекосежног прелома”, испитује начин на који ствари мењају лик, смисао и вредност у складу с променама наше егзистенцијалне и психичке ситуације, доводи у питање извесне видове и оруђа сазнавања, проблематизује – с посебном усредсређеношћу – тему језика и његовог односа према доживљају, покушава да докучи разлоге са којих је реч услужна према осиионим и морално равнодушним наканама а непоуздана и вероломна кад пометеним и несрећним треба да подари спасоносну ”снагу коначног, превазилазећег изрицања”, потанко рашчлањује – а све на основу шкртих дневничких записа малог, просечног војника – друштвене, моралне и психолошке претпоставке и последице недужне равнодушноности према другима у којој тај типски завојевач може изгледати надмоћан, ”да није тако обичан; обичан, да није опасан; човек као и други, да му нешто од човека не недостаје”. Свеколико ово ”упорно самотражење” властитог лика у великом историјском невремену, које се и само опире поимању и изрицању, овичују, на једном рубу, блистави изданци европске хуманистичке традиције у слову и духу навода и реминисценција Келера, Рилкеа, Валерија и Блоха, а, на другом, описи (и приложене фотографије) сремских ровова и гробова. Поред свега осталог, Петровићев напор проницања у право значење ”крвавог путовања” које је свету, нама и њему донео Други светски рат подразумева и обавезу мирења или бар објашњења ових крајности.

*Дневник немачког војника* – својеврсна документарно-есејистичко-романескна ”сложевина” – показује унутарње сродство с приповеткама и романима истог аутора понајпре управо начином



---

разрешавања недоумица које има за свој предмет: мука духа и мука с речима престаје тек са епифанијским прозрењем кључних загонетки, као што су, у овом случају, неисказивост пишчевог заробљеничког искуства и недокучивост просечног немачког војника, оличеног у Хансу Дитриху и његовим забелешкама.

Недокучивост и неисказивост ратне стварности, подједнако неосвојиве за песму, приповетку, есеј и роман, као да је обележила укупно Петровићево дело знаком и духом грозничавог трагања и горког, узбуђеног "самотражења". Рат неће у реч, неће у виђење, неће у роман. У том светлу и смислу, толике ратне повести у српској књижевности минулог века, укључујући и Петровићеве, као да бивају тек примери и призори безизгледног рвања с "нестварношћу стварнога", како је то још у младости наслутио наш писац. Ту слутњу можда најупечатљивије оверава једна епизода из *Певача*, над чијим контекстом, функцијом и значењем ваља мало застати.

Наиме, лик и судбина Јовановићевог оца (а професор Јовановић је главни јунак романа), преломљени у огледалу његових сећања и осећања, дају савременој равни *Певача* кључни наративни подстицај, неретко бременит истинском драматиком, која кулминира (у петој и шестој глави) синовљевим фантазмагоричним летом до митровачког гробља, вероватног места очевог скончања у стравичним околностима масовног злочина, који се опире људском уму и језику и – утолико силније – опседа Јовановићево биће. Ту и тад Јовановић, измучен тугом за убијеним оцем и немогућношћу рационалног поимања нечовештва, одједном сагледава начелну нерешивост свога проблема: злочин је неисказив, јер подразумева "убиство" самог језика. (Француски филозоф Брис Парен, идући другим путем, долази до истог осведочења кад у *Малој метафизици речи* говори о могућности да се "на крају све заврши у ћутању, које ће представљати само један дијалог злочина".) Јовановићу, као што памтимо, тек у једном халуцинантно-видовитом часу "бризгање речи-неречи" убијача на убијалишту "постаде разумљиво: *они су убијали језик, глас који га носи, звук саме душе.*" Чињеница да су ове речи, безмало једине у књизи, отиснуте курзивом, говори доста сама за себе.

Како закључити овај запис о сусрету и судару рата и речи у Петровићевом делу? Можда само непретенциозним подсећањем да је овај писац, као мало ко други у српској књижевности, у својој упорној бици с "неизрецивим" искушавао, мењао и подешавао различите стратегије говора, фикционалног и нефикционалног, као и разноврне, понекад међусобно неизмириве, поетичке, жанровске и морфолошко-стилске обрасце. Појмови успеха и неуспеха сад ми се чине ненадлежним. Важније нам је осведочење да би без Бошка Петровића представа о преображајима српске литературе – којој тема рата намеће и

---

---

”тему” унутарњег самопропитивања, разарања и обнове – била сиромашнија за један плодотворни трагачки немир и подухват.

### 3.

Ако је у првом запису овог триптиха о рату дата реч науци а у другом књижевности, нек у трећем проговори документ, једно умногоме необично сведочанство неког ко је као страдалник, ратник, победник и губитник упознао изблиза најразличитија лица рата и мира.

То је књига *Мој други светски рат и мир: О рату после рата - аутобиографски записи*. Издавач је *Разлог* из Загреба (2012), а аутор Мирко Тепавац, унеколико већ заборављени револуционар, ратник, поратни високи партијски и државни званичник, министар за иностране послове у Влади СФРЈ (1969-1972), један од најпознатијих изопштеника из јавног живота после обрачуна с тзв. либерализмом у Србији.

У редовима који следе покушаћемо да одговоримо на питање чиме нас Тепавчево сведочанство о њему и његовим саборцима толико изненађује да нам се на тренутке учини да је ова књига писана некад давно и негде далеко.

Није, додуше, све у овој исповести ново и изненађујуће. Знани су нам, тако, и из новијих дана видови и размере масовног страдања. Знани су нам и мирнодопски преображаји победника у пуштахије, као и удворичке интриге и услуге одређених ”служби” којима се каљају и уништавају часни зарад успона нечасних и властољубивих. Нису нам непознати – истина, пре захваљујући књижевности неголи историографији – ни они сложени људски случајеви симпатије, па и међусобне испомоћи, заточника идеолошки и ратнички непомирљивих формација. Нису нам нови – мада су у Тепавчевим сећањима посведочени са уистину аутентичном свежином и искреношћу – ни они суптилни, неретко и финим хумором прожети догађаји и доживљаји у којима другују страх и смелост. ”Нисам, уосталом, у овом рату срео истинског јунака који би мислио да јунаштво стоји изнад свих људских врлина”, каже на једном месту Тепавац. И додаје: ”А истицање туђег страха увек је знак једва скривеног, сопственог.”

Задивиће читаоца – рецимо и то узгред – и Тепавчева истинољубива, психолошки истанчана и неретко парадоксална, гномски срезана запажања о човеку у рату и рату у човеку, искристалисана током дуге ферментације сећања на једно страшно колико и велико доба. Наведимо овде нека од њих, скоковито, шкрто, без предочавања рубних људских ситуација које су их изнедриле. Такво је ауторово осведочење да ”у суровим временима хуманост тешко долази до речи”, да ”од хиљаду начина да се погине или преживи – сваки је чудан на свој начин”, да ”стрелац најбоље погоди кад ће се после кајати”, да кратко

---

трају и брзо се смењују душевна стања бораца, посебно смех и стид, јер ”сурови рат жури даље”, да је паника ”неизбежни пратилац сваког неуспеха”, да ”нужда и одважност, када се удруже, увек нађу неко решење”, да ”победа, више него пораз, отежа разликовање поретка од насиља, а победници се брже навикну на туђе ропство него на сопствену слободу”, да, најпоследње, ратници неретко улепшавају своја сећања, ”жељни да макар успомена буде лепа кад већ истина није”.

Враћамо се, ипак, оном наговештеном, кључном утиску, оном доживљају *растојања* између Тепавчеве револуционарне и ратничке младости и ових наших дана. Од оних ретких – попут Добрице Ћосића и Воје Чолановића – који у толико друкчијем, *туђем веку* живо памте тридесете и четрдесете године прошлог столећа, Мирко Тепавац, ипак, нити окривљује нити, чак, описује актере и догађаје данашњег, епохалног преокрета. Као што је његова евокација уистину племенитих, храбрих и трагичних судбина толиких припадника његовог нараштаја лишена патетике и сентименталности, тако је и његов доживљај актуелног реда ствари – уколико га икако исказује – слободан од прекорне и, поготово, жучне усплахирености.

Истина *раздаљине*, међутим, као да се сама указује, без посебних најави и разјашњења. Као да је невидом и нетрагом ишчекао сој људи спремних на жртву и уверених у смисао жртве, људи који су се ”волели и слагали, све подређивали циљевима, па и саму ту љубав”. Уосталом, ево како сам писац (земунски скојевац, хапшен 1939, а током лета и јесени 1942. стравично мучен у усташким затворима) после више од седамдесет година сагледава своје ступање у Прву чету Космајског одреда крајем јула 1941. године:

”Све што сам доживео тих првих дана рата било је концентрисани израз смисла и значаја партизанске борбе, коју сам у наредних неколико година доживљавао у многим другим крајевима земље. Осећање узвишености циљева, морална и људска чистота, организованост и спремност на жртве, чинили су ону унутрашњу снагу покрета који је, тако започет, могао да издржи све оно што га је касније чекало. Као дечак и занесењак, нисам тада ни помишљао да би могло бити друкчије. Било је, разуме се, касније, и другачијих па и супротних искустава, али сам их доживљавао само као недопуштене изузетке.”

Ваља нам овде, зарад целе истине, макар у краткој дигресији поменути највеће од ”супротних искустава” и ”недопуштених изузетака” који ипак нису обеснажили Тепавчеву револуционарну веру. (Овде би, дакако, сваки циник, са селективном накнадном памећу, *изузетак* преименовао у *правило*.) Наиме, током 1952. године вођена је просталинистичка полицијска и партијска истрага с циљем да се прибаве докази о наводно рђавом Тепавчевом држању на усташком саслушању и мучењу. ”И баш тај најтежи и најзначајнији део мог живота,

---

непоновљив у својој чистоти и романтичарској занесености”, бележи наш писац, ”морао је, десет година касније, да буде доведен у сумњу и то не само с претпоставком *можда није издржао*, него са тврдњом: *сигурно је издао!*”

Али, окрећући се напоскон главном поводу ове забелешке, морамо мимоићи и трауматичну тему обрачуна *својих са својима*, толико расветљавану у другој половини прошлог века. Сужавамо и изоштравамо, дакле, другу једну слику – слику раздаљине која нас и ово време дели од јунака Тепавчеве књиге, махом анонимних и, по правилу, толико и тако заборављених да нам се у једном часу учине нестварним попут ликова из древних легенди. Младићи и девојке који у земунским, митровичким и вуковарским казнионама умиру на мукама не одајући никог и, притом, неретко извикујући у последњем тренутку свести своје пркосне поруке злотворима, добровољци који иду у извидницу знајући да бар сваки трећи редовно гине на таквом задатку, стотине партизана који уз велике жртве и *по сваку цену* отимају од непријатеља град или какво утврђење које ће овај за који дан или сам напустити из виших стратешких разлога или пак уз придошло појачање поново заузети – само су од неких примера и призора чудесног борилачког самопрегора којима, мирно предоченим, обилују Тепавчеви записи. Актери ових подвига, ако је то нужно нагласити, бивају, уз већинске Србе, и Хрвати, и Муслимани, и Јевреји, и Мађари и, чак, понеки Немац.

Како сам већ наговестио, посебну црту потресног – а у литерарном смислу и очуђујућег – придаје овим херојствима честа безименост самих хероја. Такав је и случај младића из Срема, војног академца, мученог и убијеног у Вуковару августа 1942, чијој се ”ћутљивој издржљивости и бескомпромисној храбрости” диви наш писац у запису насловљеном ”Незнани јунак”. ”За име га, на жалост, нисам питао”, гласи трећа од укупно осам реченица. А последња: ”Тужно је, али врло вероватно, да нико у његовом месту, па можда ни у породици, никад није сазнао какав је узвишен чин херојства и неустрашивости претходио његовој смрти.”

Пепео заборава, нажалост, временом је завејао и некад гласовита имена народних хероја. И то брже него што су њихови саборци могли претпоставити! Када је Тепавац 1978. на једном путовању застао у центру Маглаја и упитао неколико пролазника шта знају о своме суграђанину народном хероју Сулејману Омеровићу, званом Цар, дознао је да ”ништа не знају”. И завршио други од два записа о једном од најхрабријих људи које је икад срео горком реченицом: ”Цара више нема ни на овом ни на оном свету.”

Две цртице су посвећене и сећању на команданта 36. дивизије Душана Вукасовића Диогена, ”доратног учитеља, тврдог војника и меког, душевног човека”, погођеног снајперским метком равно у чело

---

---

20. марта 1945, док је, ”растом највиши међу нашим и совјетским официрима”, обилазио ровове на Драви. ”Немци нису ни знали кога су убили.” (Као што ни ја, који ово бележим, нисам до овог часа ништа знао о Душану Вукасовићу Диогену, чије је име годинама носила касарна на десет минута од мога улаза, поред које сам прошао бар хиљаду пута! А која сад – ево нове загонетке – има ново име, име Александра Берића!)

И шта, најпоследње, рећи уместо закључка? Да се наша и општа стварност у међувремену неколико пута преокренула, да пријатељи и непријатељи повремено мењају места, да поодавно нико паметан не жели да буде храбар, да је (по недавној Хабермасовој изјави) срећан свако ко живи у земљи којој нису потребни хероји? Или, макар под овим нашим комадом неба, има још увек обавезујућег смисла у оној Андрићевој реченици (из једне приповетке) која подсећа да ”живот људски, као и свака друга ствар, има своју вредност, али да та вредност није неограничена”? Падају ми на ум и стихови из једне песме Десанке Максимовић (”Писмо оцу”), можда и слабаши у својој дословности, а можда и – попут какве *буднице* – вредни памћења управо због своје изричитости: ”Сад је на земљи, оче, други свет, / за себе сви се грозничаво брину, / цене своја имања и сићушна бића. / Само је неколико сиромаша и младића / који би могли за добро других да гину.”

Јесу ли за нас, овакве какви смо, гинули другови Мирка Тепавца? Или су, замишљали друкчији свет? Нема, додуше, оних и онаких зала ни потребе за онаквом храброшћу и жртвовањем, али нема ни *тековина* њихове борбе! У овом, ”другом свету”, као да царује грозничави егоизам – и нихилистички, циничан подсмех на сваку и свачију помисао о вишим циљевима. Отуд, ваљда, и осећање својеврсног судара светова при сучељавању перцепције данашње стварности са успоменама Мирка Тепавца.

*Мај 2014. године*

---

ПЕТАР ПИЈАНОВИЋ

СМРТ ОПИС ВЛАДИСЛАВА ПЕТКОВИЋА ДИСА У  
РОМАНУ *ВЕЛИКИ РАТ* АЛЕКСАНДРА ГАТАЛИЦЕ

Велики рат узео је животе многих стваралаца, па и књижевника. Једна од бројних жртава рата био је и српски песник Владислав Петковић Дис. Он је страдао ујутро 18. маја 1917. године на путу из Париза, преко Галипоља, у јужној Италији, према Крфу, одакле је требало да крене у Солун. У Станојевићевој *Народној енциклопедији српско-хрватско-словеначкој*, односно у њеном трећем тому из 1928. године, стоји да је ”утопљен у мору пред Крфом на торпиљераној лађи”.<sup>1</sup> У ”Биографији Владислава Петковића Дис-а” коју, уз критичко издање дела овога песника, даје Новица Петковић, пише: ”У пароброд *Италија* укрцали су се 17. маја 1917, у девет сати увече. Изјутра, у пет сати, пароброд је торпиљирао немачки сумарен. Почео је да тоне. Дис се тада налазио на палуби. (...) Вртлог је одвукао чамац у морске дубине.”<sup>2</sup>

Опису Дисових предсмртних тренутака Новица Петковић додаје сведочење игумана Софронија Михајловића, случајног песниковог сапутника, који је у својим сећањима трагични чин и песника у том чину овако описао: ”Зацело је он мотрио тај језиви приказ. Тих страшних тренутака Дис се није узбунио. Изгледао је прибран и равнодушан. Он је био један од првих који се правилно спустио у чамац. Тај чамац није ни био много претрпан путницима. Али је са стране морнара била почињена фатална грешка што одмах нису свој чамац удаљили од пострадаога пароброда који је тонуо.”<sup>3</sup> Последица те грешке била је кобна по ”прибраног и равнодушног” Диса.

У истом изводу наведен је и текст Бранка Лазаревића, тада уредника крфског *Забавника*, који је у броју од 15. јуна 1917. године под насловом ”Један живот: Владислав Петковић – Дис” написао: ”Француски морнари, ту скоро, нашли су његово тело, и у његовом оделу његове нераздвојне наочари и – једну драхму и педесет лепти...”<sup>4</sup> Новица Петковић завршава Дисов смртопис у само једној реченици: ”По правилима која налаже живот на мору и у рату, тело је враћено у водене дубине, да му буду гроб без обележја.”<sup>5</sup> У

---

<sup>1</sup> Павле Вујевић, ”Петковић Владислав – Дис”, у: Станоје Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, II књига, Н – Р, Загреб, Библиографски завод, 1928, 330.

<sup>2</sup> Новица Петковић, ”Биографија Владислава Петковића Dis-a”, у: Владислав Петковић Дис, *Записи. Преписка. Био-библиографија*, Сабрана дела Владислава Петковића Диса, књига друга, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 2003, 103.

<sup>3</sup> Видети: исто, 103.

<sup>4</sup> Видети: исто, 103.

<sup>5</sup> Исто, 103.

---

тој плавој гробници, односно великој води без краја и конца, вечно ће остати видовити песник *Утопљених душа*. У својој породици Владислав Петковић Дис биће прва жртва Великог рата у којем ће, несрећним случајем, трагично завршити и његова шестогодишња кћер Гордана. Дисово потомство биће угашено смрћу његовог сина Мутимира, правника и капетана у војсци Драже Михајловића. Због наводног идеолошког греха, њега ће 1945. ликвидирати ”нова власт, партизанска.”<sup>6</sup> Тако је у два рата уништена угледна српска породица.

Поред истина овога света, код Диса постоји и она друга, паралелна стварност која представља увод у његов други живот. Основа те друге стварности јесте Дисова поезија као ”пород од тмине”, његова писма, доживљаји и записи. Ти текстови некад су на граници животне збиље, фантазмагоријских привида и животних чињеница вишега реда, снова и заумне поетске слутње. Многе Дисове песме исповедају ту тешко докучиву, па и несазнатљиву истину овога и онога живота. У том су кругу његове песме ”Можда спава”, ”Тамница”, ”Нирвана”, ”Престанак јаве”, ”Утопљене душе” и још неке. Тако је у песми ”Са заклопљеним очима” призив вечног сна и ништавила сугестиван и веома непосредан: ”Свуд мртво море, свуд нигде ничега; / И спава вода, и нема промена.” И тај доживљај се, наравно, персонализује улогом лирског субјекта ове ониричке и безнадне песме која слуги велику водену смрт.

У души спиритуалан, а у доживљају света антирационалистички занет, Владислав Петковић постаје видовити песник. Заумним очима он гледа и слутњом скоро да види своју смрт. Исто је и са његовим дугим ћутањима и сновима. У писму Зарији Поповићу од 10. јуна 1916. године, описујући сан присећа се велике страшне воде: ”мене таласи повукоше собом.”<sup>7</sup> Све ове чињенице паралелне стварности и њихов удео у стваралаштву Владислава Петковића Диса разлог су тврдњи Зорана Мишића да је овај песник тражио изворе поетских сазнања ”тамо где се његови савременици нису усуђивали да ступе: у најдубљим и најскривенијим слојевима свога бића, где се сан и јава преплићу у чудесне спојеве понорних слутњи и муњевитих озарења.”<sup>8</sup>

Уклети песници, којима је припадао и Владислав Петковић Дис, често су писали онако како су живели, а и необична смрт некад им се јављала као залог те уклетости и таквог живота. О његовој чудној смрти постоји и прича у роману *Велики рат* Александра Гаталице. Основу биографске грађе за причу о Дису Гаталица налази у разним документима. По томе би та прича требало да буде нефикционална. Међутим, она у потпуности није таква пошто приповедач онемо што је документарно додаје битне фикционалне

---

<sup>6</sup> Н. Петковић, исто, 104.

<sup>7</sup> Владислав Петковић Дис, ”Писмо Зарији Р. Поповићу”, исто, 55.

<sup>8</sup> Зоран Мишић, у: Владислав Петковић – Дис, *Утопљене душе и последње песме*, приредио и пропратне текстове написао Миливој Ненин, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 1998, 131.



---

детаље. Узглобљава их тако што мистификује онај тематски потенцијал приче који није заснован на Дисовој биографији.

Тим поступком Гаталица деформише дословну истинитост приче, померајући је од нефикционалног ка фикционалном жанру. Тако прича остаје између два жанровска пола. То значи да она као гранични жанр обогаћује документарни предложак узлетима приповедачеве маште, односно мотивима које не зна Дисова биографија. Приповедача, дакле, не занима само оно што је истинито у биографској причи, већ га пре свега занима и у писању руководи потреба да све што је истинито и измишљено претвори у књижевне чињенице.

Дакле, година је 1917. Владислав Петковић Дис је избеглица у Француској, настањен у Паризу – у уској и тамној Улици Монж. Његова сенка, примећује приповедач, ”била је знатно дужа него код осталих пролазника.”<sup>9</sup> Та дуга сенка, која се ”као нека чланковита огромна буба вукла за њим”,<sup>10</sup> плашила је Дису. Он се мало смиривао тек на Булевару Монпарнас, ”где је светлости било више, а плочник био шири.”<sup>11</sup> Ето, то је слика амбијента у којем је живео Дис, али и његов унутарњи, психолошки портрет. Он показује знаке врло чудне и расположене Дисове природе. Открива притајен, али јак сукоб сенки и светлости у песнику. Открива и његов страх од сенке, односно ”тамне наказе” која се за њим вуче париским улицама. У градацијском расту Дисова ”сен” постаје ”тамна наказа”, па кафкијански ”чланковита огромна буба” која га не оставља на миру.

Следећи битан мотив у слици унутарњег Дисовог раскола и тамних наговештаја опет долази споља. Песника избеглицу видимо како жури ка Луксембуршком парку да поново осмотри металну скулптуру која представља мајку у загрљају са двоје деце. Скулптура на Диса оставља нарочит психолошки утисак зато што су та деца ”личила на његовог Мутимира и Гордану.”<sup>12</sup> Мотив металне, тј. бакарне скулптуре у смртопису Владислава Петковића Дису такође је степеност. Осећај да ликови деце изливени у баку песнику личе на његову децу налази следећи степен у Дисовом сазнању ”да ће метална породица ускоро бити претопљена, јер је Француској Републици био потребан сав метал за гранате.”<sup>13</sup> Унутарње искуство, које песник Дис везује за скулптуру породице, проширено је и контекстуализовано сликом рата, односно потребом да се и уметничка дела жртвују за победу.

---

<sup>9</sup> Александар Гаталица, *Велики рат*, Београд, Вулкан издаваштво, 2013, 365.

<sup>10</sup> Исто, 365.

<sup>11</sup> Исто, 365.

<sup>12</sup> Исто, 365.

<sup>13</sup> Исто, 365.



---

Не само уметничка дела него и бројни њихови творци жртвовани су у истом циљу. И Владислав Петковић Дис, избегли српски песник у Француској, био је исте судбине. Део те уланчане приче о Дису јесте и мотив везан за поменути скулптуру. Уз други степен у градацији ове мотивске слике иде притајен меланхолични наговештај и унутарњи приповедачев говор који читаоцу открива да невољни песник "није ни помислио да ову бакарну породицу спасе, кад ни своју није могао."<sup>14</sup> Овај наговештај постаје кобан не само за судбину мајке са децом у Луксембуршком парку него и за судбину Дисове деце. Пре но што та судбина дође на своје, Дис сваког дана жури у парк не би ли страхоте рата и дуге часове личне пустоши заменио тренуцима среће: "Још овај дан', понављао је у себи, 'још данас, а кад вас уклоне идем кући, својима."<sup>15</sup> Био је то песников вапај за породицом коју више никада неће видети. У том погледу, овај степен у градацији везаној за судбину и нестанак скулптуре у парку добија и лични фигуративни смисао.

Но, да видимо о каквој је градацији реч. Заправо је реч о нечему што има везе са антиклимаксом. У њему је, осим градирања, важна и семантичка равн тога низа. Тај низ све више унижава вредности које су постављене у тексту. Када је реч о Дисовом односу према скулптури у Луксембуршком парку, тај однос у првом степену открива осећај песникове среће при сусрету са тим уметничким делом које га подсећа на његову породицу. У другом градацијском степену, Дисову срећу ремети сазнање да би скулптура могла бити претопљена у метал. У трећем антиклимактичком степену наговештај постаје кобан, јер је породица, одливена у бакру, коначно нестала: "Ништа није остављено: ни мајка с децом, ни постамент. Све је однесено да се претопи у ратним ливницама и то је био знак да се крене кући."<sup>16</sup> Породицу изливену у металу, од које је у парку остала "само флека", требало је потражити у својој кући.

Наведена реченица двоструко је значајна. Она је најпре знак туге што је "само флека" остала од породице у Луксембуршком парку. На другој страни ова реченица показује како главни јунак постаје актант, односно покретач нове приче која би могла имати срећан исход. У том погледу је изузетно велика покретачка или мотивациона улога Дисове одлуке да се врати својима. Пошто смртопис Владислава Петковића одређују полови нефикционалне и фикционалне нарације, у овој тачки развоја радње треба указати на разлику између детаља у биографији и сродног мотива у причи.

Документа, пре свега Дисова писма из Француске, казују сличне, али не и исте поводе за повратак. У писму Зарији Поповићу од 16. јуна 1916. Дис помиње страшан сан о води и таласима који га повлаче за собом: "Ја се почех борити са таласима и из све снаге запињати да идем кући да спасем

---

<sup>14</sup> Исто, 365.

<sup>15</sup> Исто, 365.

<sup>16</sup> Исто, 366.

---

мог Мутимира. Дођем тамо, али унутра не смем да уђем, јер би и вода са мном.”<sup>17</sup> У свом писму супрузи, Христини Петковић, из априла 1917. године, Дис пита: ”Да ли примате сваког месеца новац?”<sup>18</sup> Са почетка маја 1917. је његово писмо Драгославу Илићу. У писму поверава Илићу бригу коју ствара његово, како каже, ”непокретно ћутање”: ”Једино чега сам свестан, што осећам, то је, да то ћутање моја страдања прикупља у једно велико, живо страдање, и да мој крст расте до моје снаге. И све се тада претвара у мучење, и осећај о спољном свету залази.”<sup>19</sup> После две-три странице томе додаје:

Најзад, кад човек пође и иде даље, у себе, може по неки пут да види да је жртвовати се лепо и тешко, чак можда нешто најлепше, а можда и нешто најтеже. Човек који уме да се жртвује може имати и дражи у своме пожртвовању, када има за кога да се жртвује. А ја имам. Још имам. / Ја путујем. И то за Солун.<sup>20</sup>

У истом писму, у којем се покадшто осети и опроштајни тон, дати су кључни мотиви повратка у Солун: знатно и без оправдања умањена средства која месечно прима његова супруга и могућност да добије раније место ратнога дописника, што би његовој породици осигурало бољи живот. Из овога се види да су дуго, ”непокретно ћутање” у које је запао и готовост да се жртвује за породицу две кључне ствари које га муче и покрећу из Париза. Разлози довољни за повратак, као што су сасвим довољни и уверљиви разлози којима Александар Гаталица мотивише исту Дисову одлуку. Како год, битна је мотивацијски добро објашњена његова спремност да се врати у Солун.

И следећи, трећи по реду мотив онеобичава причу о чудном јунаку, још више причу о стварима, односно одећи за пут коју је упаковао Дис у ”мали платнени ковчег.”<sup>21</sup> Увече спаковане, ствари су ујутро биле мокре. Током дана осушен, па поново спакован у коферчић, веш му је и следећег јутра ”опет био влажан.”<sup>22</sup> А кад се наредног дана пресели па ноћ проведе у редакцији српског листа у Паризу, и трећег јутра заредом Дисово рубље је на волшебан начин опет било мокро. Опасан водени знак сада се из снова преселио у ствари. Пријатељ песника који се спрема да оде чудна је дешавања са преобуком ”назвао ’мистеријом’, али је песник морао на пут.”<sup>23</sup>

Након слика сенки, које се вуку улицама за песником, па појава везаних за металну скулптуру у Луксембуршком парку, сада се јавља нови низ

---

<sup>17</sup> В. Петковић Дис, исто, 55.

<sup>18</sup> Исто, 59.

<sup>19</sup> Исто, 61.

<sup>20</sup> Исто, 64.

<sup>21</sup> А. Гаталица, исто, 366.

<sup>22</sup> Исто, 367.

<sup>23</sup> Исто, 367.

---

сличних слика. Док прва два мотива или приповедна низа о сенкама и флеку обележава градација низлазног усмерења, односно антиклимакс, трећи низ са поновљеним сликама влажне песникове преобуке обележава наративни паралелизам. Но, сваки низ, без обзира на фигуру којом је преплетен, налази јасну семантичку мрежу која све више преплиће судбину уклетог песника. Први пут њен је знак претећа сенка која прати Дису, други пут то је флека као знак нестајања, док се трећи пут јавља влага. Она као водени знак опомиње на страшну воду и њене, могуће кобне последице за песника, одлучног да крене на пут пун ратних искушења.

У прва два низа градација је силазна, тј. у знаку антиклимакса: повећање сенке у првом низу јача тескобу и страх у јунаку, а у другом осећај празнине и ништавила. Трећи низ се заснива на кумулацији, што значи да градацију замењује ”јединство синтаксичке и семантичке редукације.”<sup>24</sup> Једноставније казано, три пута поновљена волшебна слика у истом облику и са истим значењима, због чега је и названа ”мистеријом”, отворила је пут чудном, па и трагичном расплету путне приче. У мотивацијском смислу, таквом расплету служе употребљене обе стилске фигуре: и антиклимакс и кумулација.

Прича о Дису Александра Гаталице клизи између документарног и фикционалног наратива. Однос тих наратива разматра Борислав Пекић у једном свом тексту, разликујући три типа односа између документа и рукописа. У вези са тим он утврђује екстерни, екстерно-интерни и интерни модел.<sup>25</sup> При крају приче о Дису Гаталица уноси један нови мотив везан за његову одлуку да из Париза крене у Солун. Сада се он поверава пријатељу признањем: ”Новац мојима не стиже, а и ја не могу више издржати у туђини.”<sup>26</sup> Ког је типа овај исказ, каква је његова веза са документом и којем моделу припада? Одговор тражи да се сетимо писма које Владислав Петковић Дис пише пре но што крене из Париза. У стварном писму из априла 1917. године он пита супругу Христину Петковић: ”Да ли примате сваког месеца новац?”<sup>27</sup> као што у писму Драгославу Илићу са почетка маја исте године саопштава како она добија знатно умањене принадлежности. Зато у писму и закључује: ”Да се такав случај не би поновио и понављао, ја морам за Солун.”<sup>28</sup> Сличну изјаву о новцу који не стиже његовој породици, Дис у причи Александра Гаталице саопштава пријатељу Драгомиру Иконићу и тиме образлаже своју одлуку о одласку. Познаваоци Дисове биографије у

---

<sup>24</sup> Срдан Богосављевић, *Антиклимакс*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 2003, 22.

<sup>25</sup> Борислав Пекић, " 'Црноберзијанци' или како сам дозволио да је грађански сталез напала плесан", у: Б. Пекић, *Тамо где лозе плачу*, Одабрана дела Борислава Пекића, књига 12, Љубљана, Партизанска књига, Београд, ООУР Издавачко-публицистичка делатност, 1984, 255.

<sup>26</sup> А. Гаталица, исто, 367.

<sup>27</sup> В. Петковић Дис, исто, 59.

<sup>28</sup> Исто, 64.

---

вези са тим наводе често и речи из изгубљене Дисове дописне карте упућене супрузи: ”Драга Тинка, ја путујем данас. Да се опростимо. (...) Ја бих себе казнио смрћу што сам у овим приликама поверовао другима.”<sup>29</sup> Стварни биографски извори постали су добра грађа и мотивацијска потка за причу Александра Гаталице коју он надграђује уверљивим фикционалним мотивима.

Ово открива да и поткрај приче писац посеже за документом који у причу уграђује. При томе, по типологији коју даје Борислав Пекић, он користи екстерно-интерни или прелазни модел текста. То је модел употребе документа у којем се грађа ”на први поглед не препознаје као документарна и прима се као *оригинална*, али је веза са извором *на неки начин* још увек очувана. *In loco*, или у непосредном суседству документа. Он је тек отпочео да тоне у ткиво романа, али је – за познаваоце материје – још увек видљив.”<sup>30</sup> Као оквир целе приче, тако су видљиви, односно препознатљиви и неки њени фрагменти преузети из Дисове биографије и његових писама. То причу о Дису Александра Гаталице у роману *Велики рат*, на стваран или фингиран начин, приближава животnoj истини чинећи је још уверљивијом. У исто време, игра документом као мистификација даје могућност наратору да се од документа понекад склони у фикцију и тако даде маха машти. Обе те могућности Александар Гаталица користи на најбољи начин.

Пошто је мотивацијски припремио одлуку да крене, приповедач документаристички прецизно казује и по принципу *ин медиас рес* иде у срце ствари: ”И кренуо је. Преко Марсеља, Рима и Напуља, право у сусрет својој смрти.”<sup>31</sup> Такав ток и исход Дисовог живота и приче о њему толико су добро припремљени да су, ма колико трагични били, очекивани и сасвим природни. Приповедач притом не заборавља ни ”малени плетени ковчег” са мокрым рубљем који је као зла слутња или ”мистерија” најавио кобан расплет путне драме Владислава Петковића Диса.

Судбински мрачна сенка напoкон налази своје тело: ”У јутро 17. маја по старом календару, брод *Италија* торпедован је на дебелим мору.”<sup>32</sup> У Станојевићевој *Народној енциклопедији* тај датум је 16. мај, а у Дисовој биографији коју је написао Новица Петковић 18. мај 1917. Као што је сама историја припремила узроке Великом рату и гурнула Принципу револвер у руку да објави његов почетак, исто тако судбина уклетог и видовитог песника учинила је све да се његов живот заврши како се и завршио. Тај судњи тренутак у животу и причи припремили су унутарњи разлози који су били писани самим песником. Зато и не чуди што је Дис у судњем часу, како записује Новица Петковић у песниковој биографији, изгледао ”прибран

---

<sup>29</sup> Исто, 102.

<sup>30</sup> Б. Пекић, исто, 257.

<sup>31</sup> А. Гаталица, исто, 367.

<sup>32</sup> Исто, 368.

---

и равнодушан.”<sup>33</sup> Гаталица на крају приче ставља тежиште на песников ковчежић који је све до одсудног часа скривао у себи ”мистерију”: ”Крај њега је био његов ковчежић који му је најзад рекао зашто је веш у њему стално био мокар.”<sup>34</sup> Тајна ковчежића је откривена и доказана песниковом смрћу, као што је у самртном часу његова десна рука чинила оно што јој је и за Дисовог живота било суђено: ”Пропадао је полако као џак соли, док је десном руком колутао као да по невидљивом папиру пише неки лаки бланкверс.”<sup>35</sup>

Епилог Дисове смрти у овој причи поново враћа фикционалне узлете приповедачеве нарације документу и истини живота, али се не одриче ни услуга мистификације. Две наредне реченице Александра Гаталице доказују и једно и друго: ”За Владислава Петковића Диса Велики рат се завршио кад су га пронашли неки дечаци. У џепу је имао драхму и по и једне резервне поломљене наочаре.”<sup>36</sup> О истом, Бранко Лазаревић у тексту ”Један живот: Владислав Петковић – Дис”, месец дана после песникове смрти објављеном у крфском *Забавнику*, сведочи исто – само мало другачије: ”Француски морнари, ту скоро, нашли су његово тело, и у његовом оделу његове нераздвојне наочари и – једну драхму и педесет лепти...”<sup>37</sup>

Оба исказа указују на подударност и разлику у једном и у другом сведочењу. Без таквог искуства разлике и нема праве уметничке приче о нечему што се уистину догодило. Прича и постоји на тој разлици, на приповедачевом дару, умећу и имагинарању тзв. спољне истине о свету којој приповедач и сам текст дају унутарњу форму. Део је те имагинације и последња реченица у причи о Дису из романа *Велики рат*: ”Ковчежић с мокром преобуком нико није нашао зато што рат троши људе и све људско, нељуде и све нељудско, и нико не зна и шта се све одбацује и троши, одједном, да се више никад не спомене.”<sup>38</sup> То значи да је рат Молох, а прошлост углавном ништитељски заборав који води јака сила у свету и историји. А да све не постане трошно и отпад који завршава у забораву, стара се прича која све важно помиње и чува. Тај мотив и смртопис чувају од заборава Дисове последње дане и часове.

Већ је поменута улога антиклимакса у кључним мотивима приче о Владиславу Петковићу Дису. Као низлазна градација, антиклимакс вуче ствари и вредности надоле и ка поништавању њиховог значаја и смисла. Скоро да би се могло рећи и да је цела Гаталичина прича о Дису једна

---

<sup>33</sup> Н. Петковић, ”Биографија Владислава Петковића Dis-a”, у: В. Петковић Дис, исто, 103.

<sup>34</sup> А. Гаталица, исто, 368.

<sup>35</sup> Исто, 368.

<sup>36</sup> Исто, 368.

<sup>37</sup> Бранко Лазаревић, ”Један живот: Владислав Петковић – Дис”, у: В. Петковић, исто, 103.

<sup>38</sup> А. Гаталица, исто, 368.

---

антиклимакс структура. На то указује и чињеница да је у тој причи рат актант или покретач радње са трагичним исходом. Још важније је за тај наратив то што су три његове кључне и низлазне градацијске тачке рат, Дисово избеглиштво и његова смрт.

---

АЛЕКСАНДАР ЈОВАНОВИЋ

## НЕМА ДВА ПРИНЦИПА

(О песмама „Спомен Принципу“ Милоша Црњанског и  
“Принцип на бојишту“ Ивана В. Лалића

**Сажетак:** У тексту се анализују две по свему судећи уметнички најзначајније песме о Гаврилу Принципу: „Спомен Принципу“ Милоша Црњанског, објављена 1919. и „Принцип на бојишту“ Ивана В. Лалића, објављена 1968. Прва је једна од најпровокативнијих песама српске авангарде, заснована на преокретању естетских и традицијских вредности, додатно осветљавана песниковим коментарима четири деценије након настанка; друга написана у духу неосимболистичке поетике, по којој се највише уметничке вредности остварују управо кроз стваралачки дијалог са традицијом. Али, упркос томе, то нису два Принципа него један: Црњансков видовдански „убица“ и заточник косовског опредељења два су лица истог подвижника, осуђеног на славу и самоћу.

**Кључне речи:** „Спомен Принципу“, „Принцип на бојишту“, *Лирика Итаке, Итака и коментари, Круг*, авангарда, традиција, видовданска етика, косовско опредељење, Милош Црњански, Иван В. Лалић

У години у којој обележавамо сто година од почетка Првог светског рата можда је управо Крушевац место у којем треба проговорити о двама уметнички најбољим песмама у српској књижевности о Гаврилу Принципу и његовом подвижништву. Не само што знамо да није могло бити сарајевског Видовдана без косовског Видовдана, него због тога што је то опште место српске историје изузетно уметнички активан чинилац у обе песме. Али и због места у којој је основана и траје Филозофско-књижевна школа. Најпре, због два косовска споменичка ремек-дела, удаљена по стотину метара од нас на овоме скупу: *Споменика косовским јунацима* (1904) Ђорђа Јовановића и Мозаик сале у Скупштини општине (1971–1988), тачније мозаично-витражне целине Младена Србиновића посвећене косовској и покосовској Моравској Србији. Такође и због једног писца, чији је допринос овим скуповима на којима су се на срећан начин укрестили српско стваралаштво и мудрост био драгоцен: на двадесетак километара одавде, у Великој Дренови, рођен је Добрица Ћосић, највећи епски хроничар Моравске Србије и аутор *Времена смрти*, нашег најзначајнијег романа о Великом рату.

Али, вратимо се самим песмама. Прва песма је, наравно, „Спомен Принципу“ Милоша Црњанског, објављена у *Књижевном југу*

---

бр 1/ИВ 1919 и у збирци *Лирика Итаке* 1919; друга је „Принцип на бојишту“ Ивана В. Лалића, написана 8. јула 1966, а објављена у збирци *Круг* 1968. Два различита времена, две стилске формације, два односа према лирском јунаку, две најбоље уметничке песме о Гаврилу Принципу у српској књижевности.

Песма Црњанског је одмах по објављивању постала позната, примана и читана у поетичком, али и у идеолошком кључу. И то је сасвим разумљиво. Јер је *Лирика Итаке*, сасвим у авангардном духу, била естетска и друштвена провокација. Ако се њен провокативни тон и данас осећа, можемо тек да замислимо како је то било пре готово једног века. А једна од најјачих провокација, мада их је тешко у *Лирици Итаке* издвајати по јачини, управо је песма „Спомен Принципу“ јер је још у току самог победничког заноса, била усмерена на победнички занос и видовданску етику. Тачно четири деценије после *Лирике Итаке* појавила се књига *Итака и коментари* (1959), у којој су песме добиле коментаре, неку врсту аутобиографско-лирских сећања на године у којима су настале. Коментари нису проста тумачења сопствених стихова него нови књижевни текстови са самосталном вредношћу, који хронолошки доносе слике из тадашњег песниковог живота и они реконструишу емоционални доживљај који је био у подлози настанка песама. Стављањем Црњанских песама у контекст коментара, створени су услови за њихово потпуније разумевање, а у исти мах и за разумевање културног и националног тренутка у којем су настале. Тако је и са песмом „Спомен Принципу“:

О Балши, и ДушануСилном, да умукне крик.  
Властела, војводе, деспоти, беху срам.  
Хајдучкој крви нек се ори цик.  
Убици диште Видовдански храм!

Слави, и оклопницима, нек умукне пој.  
Деспотица светих нек нестане драж.  
Гладан и крвав је народ мој.  
А сјајна прошлост је лаж.

А ко нас воли, нек воли камен голи.  
Нек пољуби мржњу и мртве.  
Ископане очи, вино што се точи,  
У славу убиства и жртве.

О правди и победи светој нек умукне крик.  
Оцеви и браћа и сестре беху срам.  
Освети, мајци нашој, нек се ори цик.  
Раји, рити, диште косовки храм.



---

А сунцу и манастирима угушите пој.  
Кадифе и свиле нек нестане драж.  
Јаук и гробље је народ мој.  
А сјајна прошлост је лаж.

Мој народ није стег царски што се вије,  
Него мајка обешчашћена.  
Зној и сиротиња и мржња што тиња  
У стиду згаришта и стена.

Преокретање вредности је двоструко кодирано и из ове строфе се може читати двојако: као обесмишљавање храма, и видовданске етике с њим („А сјајна прошлост је лаж“), или, пак, као неопходност да храм буде посвећен новом мученику косовског завета, огољено и изазовно именованом као „убица“. (Замишљени авангардни песник са краја XIV века би то могао да каже и за првога који се жртвовао за косовски завет). Јер, Видовдан, после 1914. године, није више припадао само Лазару и Милошу, него и Гаврилу Принципу. То је Црњански схватио одмах. Наредне строфе не укидају ову двострукост, уз ширење семантичког тока: убица → освета → раја → гладан народ → јаук и гробља. Млади „убица“, „сиромах Принцип“, чије је чудно име „састављено од имена принца и архангела“ (Црњански 1959: 58), јесте повод да се осветли доњи, паћенички ток српске прошлости.

Коментар уз ову песму нас води у Беч, на Видовдан 1914, у којем се тог дана затекао и песник. Иако су сећања на тај дан веома занимљива, из угла некога ко је био Словен/Србин и спремао се за прославу, у први план избија трагична Принципова судбина, и, још више, однос Европе, али и наше државе према њему:

Европа и сада слави убице тиранина, Пизистрата, Хармодија и Аристоклејтона, у својим школским уџбеницима (ад усум делпхини). Слави и сенаторе Рима који су убили Јулија Цезара. Међутим, за атентатора Сарајева није имала добре речи, никада. Па, и Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца није било очарано тим својим поданицима. Није хтело дуго да дозволи ни пренос костију тих атентатора (Црњански 1959: 58).

Песников доживљај атентата и атентаторове судбине који је уграђен у песму баца додатно, али јасно светло на њу. Авангардна провокација се не исцрпљује у стилу и песничком поступку, а ванкњижевна, у њу уграђена, није уперена ка „убици“. Напротив, за њега и његову трагичну жртву, песник показује болно разумевање. „Убица“ је у овој песми „туђ говор“, који припада европској и српској буржоазии и патриотској псеудоелити, која се ограђивала од сарајевског пуцња:

---

Његов акт је одобравала само наша сиротиња и омладина. Буржоазија није одобравала акт Принципа. При крају рата, сви су у нас говорили само о потреби подизања једног велелепног Косовског храма према нацрту Мештровића.

Наш велики песник Дучић видео је, тада, у Србији, императора. Он јој је узвикивао: „Ave Serbia!“ (Morituri te salutant). Ја сам написао ову песму у славу убиства и Принципа (Црњански 1959: 59).

И у наредном коментару, уз песму „Здравица“, Црњански варира ово своје виђење сарајевских хитаца и њихових последица по наш народ и време које долази из будућности:

Принцип је, сем тога, први пут, поделио наш народ, на класе. Убиство аустријског престолонаследника одобравале су само, такозване, ниже класе, и омладина. Такозвани виши сталези, буржоазија и црква, убиство нису одобравали.

Принцип је, својим актом, ипак, ударио свима нама на чело жиг убица и сви смо ми постали сумњиви полицајцима, не само у Аустрији, него у целој Европи. Принцип нас је тако повезао боље него што смо ми били повезани, дотле, црквом, традицијама, крвљу. Језик којим је атентатор говорио био је јасан. Аустријском царству било је одзвонило (Црњански 1959: 61)

У свом бунтовном (авангардном колико и *хајдучком*) патриотизму Црњански доследно и до краја иде за својом мишљу. Није Принцип наш народ поделио на класе и, у исти мах, ујединио: ујединио нас је само пред Европом која не издваја никога од нас и не прихвата ни оне који неће да буду то што јесу. Али, прецизно, кроз однос према трагичном атентатору, сагледава национално раслојавање и у најкритичнијем моменту националног постојања, односно дубоко је осетио послератно потискивање *атентаторске* традиције и канонизовање оне видовданске традиције у којој је Принцип био већ прећутан. Пасуси о буржоазији којој треба Мештровићев Косовски храм и о Дучићу јасно показују Црњансково поимање социјалне правде, новог родољубља и нове поезије. А сама песма, допуштено је мислим и тако јој приступити, открива нам један пригушени елегични тон, познат свакоме ко је истински патио због свог национа, и који се најчистије испољио у *Другој књизи Сеоба*. Иначе, *Лирика Итаке* препуна је стихова који се најпре виде као авангардно деканонизовање родољубља, тачније званичног родољубља („Не боли нас. / Грачанице више нема, / шта би нам таковска гробља? /.../ Нећемо победу ни сјај, /.../ Ми више томе не верујемо, / нит ишта на свету поштујемо. /.../ Нама је добро. / Проклета победа и одушевљење. / Да живи мржња, смрт и презрење“, у песми „Наша елегија“). У светлу песме „Спомен Принципу“ и

---

коментара уз песму, ова равнодушност и непристајање на победе само су други вид разочараности оних „који су, међу лешинама, под отровним гасовима, осетили и те како 'хипермодерне' сензације“ и схватили да ће њихово ратно искуство и патњу државни патриотизам покушати што пре да заборави.

(Ван овог рада остају, природно, уже књижевна својства тумачених текстова, али нека од њих се – из истих разлога – морају да помену, нпр. природа риме у песми „Спомен Принципу“. Песма је састављена од шест катрена. У првој, другој, четвртој и петој рима је доследно укрштена *абаб* и мушка, с тим да четврта и пета строфа понављају риме прве и друге: крик – срам – цик – храм (I); пој – драж – мој –лаж (II); крик – срам – цик – храм (IV); пој – драж – мој –лаж (V). У трећој и шестој стихови се римују по принципу *абиб*, а рима је женска. Први и трећи међусобно неримовани стихови су, међутим, појачани унутарњом римом, па се овде строфе доносе у целини: „А ко нас *воли*, нек *воли* камен *голи*. / Нек пољуби мржњу и *мртве*. / Ископане *очи*, вино што се *точи*, / у славу убиства и *жртве*“ (III); „Мој народ *није* стег царски што се *вије*, него мајка *обешчаићена*. / Зној и *сиротиња* и мржња што *тиња* / у стиду згаришта и *стена*“ (VI). О односу Милоша Црњанског према рими и његовом колебању између слободног и везаног стиха веома прецизно је писао Новица Петковић (Петковић 1996: 56–75); у „Спомен Принципу“ римовање је, условно, укључено у основни смисао песме. Наиме, у првој, другој, четвртој и петој строфи пева се императивни протест („да умукне крик“, „угушите пој“) против слављеничке, идеологизоване традиције која превиђа муку, патњу и зној које су нужно морале да буду уграђене у њу. Песниковом протесту мушка рима даје згуснутији и чвршћи израз и јачи акустички тон (као да закива). У трећој и шестој строфи тражи се разумевање и помиловање за све оно што се, у сјају прошлости, не види: за згаришта, жртве, сиротињу и за притајену, а снажну мржњу. Женска рима, мање сведена и распеванија, у контрасту је са мушком римом баш као што ове две прошлости стоје једна наспрам друге.)

О својем патриотизму песник је непосредно проговорио у „Коментару уз ову 'Оду'“ и у „Као коментар уз 'Југославију'“. У оба случаја понавља сличну реченицу: „А моје родољубље имало је, каткад, облик једног наслеђеног лудила“ (Црњански 1959: 99); „Отуда код мене то родољубље, тада, као нека врста лудила“ (Црњански 1959: 138). Повод за прву реченицу биле су аустријске „алеје вешала“ Србији, а у другом сазнање да је „најбољи лек за све недаће нашег народа једна своја држава (Црњански 1959: 138). А о непристајању на декларативно и интересно родољубље на више места, најнепосредније на крају коментара уз „Оду“:

После рата, и код нас је било људи, па и књижевника, који су тражили чак и од Народне скупштине да им се урачуна дупло у године

---

каријере, и за пензију, време када су се, рекоше, излагали опасностима због свог родољубља.

Будући лешинари наше литературе могу писати о мени шта хоће, али моје име не могу наћи међу таквима (Црњански 1959: 101).

У *Итаки и коментарима* укрстили су се песников рани и песников позни поглед, међусобно се сенчећи и самеравајући се: поезија која је већ имала свој живот и тумаче и коментари које је песник наменио новим, а заправо свим будућим читаоцима. Меланхолични тонови су обојили, али нису потиснули естетску провокацију; авангардно преокретање вредности не да меланхолији да се расплине у патетику!

Два времена су укрштена и у Лалићевој песми „Принцип на бојишту“, објављеној у књизи *Круг* (1968). Посвећена је оцу, младобосанцу Влајку Лалићу, једном из групе мостарских ђака гимназиста којима је било суђено на сарајевском процесу 1915, због „велико српске пропаганде“. Песников отац био је осуђен на годину дана затвора.

Али „Принцип на бојишту“ није први сусрет Ивана В. Лалића и Гаврила Принципа: још у *Бившем дечаку* објављена је песма „Гаврило Принцип“. У њој је опеван тренутак када се у Принципу сучељавају бивши дечак и будући револуционар, опраштање од живота и жртвовање за живот. У првој, неупоредиво дужој строфи, састављеној од двадесет једног стиха, песнички субјект (песма је испевана у трећем лицу) размишља о ономе шта је Принцип осећао непосредно пре атентата („Можда је детињство заплакало / У једном тренутку /.../ Можда су руке, хладне и влажне / У цеповима црног капута / зажелеле цвет, или оловку, / Или смеђу косу“). У другој знатно краћој и завршној строфи, која делује као нека врста поенте песме, све претходно наведене могућности остају отворене („Био је Видовдан. И туђе заставе / А он је скочио иза угла, брзо, / Као дете кад претрчава улицу, / И пуцао“). Одредницом „као дете“ Принцип се придружује свим оним бившим дечама о којима Лалић пева у својој првој књизи, и над њим лебди питање постављено у „Зарђалој игли“ („Јесу ли у тренутку збиља постали зрели, / Пре него што ће да се смежурају ко булке“). – У овој песми Лалић није сасвим избегао патетичним тоновима (зато је након књиге *Време, ватре, вртони* није уврштавао међу изабране песме), али је веома добро именовано једно могуће психолошко стање лирског јунака и укрштање различитих вредносних система у једном одлучујућем тренутку.

У „Принципу на бојишту“, испеваном у првом лицу, лично је пројектовано у историјско, његова одлука се не показује само као његово, индивидуално, опредељење него као налог који допире из дубине времена и којем се мора покоравати:

---

---

*Оцу*

Овај излазак на пусто разбојиште,  
Без бурме и без коласте аздије,  
Без табора честитог кнеза,

Грмело је ноћас, кратка олуја, мирис липе  
Богатији за кратко сећање муње,

Руком преко чела, овај ветар  
Тежак пет векова, светлуцав, огроман,  
Та застава под којом посрћем,

На углу једне улице где се види река  
И време почиње да пева гласом стараца  
Ослепелих од црнога сунца,

Ја без оклопа, с пролазницима помешан  
И златним сенкама,  
Ја сада већ без избора, на празном пољу  
Где тутње копита битке

Подижем руку:

– Све да свето и честито буде –  
И пуцам.

С једне стране стоји људска мера, кратка олуја, мирис липа, зној на челу („Грмело је ноћас, кратка олуја, мирис липа / Богатији за кратко сећање муње“), а са друге управо историјски налог, „тежак пет векова“, светлуцав и огроман, давно, још на Косову изгубљена застава, под којом посрће. Песма и говори о тренутку када се у песничком субјекту укрштају лична мера и историјски налог, време садашње и „време [које] почиње да пева гласом стараца / Ослепелих од црног сунца“, то јест време о којем певају наше јуначке песме. Јер Принципов чин (овде чин песничког субјекта) произашао је из етичких начела наших народних песама. То нам сугерише и лексички избор: „пусто разбојиште“, „бурма“, „коласта аздија“, „оклоп“, „тутањ копита“. Лексика је преузета из народних песама о Косову, пре свих из „Пропати царства српскога“, и „Косовке девојке“. Сходно томе, Принцип зна да су у питању он сам и његова судбина, али осећа да више и није само он већ један од косовских јунака („красан јунак на овоме свету“), да је река која се види на крају улице сарајевска река, Миљацка, али истовремено једна од две митске косовске реке, Лаб или Ситница, свеједно, да он делује у садашњости, али у исти мах понавља

---

давну ситуацију и излази пред туђег цара да брани своју земљу. Историјски налог односи превагу („Ја сада већ без избора“) и лична мера бива превазиђена.

Али за разлику од епских јунака, он је сам. Све што су именовале речи народне песме је одсутно: разбојиште је празно, песнички субјект је без бурме, без коласте аздије, без табора честитог кнеза. Све је већ давно завршено, копита битке не тутње око њега (напротив, пуно је цвећа и аплауза) него једино у њему. Принцип је принуђен да следи етичка начела јуначких песама изван њиховог времена и простора („Подижем руку: / Све да свето и честито буде – / И пуцам“). Отуда у Принциповом монологу један од најсветијих косовских стихова „Све је свето и честито било“, овде из прошлог времена преобликован у блиско будуће време, а заправо садашње време, али без нарушавања његове високосимболичне десетерачке природе: „Све да свето и честито буде“. То се испод младог лица, нагарављених усана, помаља лик једног од три бојне војводе, али и сад глава Кнеза Лазара. Косовско опредељење (у подвиг и у смрт) узело је још једну жртву.

Док подиже руку и нишани, Гаврилу Принципу, песничком субјекту Лалићеве песме, јесу у свести Косовка девојка и њен ход по пустом разбојишту. Он је своју судбину већ одабрао и призивање Косовке девојке има најпре (видети мотиве вина и хлеба у народној песми) причесну улогу. (Тако узето, Принцип понавља Христову спремност и његове разлоге за саможртвовање, а просторна вертикала у Лалићевој песми се не повлачи само од Сарајева до Косова него још даље, и дубље у времену, до Гетсиманског врта и горе Маслинске.)

Међутим, спремност на жртвовање не може, бар не сасвим, да потисне мирис липа након олује из претходних стихова. Лична мера јесте превладана, али није укинута: важност жртвовања не поништава оно што се жртвује, живот сам. (Не каже песнички субјект, без разлога, одмах пошто проговори о олуји и липама: „Богатији за кратко сећање муње“. Сваки тренутак у животу, ма колико кратко трајао, богати човекову личност и, у крајњем изводу, јесте ненадокнадив, ако га сами не проживимо.) Отуда у Принциповом монологу преовлађује осећање усамљености (четири пута поновљена реч „без“) и сете. Призвани мотив Косовке девојке није само причесне природе, он у свести песничког субјекта симболизује принудно и продужено девојаштво, односно, тачније речено, смрт вереника, његов одлазак из живота без упознавања једног од најзначајнијих видова човековог искуства, оног еротског. Зато он у песми не говори о хлебу и вину (мада је свакако свестан њиховог значења), већ о свадбеним симболима (бурми и коластој аздији), које не може да прежали Косовка девојка док по разбоју тражи мртваг заручника и понавља његове речи: „Моли бога, драга душо моја, / да ти с' здраво из табора вратим“.

---

Наши заручници се, на жалост, из боја не враћају. Разбојиште им замењује љубавну постељу и мирис липа до њих више не може да допре.

\*\*\*

Два песника, из два различита периода, авангардног и неосимболистичког, испевали су две различите песме о Гаврилу Принципу. Црњански је, колико певајући о њему, толико певао и о односу српске псеудоелите, грађанске и политичке о њему. У авангардном духу, одвојио га је од традиције, укључив и косовске, чак супротставио њој. Иван В. Лалић, у духу своје поетике, по којој се највише уметничке вредности остварују кроз стваралачки дијалог са традицијом, дао је младобосанског атентатора као једног од потоњих косовских јунака. Нису то два Принципа него један: Црњансков видовдански „убица“ и заточник косовског опредељења два су лица истог подвижника, осуђеног на славу и самоћу.

Два наша велика ствараоца, спојени везама које контекст националне књижевности сам успоставља, саградили су Гаврилу Принципу песнички храм, трајнији од било ког другог.

Извори:

1. Лалић 1968: *Круг*. Београд: Просвета
2. Лалић 1997: *О делима љубави или Византија*, приредио Александар Јовановић. Дела Ивана В. Лалића, том II. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства;
3. Црњански 1959: Црњански, Милош, *Итака и коментари*. Београд: Нолит.
4. Црњански 1993: Црњански, Милош, *Лирика*, приредио Живорад Стојковић, Дела Милоша Црњанског, том први, књиге 1–4, Београд: Задужбина Милоша Црњанског, БИГЗ, СКЗ; Lausanne: Editions L'Age d'Homme.

---

---

## Литература

5. Јовановић 1994: Александар Јовановић, *Поезија српског неосимболизма – историја једне песничке осећајности*. Београд: „Филип Вишњић“;
6. Јовановић 2014: Александар Јовановић, „Песникови коментари и биће песме – од *Лирике Итаке* до *Итаке и коментара*“. У: *Милош Црњански: поезија и коментари*, зборник радова, уредник Драган Хамовић. Београд – Нови Сад: Институт за књижевност и уметност, Филолошки факултет, Матица српска, стр. 40–53;
7. Петковић 1996: Петковић, Новица, *Лирске епифаније Милоша Црњанског*. Београд: СКЗ.

### Александар Јовановић НЕМА ДВА ПРИНЦИПА

(О песмама „Спомен Принципу“ Милоша Црњанског и „Принцип на бојишту“ Ивана В. Лалића)

#### *Резиме*

У тексту се анализују две по свему судећи уметнички најзначајније песме о Гаврилу Принципу: „Спомен Принципу“ Милоша Црњанског, објављена 1919. и „Принцип на бојишту“ Ивана В. Лалића, објављена 1968. Прва је једна од најпровокативнијих песма српске авангарде, заснована на прекретању естетских и традицијских вредности, додатно осветљавана песниковим коментарима четири деценије након настанка; друга написана у духу неосимболистичке поетике, по којој се највише уметничке вредности остварују управо кроз стваралачки дијалог са традицијом. Али, упркос томе, то нису два Принципа него један: Црњансков видовдански „убица“ и заточник косовског опредељења два су лица истог подвижника, осуђеног на славу и самоћу.



---

САША РАДОЉЧИЋ  
ПЛАВЕ ГРОБНИЦЕ

**Сажетак:** У овом прилогу се анализира однос двеју песама са средишним мотивом *Плаве гробнице* – Милутина Бојића и Ивана В. Лалића. Динамика тог односа се интерпретира у кључу потврђивања континуитета искуства традицијске заједнице, односно учешћа у изградњи колективног идентитета. Бојићева песма изражава трагику историјске ситуације, и њене вредности су засноване у првом реду на том, за поезију хетерономном односу. Лалић, поступком наизменичне депатетизације и репатетизације говора, успева да интегрише Бојићеву песму у свој хоризонт, не жртвујући при томе особеност сопственог епохалног положаја, нити аутономију песме као уметничког дела.

**Кључне речи:** Плава гробница, идентитет, традиција, депатетизација, репатетизација, естетска аутономија.

Милутин Бојић (1892-1917)  
ПЛАВА ГРОБНИЦА

Стојте, галије царске! Спутајте крме моћне!  
Газите тихим ходом!  
Опело гордо држим у доба језе ноћне  
Над овом светом водом.

Ту на дну, где шкољке сан уморан хвата  
И на мртве алге тресетница пада,  
Лежи гробље храбрих, лежи брат до брата,  
Прометеји наде, апостоли јада.

Зар не осећате како море мили,  
Да не ружи вечни покој палих чета?  
Из дубоког јаза мирни дремеж чили,  
А уморним летом зрак месеца шета.

То је храм тајанства и гробница тужна  
За огромног мрца, к'о наш ум бескрајна.  
Тиха као поноћ врх острвља јужна,  
Мрачна као савест, хладна и очајна.

Зар не осећате из модрих дубина

---

Да побожност расте врх вода просута  
И ваздухом игра чудна питомина?  
То велика душа покојника лута.

Стојте, галије царске! На гробу браће моје  
Завите црним трубе.  
Стражари у свечаном опело нек отпоје  
Ту, где се вали љубе!

Јер проћи ће многа столећа, к'о пена  
што пролази морем и умре без знака,  
И доћи ће нова и велика смена,  
Да дом сјаја ствара на гомили рака.

Али ово гробље, где је погребена  
огромна и страшна тајна епопеје,  
Колевка ће бити бајке за времена,  
Где ће дух да тражи своје корифеје.

Сахрањени ту су некадашњи венци  
И пролазна радост целог једног рода,  
Зато гроб тај лежи у таласа сенци  
Измеђ' недра земље и небесног свода.

Стојте, галије царске! Буктиње нек утрну,  
Веслање умре хујно,  
А кад опело свршим, клизите у ноћ црну  
побожно и нечујно.

Јер хоћу да влада бескрајна тишина  
И да мртви чују хук борбене лаве,  
Како врућим кључем крв пенуша њина  
У деци што кликћу под окриљем славе.

Јер, тамо далеко, поприште се жари  
Овом истом крвљу што овде почива:  
Овде изнад оца покој господари,  
Тамо изнад сина повесница бива.

Зато хоћу мира, да опело служим  
без речи, без суза и уздаха меких,  
Да мирис тамјана и дах праха здружим  
Уз тутњаву муклу добоша далеких.

---

Стојте, галије царске! У име свесне поште  
Клизите тихим ходом.  
Опело држим, какво не виде небо јоште  
Над овом светом водом!

Иван В. Лалић (1931-1996)  
ПЛАВА ГРОБНИЦА

Стојте, галије царске! Спутајте моћне крме,  
Газите тихим ходом!  
Опело неко шапћем у подне пуно срме  
Истопљене над водом.

Ту где на дну шкољке, како рече песник,  
Сан уморан хвата, лежи брат до брата,  
Леже златне сенке, знакови удесни  
Једног давног, никад допеваног рата.

Зар не осећате како море мили  
Овде где се Сизиф са Сизифом грли?  
Док у подневној сумаглици чили  
Трајект што без журбе према копну хрли.

Ту где беспослени турист снима барке,  
Са сламним шеширом спуштеним на чело,  
Храм назирем, стваран испод летње варке  
Мора што трепери док шапћем опело,

Шапћем га у себи, да не будем смешан  
У оку водича што рутински брбља  
О Наусикаји, сасвим неумешан  
У моје опело и худ удес Србља.

Стојте, галије царске! И ви глисери бучни  
Возите с пола гаса.  
Мисао једну горку хоћу да разобручим,  
Макар у пола гласа.

Сахрањени ту су некадашњи венци  
И пролазна радост целог једног рода...  
Само да унуци у њиховој сенци  
Крваре због истог, недохватног плода.

---

Зато ту се Сизиф са Танталом грли  
Испод воде, мени свете, којом плута  
Пена од трајекта који копну хрли,  
Наранчина кора, мрља од мазута...

И проћи ће многа столећа, ко пена,  
Како рече песник у самртном зноју,  
У врућици рујној; ал велика смена,  
Коју сањао је, још гине у строју.

Стојте, галије царске! Слабо вас нешто видим  
У омаглици дана.  
Пред невидљивим храмом отвара се и бриди  
Незацељена рана.

Хоћу да кроз звуке шкљоцања камера,  
Одломке безвезних разговора летњих,  
Провучем тај шапат; моја је намера  
Да пошаљем сигнал кроз статистику сметњи

И кажем: ипак мирно почивајте;  
Није ово подне оно што нас спаја,  
Него једна повест која дуго траје,  
А вас усијава до црнога сјаја,

Па подневно ово сунце црно бива  
Унутрашњем оку путника певача;  
Док ми поглед клизи по плочи залива  
Са још свежом браздом промаклог тегљача.

Стојте, галије царске! Нек мртвима се пошта  
Макар несвесно ода.  
Не смем да иштем више. А историја кошта:  
Крв ипак није вода.

Крф 1985 – Београд 1989.

---

---

## 1.

Песму *Плава гробница* Милутин Бојић је написао 1917, непосредно пре преране смрти. Ова песма улази у ред оних књижевних дела за која се са пуним правом може рећи да су општепозната у контексту српске културе. То, наравно, не значи да би девет од десет случајних пролазника умело да напамет изговори њене строфе, али значи да би ову песму, а поготово њено рефренско, хексаметарско „Стојте, галије царске...“, тих деветоро још увек вероватно препознало. Још увек – пре него све лошије опште образовање и све чуднија културна политика не учине своје. Али до тада, а отпор памћења може да буде истрајан, Бојићева *Плава гробница* ће бити саставни део српског културног канона, и симболички ће деловати чак и на пуко амблематском нивоу. Опште су познати и мотив, историјска позадина и амбијент ове песме – војна болница на острву Видо крај Крфа и сахрањивање преминулих рањеника и болесника у таласима Јонског мора. Епопеја српске војске у Великом рату овде је дошла до свог трагичког врхунца. Историјска ситуација је и сама била испуњена патњом и узвишеним превазилажењем патње; немој историји је била потребна реч, и ту реч јој је дао песник, делујући налик на преосетљиви лакмус епохалне стварности.

Бојић је и пре *Плаве гробнице* писао родољубиву поезију, претежно према средњовековним мотивима. При томе је морао да снажно активира способност имагинације, како би њоме надоместио недостатак реалног историјског искуства. Те Бојићеве песме нису у рангу *Плаве гробнице*; у њиховим стиховима неретко влада један претежно реторички тон, који одјекује у амбијенту сведеном на декор или илустрацију. Али када је пронашао своју велику тему, када је проговорио из сопствене историјске ситуације, када је пустио да кроз његове стихове проговори жива рана заједнице којој припада – успео је да дође до велике песме. Али у ком то смислу велике, и зашто велике песме?

Мерила која о томе одлучују излазе изван оквира уметничке аутономије, до које нам је обично стало. Оно што је још Аристотел формулисао као специфичност уметничке вредности, њено заснивање на *како* а не на *шта* једног уметничког дела, овде је стављено у заграде, и морало је да буде стављено у заграде. *Плава гробница* је песма чија вредност и те како зависи управо од њеног *шта*. Њом влада начело хетерономије – што не значи да и њено *како* није на узорној висини. Знатног реторичког замаха, свечаног тона и јаких емоција, и *Плава гробница* је, као и већина других родољубивих песама, патетична и лишена сваке, за модерно песништво карактеристичне, иронијске дистанце. Иронија динамизује песму и усложњава њена значења; песма

---

---

лишена ироније сведенијег је и концентрисанијег значења – а то је управо и пожељно за једну родољубиву песму. Иронија, осим тога, буди сумњу, иронијска свест саму себе доводи у питање – а родољубиво песништво хоће да избегне сумњу, хоће да подстакне чврста уверења. Лирика проблематизује положај појединца, док родољубива лирика настоји да то стање разреши тако што ће у појединцу учврстити осећање припадања одређеној историјски формираној заједници.

Са тенденцијом ка укидању иронијске вишезначности, прихватањем односа вредносне хетерономије, свечаном озбиљношћу говора, родољубиво песништво није само патетично, него, често, и уметнички ризично – бар за модерни естетски укус. Зато морамо опрезно да закључујемо о Бојићевој *Плавој гробници*. Чињеница је да су песник и његова песма често били хваљени због високих формалних домета, да је, на пример, Милан Кашанин оценио да Бојић има најбољу риму међу српским песницима (са искуством поезије у последњих стотину година та оцена звучи ако не произвољно, а оно превазиђено), али оно по чему је *Плава гробница* заиста велика песма, ипак не припада књижевно-естетском, већ неком другом пољу. Реч је, пре свега, о њеној функцији као средства изградње и учвршћивања националног идентитета.

У тешком историјском тренутку када пише своју лабуђу песму, Милутин Бојић није могао реално да предвиди велику победу српске војске до које ће доћи у последњој години Првог светског рата. Зато он своје представе о обнови и новом успону Србије помера у далеку, неодређену будућност:

Јер проћи ће многа столећа, ко пена  
што пролази морем и умре без знака,  
И доћи ће нова и велика смена,  
Да дом сјаја ствара на гомили рака.

Оно што је за основну функцију песме од кључне важности, песник казује изричито и без колебања; реч је о представи историјског континуитета. Овде начин говора песме директно подржава свест о припадању одређеној историјској заједници, односно идеју колективног (националног) идентитета.

Појаснићу овај појам. Према класичном филозофском одређењу, свест о личном идентитету заснована је на сећању индивидуе на своја ранија искуства. Према томе, *лични идентитет* није атрибут нечег постојећег, већ релација (континуитет искуства у димензији времена). Та релација је схваћена као субјективна (свест о континуитету искуства индивидуе) а не објективна. И последње, том субјективном релацијом одређен је само оквир, форма, али не и садржина индивидуалног искуства чији континуитет чини идентитет индивидуе чије је то искуство. Овај

---

---

релациони, субјективни и формални појам личног идентитета импликује јединственост и трајност личности, а као њихов основни критеријум узима се сећање неке особе на своје претходне представе и мишљења, односно препознавање ранијег искуства као „свог“.

Аналогно томе, историјско и језичко памћење, као облици изражавања и потврђивања временског континуитета надиндивидуалног искуства, заснивају релацију *колективног идентитета*, која допушта некој групи људи да се осећа заједницом. Савремена истраживања ових релација показују да ни лични ни колективни идентитети нису монолитни нити стабилни, да се формирају и одржавају мозаички и контекстуално, да су по саставу сложени и хибридни, да на њихово уобличење и изражавање утичу разноврсни симболички фактори. И лични и колективни идентитети су динамички продукти социјалних пракси и начина говора, продукти симболичке интеракције ставова, уверења и вредности, резултат учешћа појединаца у искуствима одређене историјске заједнице. Заједнице увек карактерише постојање динамички повезаних склопова веровања и вредности, као и експлицитних и имплицитних правила деловања. Уколико сада историјску укупност вредности, норми, циљева, веровања, начина говора и делања у једној заједници одредимо као њену *традицију*, онда бисмо могли да закључимо да су и лични и колективни идентитети укореењени управо у традицији којој нека особа односно група припадају.

На почетку двадесетог века, Милутин Бојић још увек чврсто верује у снагу традиционалних односа; за њега је веза између предака и потомака нешто сасвим природно и он је зато изражава овешталим симболом крви:

Јер, тамо далеко, поприште се жари  
Овом истом крвљу што овде почива:  
Овде изнад оца покој господари,  
Тамо изнад сина повесница бива.

Још нешто треба уочити у Бојићевим стиховима. Прво, могућност континуитета схвата се као обезбеђена (колективном) жртвом: „да дом сјаја ствара на гомили рака“. Реално страдање у садашњости легитимише пројектовану будућност, оно је њена цена, баш као што са своје стране та будућност оправдава, или бар осмишљава страдање. И друго, континуитет историјског искуства се изражава и у исти мах потврђује симболичким средствима; медиј тог потврђивања Бојић у овој строфи назива „повесницом“, а нешто раније „епопејом“ и „бајком“; у сва три случаја у питању су дискурзивни облици. У ствари, такав један дискурзивни медиј је и његова песма. Осим тога што је естетски предмет са сопственим вредностима, или боље речено, пре него естетски предмет, она је средство

---

---

изградње колективног идентитета. У том погледу су вредности које налажу хетерономни односи у које ступа Бојићева *Плава гробница* важније од њених аутономних, естетских вредности, ма колико оне биле изражене. Та веза је обострана: изградња идентитета подржана је песмом као симболичким медијем, а вредност песме је одређена учешћем у изградњи идентитета.

## 2.

Сада ћу се окренути песми *Плава гробница* Ивана В. Лалића, написаној око 70 година после Бојићеве, из једне потпуно другачије епохалне и поетичке позиције. Већ на први поглед, постоје јасне и снажне везе између Бојићеве и Лалићеве песме. Те песме су, заправо, паралелне; нису им заједнички само наслов и строфична и метричка организација, већ и многи појединачни Бојићеве стихови или делови стихова бивају преузети у Лалићевој песми као директни цитати или парафразе са којима се потом води дијалог, који се потврђују, доводе у сумњу или једноставно реконтекстуализују. Бојићева песма чини подтекст Лалићеве песме у једном веома јаком смислу речи: Лалићева *Плава гробница* је изграђена као палимпсест писан преко Бојићеве *Плаве гробнице*. Лалићева песма не може да постоји без Бојићеве, то је очигледно; али тиме се не исцрпљује њихов међусобни однос. Важна димензија њиховог односа, коју ћу настојати да образложим, састоји се у томе што наше разумевање Бојићеве песме више не може да остане исто као што је било пре појављивања Лалићеве песме. А ако је тако, онда је неминован закључак да се и Лалићева песма једним, по мом мишљењу средишним, делом својих значења, односи на питање колективног идентитета – у другом времену и под измењеним историјским околностима.

Како Лалић води дијалог са Бојићем и његовом песмом? Већ је поменуто да он цитира или парафразира Бојићеве стихове, реконтекстуализује их, обогаћује им и проширује значења. Док је Бојићевој *Плавој гробници* релативно лако одредити носећи мотив и најважнију функцију, Лалићева *Плава гробница* се у том погледу показује несвакидашње сложеном. Тематско-мотивски аспект Лалићеве песме обухвата стварну историјску „Плаву гробницу“ у Јонском мору, али обухвата и Бојићеву песму, као и (рефлексивно) становиште са кога их сагледава песников савременик, онај „син“ из Бојићевог стиха (који код Лалића постаје „унук“), према томе, обухвата и сопствено становиште, саму себе. Овде је потребно да уочимо још један моменат: уколико је основна функција Бојићеве *Плаве гробнице* то да учествује у изградњи колективног идентитета, онда та функција постаје основни мотив Лалићеве *Плаве гробнице*. Лалићева песма, дакле, није само „о“ Бојићевој



---

песми, него и о њеној, како би то херменеутичари рекли, *историји деловања*. При свему томе, она доприноси актуелизовању питања о изградњи колективног идентитета, али се за њу не би рекло да за основну функцију има, попут Бојићеве песме, учешће у изградњи идентитета, већ проблематизовање те изградње. Иако је последња реч Лалићеве песме афирмација сопствене традиције, укључујући и Бојића и његову велику песму, те према томе и потврда осећања припадности заједници коју та традиција заснива – до ове афирмације се не долази ни брзо, ни лако, ни најкраћим путем. Са друге стране, управо захваљујући формалној и значењској сложености, Лалићева песма поново у средиште поставља своје *како*. Она враћа акценат на аутономне вредности песме као уметничког дела, не одбацујући при томе вредности хетерономног порекла.

Како то Лалић чини? Неки елементи његовог поступка су већ побројани; али најважнији чинилац поступка у песми *Плава гробница* је наизменична депатетизација и репатетизација говора. О томе је својевремено писао Светозар Кољевић. Стално успостављање и укидање иронијске дистанце, инсистирање на детаљима свакодневног, чак баналног искуства, који се уносе у евокацију Бојићеве песме и реалне Плаве гробнице, коментарисање и уопште есејизација лирског говора, употреба такозваних непоетских речи – све су то средства којима Лалић рефлексивно осликава своју сложену позицију, снижавајући повишену температуру стиха, иронизује ионако веома густу сплет симболичких веза, и тиме проблематизује средишни однос како Бојићеве, тако и сопствене песме. Све је истанчаним цитатно-иронијским захватима доведено у питање: и вредности, и континуитет наиндивидуалног искуства, и изградња идентитета.

Своју позицију Лалић у последњим строфама песме ипак, како је већ речено, одређује у знаку афирмације традиције, а тиме и заједнице, њених вредности и веза које спајају епохалне целине:

И кажем: ипак мирно почивајте;  
Није ово подне оно што нас спаја,  
Него једна повест која дуго траје,  
А вас усијава до црнога сјаја,  
[...]  
Стојте, галије царске! Нек мртвима се пошта  
Макар несвесно ода.  
Не смем да иштем више. А историја кошта:  
Крв ипак није вода.

---

Запазимо да овде Лалић поново патетизује израз и да, како би то нагласио, користи готово исте речи као Бојић: „новест“ и „крв“. Историјско искуство се опет види као сабрано симболичким средствима, а садашњост легитимисана некадашњом патњом. Значи ли то да је песник направио круг и вратио се на полазиште свог претходника? На овом месту је Лалић успео да изведе још један смисаони обрат. Последњи стих, наиме, барата једном пословицом (*крв није вода*), у коју је унета реч „*ипак*“, што још једном усложњава значење, боји песму завршном, благом иронијском бојом, и као да сведочи о неизбежном унутрашњем отпору који данашњи човек има када је потребно да потврди свој идентитет, односно да прихвати традиционалне вредности заједнице и учествује у њима. Али ову реченицу је могуће читати и другачије, наиме тако да се депатетизујући чинилац види у самом коришћењу једне пословице као стереотипног говорног облика, а да унета реч појачава поенту пословице и тиме, заправо, репатетизује говор. У оба предложена начина читања, унета реч „*ипак*“ чини значења исказа знатно богатијим. Јер, она проширује могуће разумевање исказа, целе песме, Лалићевог односа према Бојићу, па и схватање колективног идентитета, било да „*крв*“ схватимо као симбол порекла или као симбол поднете жртве. Готово да се само по себи разуме – али постоје разлози да се данас то нагласи – уметнички атрактивнији и легитимационо носивији је други начин читања: *крв ипак није вода*, исказ је који опомиње да не одбацимо жртву коју је једна ранија епоха поднела, не само ради себе, притиснута историјским недаћама, већ и ради нас, у којима је та епоха видела свој смисао. Данашњем безобзирном конформизму је тешко да разуме (а немогуће да понови) да читаве генерације оправдање свог постојања не траже у тренутним односима и експлоатацији могућности сопственог времена, већ у будућим односима и стварању прилика за једно време које ће тек доћи. Треба имати снаге да се прихвати неизвесност, и чврстине карактера да се, због могућег неуспеха, не одустане од историјског подухвата и пре него што је започео. За онога ко живи само у садашњици и не уме, или не жели, да симболички искорачи из њених оквира, сваки историјски подухват је – пораз. Победа увек долази касније и, сходно томе, за садашњост она не постоји. Али тако се садашњица вредносно празни, постаје себична и цинично намеће своју празнину као опште мерило. Лалић је то видео, и целокупном својом поезијом посветио се заснивању и одбрани вредности.

Напоследку треба напоменути да је Бојић за Лалића веома важан песник; знатно пре него што је написао своју верзију *Плаве гробнице*, Лалић је објавио есеј о Милутину Бојићу, који је од великог значаја за разумевање двеју средишних тачака Лалићеве индивидуалне поетике. Реч је о третману Византије као песничког симбола и о схватању традиције. „Та тражена Византија за Бојића била је зацело само један вид духовног завичаја који је хтео да напипа прстима своје песме,“ гласи један од кључних исказа тог есеја. Исто то може да се каже и за Лалића. Његова

---

---

поезија је афирмација тод „духовног завичаја“: наиме, традиције и њених вредности.

Однос између ове двојице песника који се разликују и по епохалној и по поетичкој позицији, не треба да схватимо поједностављено, и помислимо да се Лалић „угледа“ на Бојића. Колико је у ствари тај однос компликован, показује нам поређење двеју *Плавих гробница*. Исто тако, у начину на који третирају симбол Византије, између ове двојице песника успоставља се важна разлика. Лалић се клони оног, код Бојића релативно честог, декоративног посезања за бившим златним сјајем византијских слика, које не укључује њихову ревитализацију под условима новог времена. Византија је за Лалића симбол порекла, а не културно-историјска илустрација; али то са друге стране значи да њени облици и даље могу да живе у новим, измењеним епохалним околностима. Свој однос према Бојићу Лалић сажима следећим исказом: „Могућност и потреба вредновања његовог песничког напора јављају се тек у тренутку када Бојићеви најдубљи и најинтересантнији акценти почињу да се, преко лука година, додирују с гласовима чија је зрелост нова и друкчија, али који могу да у њима осете ону врсту сродности која подстиче органски раст традиције.“ Другим речима, ревалоризацију Бојићевог песничког доприноса омогућују и захтевају нова песничка дела (Лалић мисли и на сопствену поезију), која израстају из постојећег традицијског оквира и доприносе његовој квалитативној промени (односно, како Лалић формулише, његовом „органичком расту“). Крв, *ипак*, није вода.

---

---

ГОРДАНА ВЛАХОВИЋ

ДЕВЕТСТО ПЕТНАЕСТА ГОДИНА У ПРОЗИ

БРАНИСЛАВА НУШИЋА И СТЕВАНА ЈАКОВЉЕВИЋА

**Сажетак:** Бранислав Нушић и Стеван Јаковљевић учесници су и сведоци трагедије српског народа у Првом светском рату. Нушића окупира судбина народа, Јаковљевић се бави више ратним догађањима и положајем и делањем војске. Оба аутора приказују потресне слике страдања при повлачењу у другој половини 1915. године. Нушићева хроника често је натоплена патосом. Јаковљевић користи реалистички књижевни поступак. Постоје идентични мотиви код поменутих аутора: материјализација патње народа и војске; судбине појединаца које једе несрећа на све стране; саосећајан однос према обичном човеку и војнику и критички став према Врховној команди; критички став према девијантном понашању (пљачке, лихварство, бахатост); идеализација краља Петра I Карађорђевића; митски, песудоисторијски елементи (посебно код Нушића); код војске присутна оданост према земљи, осећај дужности али и очај због напуштања дома. За оба аутора постоји раскорак у прихватању поменутих дела од стране критике и од читалачке публике. Ни први, ни последњи пут.

**Кључне речи:** Б. Нушић, С. Јаковљевић, Први светски рат, деветстопетнаеста, повлачење српске војске, хроника, трилогија, реалистички поступак, слични мотиви, критички став, оданост домовини и вера у њу.

Сто година је од почетка Великог рата. Сто педесет година је од рођења Бранислава Нушића. Осамдесет година је од штампања првог дела *Српске трилогије* Стевана Јаковљевића, именованом *Деветстотрнаеста*. Оба писца били су непосредни учесници догађања деветстопетнаесте године. Јаковљевић је хтео да остави своју ратну биографију у облику тротомног романа из позиције приповедача коме се верује, а коју Јован Деретић назива „романсираном хроником.“<sup>1</sup> Комедиограф који се нашао у великој ратној причи, подстакнут смрћу свога јединца, добровољца Ђачког батаљона, пише прозу *Деветстопетнаеста*, коју он у поднаслову именује: трагедија једног народа, а критика је крсти разнолико: као мемоарску исповест, хронику, роман-хронику.

---

---

Посвета Нушићеве исповести, хиперсензибилна, потресна, гласи:

*Место трошне камене плоче,  
сине,  
овом књигом туге и болова  
бележи ти отац гроб.*

Посвета се проширује уводним поглављем у коме трагичну судбину сиротице Стане, мајке младога рибара Новице, која не прихвата да јој се Новица неће вратити са рибарења једне олујне ноћи, која чека 17 година, ужижући светиљку да му покаже пут, поистовећује са својим трагичним губитком, нестанком у ратном вихору сина му јединца, палог „славом смрти за отаџбину“. И кад се чекање претворило у сан, у имагинарни долазак, све до исписаних речи на крстачи „Он ће доћи“, тако писац уплиће своју личну трагедију рефренским понављањем „Ја сам га чекао.“ Упркос злим дусима над небом, ниско палим над отаџбином. Писац одмах, на почетку, даје приповедању непосредност, уверљивост, емотивношћу натопљену личну исповест.

Крећући се на свом избегличком путу са реком народа, од Скопља ка Косову, преко Пећи, Андријевице, Бара, до Улциња, Нушић је непосредни сведок и учесник страдања народа. Атмосфера нагађања и ишчекивања по нишким и скопским кафанама пре коначне извесности ишла је од невероватних комбинација о ратној стратегији и тактици и о нашој улози у светским сукобима, преко ишчекивања савезника који никако да стигну, дезинформација о мобилизацији Бугара, до почетка хаотичног узмицања. Док је Скопље још било позадина ратних догађања, Нушић пореди Србију и Скопље са Титаником и њиховом пропашћу: „У моменту судара који се најпре само на једном крају огромне лађе осетио, на другоме њеном крају развијао се пун живот, и док је кљун лађе већ тонуо, овамо у позадини њеној још је свирао оркестар и не слутећи да ће се мало час све угасити, све под море отићи. Тако је нешто било и у овој позадини, у Скопљу. Док је кљун лађе већ тонуо, овамо је још свирао оркестар и не слутећи да ће нас замало све прелити морски вали.“

Упечатљив је опис хрљења масе ка избегличким возовима и зла случајност која је одређивала коначност судбине: погибија, возом ка северу (Приштине) и топле обале, ка југу (Солун).

Пред пад Скопља аутор прави поређење: „То је онај тренутак, после последњег лекарског прегледа, кад овај, место сваког одговора забринутости породици, само слеже раменима и немо одлази кући.“ Целу Србију и део Македоније аутор види у збегу ка Приштини, па Призрену, па даље. Лица безнадежна, слике расула и пометње. Мутно небо саставило се са блатом и оскудицом. Очајно тумарање избеглог

---

---

света и неорганизованост у трагању за кровом и храном. Сва та сила невољне, тужне поворке бегунаца која се спушта ка Косову као да умишља привременост заклона из града у град и наду у повратак, све до спознаје горке истине да пут бекства води ван отаџбине, у туђину. А туђина се назирала: планине, глад, невоља сваке врсте. Упечатљиве су слике поворки, колоне, народа без кућа и кућишта, без земље, војника без команде, деце без заштите, жена без изгубљене деце, болни без неге, изнурени без одмора, слом и пропаст. Остају лешине за избеглима, гаврани изнад њих, са стране арбанашке банде. Побегли од топова улазили су у царство глади и леда, у коме човек псу отима кост из уста. Потпуна материјализација патње.

У Нушићу, колико год да је дирнут физичким и душевним патњама избегличке колоне, проради и критичка свест према понашању светине: разулареност, примитивно уништавање историјских реликвија (Ђунишка станица и разбијање сандука са вредностима из Војног музеја из Београда), пљачка и безвлашће које прати свако напуштање домова.

Још оштрији став Нушић има према привилегованима: високи официри, уз војнике с пушкама обезбеђују места у удобним вагонима својим фамилијама, пријатељима и љубавницама, док се прости пук товари у непокривене вагоне, по јесењој суморној кишурини, и то без икаквог знања о исходу пута. Социјалне разлике уочава аутор и у колони. Једни се возе аутомобилима, те фијакерима, па таљигама; и онда се пешке вуку црне вијугаве колоне, а приговори са стране чују се: „Рањеници гегају пешке а и боси по планинама, а државна кола возе чак и сечена дрва госпођи потпуковници.“ Генералски и пуковнички синови не гину, они су по канцеларијама. Каријеризам без покрића може се уочити голим оком. Месо за топове аутор види у сељаку, ситном чиновнику, учитељу, ђацима. (Критика власти и непатриотског понашања назначени су у разговору са сликаром кога Нушић упознаје у збегу.)

За разлику од оштрих, чак саркастичних опаски и на рачун појединих високих личности из Врховне команде, лик старог краља Петра Карађорђевића дат је глорификаторски. Краљ тешком муком одлучује да пође у егзил, дели судбину народа у бегу. Сломљен је величином пропасти. Кад напушта Крушевац, креће на Косово, гледа грабеж изгредника и плаче. Пореди своју судбину и државу са зидањем Скадра и злом вилом која оно што се за дан изгради, за ноћ поруши и тражи жртве. Нушић је повремено склон да направи излет у народно предање и мит и да их повеже са тренутком историјске истине. Уношење псеудоисторијских елемената у казивање нарушава емотивни набој патничког, незаштићеног етноса. Сливање реке ојађеног света на Косово разлог је да се Нушић, у драмском маниру и романтичарском

---

---

заносу присети давног Лазаревог поласка из Крушевца са величанственом поворком златних витезова који иду у погибију (коњ до коња, јунак до јунака), да би се ојађен вратио у немилу збиљу. Такође, повремено појављивање Госпе у црном представља мистичну слику свеопште жалости (четири пута се појављује).

Уз потресне призоре масовног страдалишта, упечатљиве су и појединачне судбине дате кроз срастања и исповести. Наратор се среће са Новицом, рањеним у ранијим ратовима, који не жели да се повуче. Бира планину: непријатељ може освојити вароши, села и поља, планину не може. Ту би се могла убацили и прича нараторове баке о збегу испред Турака, у планину, у коју се склањало, седмицама, те се, кад Турци оду у село враћало и живот се настављао. Не поставља ли аутор посредно питање које ће Живојин Мишић у сукобу са Степом Степановићем поставити: Да ли прибрати војску и кренути у офанзиву или по одлуци Врховне команде разматрати путеве повлачења? Како је одлучено и спроведено, зна се.

Нушић, и позоришна личност у њему, и пре свега човек у делу, при сусрету са Миодрагом Бековићем, чланом Краљевском позоришта из Београда (крај плота, на земљи) присећа се сјајних улога некад младе позоришне снаге, сада у благу, који тражи да га болесног пребаце у болницу, да не умре као пас.

Од личних судбина једна од најпотреснијих јесте судбина Бојка Малог, доброћудног војника коме су Аустријанци поклали сву чељад у кући, затрли огњиште, те је Бојко од чемера померио памећу.

Дотиче и проблем ратних заробљеника, Срба, који су били мобилисани у аустроугарској војсци (сусрет са ратним заробљеником из Даља, у избегличкој колони).

Нушић казивање завршава у Пећи, јер каже да се ту завршава трагедија народа, а одатле, заласком у планине, настају трагедије појединаца, пред којима је Голгота.

Браниславу Нушићу део критике оспорава литерарне вредности прозе *Деветстопетнаеста*, прихватајући документаристичку аутентичност. Може му се приговорити понављање слика и појава, повремено тешко контролисана патетика, каткад епска занесеност митом. Али је Нушић осликао са саосећањем и топлом људском самилошћу патњу пука и појединца, са оштрином и протестом мане и неподопштине које прате велика комешања народа и мале марифетлуке појединаца. Оставио је сведочанство о времену у коме је био учесник и сведок, и које је оставило печат трагике и у његовом дому.

---

Стеван Јаковљевић је такође учесник великих ратних догађања али и „неуморан ентузијаста литературе“, како га је назвао Милан Богдановић. Своју *Српску трилогију* објављивао је део по део:

*Деветсточетрнаеста* (1934)

*Под крстом* (1935)

*Капија слободе* (1936)

Деретић у својој књизи *Српски роман од 1800-1950*, говорећи о Јаковљевићу износи податак да је прича о Великом рату била толико популарна међу читаоцима, да је одатле потекао наслов *Српска трилогија* (1937), а да ју је аутор хтео назвати *Крвави таласи*.

Желећи да напише роман сведочанство, а не фактографско штиво, Јаковљевић користи реалистички поступак, свдећи патетику на најмању меру, и стављајући војску у први план, и то без високих чинова. Поручник Лука, ордонанс Груја, поручник Бранко, наредник Продановић... група су нижих официра и подофицира, који заједно са приповедачем, по затишју које је трајало до септембра 1915, деле судбину народа у невољи и пометњи. У затишју од осам месеци Србија се бави пресабирањем живих и оплакивањем мртвих. Пишчев став на почетку: победу је донео пешак, гегула, обичан војник. Снага је у њему и у нижем официру. Он је у неизвесности, а штабови, и иначе заштићени, славе и ликују. Доведе се покоја женска из престонице, догоди се покоја крађа, задрти наредници зазиру од поручника, а ови даље од надређених; батине као казна уобичајене. Ароганција претпостављених присутна.

Када је затишје окончано, почело је да се комеша. Напред је ишла легенда, пророчанство о пропасти, а онда и конкретнији наговештаји: гласине, па вести о кретању војске преко Саве и Дунава, и Бугара на југоистоку. Земља је опет (ако се и примиривала уопште) узаврела. Борбе под Београдом, нови ратни пожар. Расположење војске другачије него 1914, без песме је и ратних поклича, а са свешћу да се отаџбина мора бранити, иако је тешко да се напусти дом. Погибије, напади из ваздуха, стална повлачења тешко падају војсци.

Јаковљевић, за разлику од Нушића, више прати линију фронта који се распада, него избегличку колону народа која се увећава. Топонимска линија одступања је Шумадија, Крушевац, Топлица, погром на Хисару, Косову, Беране, Лим, Подгорица, албанско беспуће, Скадар, Сан Ђовани, Драч, Крф. Измучене војнике посећује стари Краљ који настоји да врати морал и доста дуго им задржи наду у савезничку помоћ и жељени обрачун на Косову, који ће изостати. И код Јаковљевића присутна је идеализација краљевог лика који саосећа са патњама народа. Присутно вечито питање у



---

---

војника: Брани ли се земља са кућног прага или се иде за старешинама и старим Краљем?

Егзистенцијална стања патње, бола, глади, бриге, смрти, на сваком су кораку. Одступање по киши, излоканим путевима, разваљеним мостовима, без обуће и топле одеће војска оставља успут села и вароши на милост и немилост непријатељу. За њом остају посустали коњи, изгладнели војници, смрзнута деца, болесници. Трагови људских костију. Лешеви служе као путоказ. Пратиоци сваког рата су лихвари, шпекуланти, лешинари који разносе приватну и државну имовину. Арнаутске банде, без обзира на договор Есад паше и наше Војне команде, пљачкају.

Приповедач који прати своје ликове благонаклон је према њиховим слабостима. Он зна да је човек саздан од добра и неваљалства, од болећивости и плаховитости, од смисла за шалу и загрцнуте сузе. Не воли старешине, преке и осине, али по позиву извршава најтежа наређења. Не може се осудити Танасије, на пример, који уме да краде, али и да често нахрани дугаре украденом храном. Прашта се Кости „Турчину“ што пије, јер кад треба показаће неустрашивост. Од њих, обичних, са људским слабостима, али и с прикривеном добротом зависи и опстанак те измучене јадне колоне у бегу.

У свеопштем расулу човек задржи и трачак смисла за шалу. Епизода са трагањем за самарима пример је за неуништени дух. Један црногорски генерал, видевши једног (аутор га не именује) српског књижевника, узвикнуо је: „О, драги пријатељу, ако вама нећу дати самар, ја коме ћу!“

Милан Ђоковић дело С. Јаковљевића назива „уметничком фотографијом“<sup>2</sup> и активним моралним ставом према рату. Наводи пример из дела за своју тврдњу: „Успут наиђох на један пук пешадије. Застали су да виде куда ће... Седам стотина километара одступали су под борбом, бранећи сваку стопу. Одело им поцепано, шајкаче нагореле. Официри се ни по чему не разликују од својих војника. Три месеца тукли су се без смене и одмора. А сада су оставили земљу и мртве другове. Остао им је још последњи дах. Стоји маса промрзла, док Бистрица хучи и ветар завија.“

При појави *Српске трилогије* било је замерки од стране актера ратних догађања да су заобиђени и они и истина о њима. Но, писац је говорио да је желео да напише роман а не историографско дело. Раскорак је постојао и између читаности његових дела (и *Српске трилогије* и *Смене генерација*) од тзв. обичне читалачке публике и књижевне критике, која му је оспоравала књижевне вредности и замерала фелтонизацију,

---

---

фактографију, новинарски стил и сл. Јаковљевић је инсистирао на томе да је дело пре свега сведочанство о времену страдања.

Књижевни укуси су се променили, нове вредности и поетике присутни су у књижевној историји и критици, а дело Стевана Јаковљевића, пуно дијалога и аутентичне приче, чита се и данас. На тему Великога рата писали су и други аутори, што учесници што они касније дошавши, и то ствараоци са обе стране реке, различито су процењиване њихове књижевно-естетичке вредности, али сви они, мање или више присутни код читалаца, мање или више прихваћени од критике, исказују својим делима потребу да оставе траг о судбини народа и појединца у жрвњу који данас зову Велики рат, свако сходно својим моћима (Душан Васиљев, Милош Црњански, Драгиша Васић, Растко Петровић, Станислав Краков...), све до велике, непревазиђене епске саге. *Време смрти*, вазда нам присутног, незаобилазног Добрице Ћосића

Литература:

- 1) Ј. Деретић: *Српски роман 1800-1950*, Нолит, Београд
- 2) М. Ђоковић: *Предговор књизи 1914*. Просвета, Београд, 1974.

---

---

## ЈЕЛЕНА ПРОТИЋ ПЕТРОНИЈЕВИЋ

### РАТ И СТВАРАЛАШТВО

Можда је после сто година од Великог рата право време да се поново тумаче и још једном истраже поводи, узроци, сами догађаји и последице, заправо стварање нове државе, што је значајно за нас на овим просторима, државе која је затим, на крају 20. века, нестала на трагичан начин, уз жртве, што побуђује многа питања. И то јесте веома важан, оправдан мотив озбиљног разговора учених људи, философа, књижевника, а можда најпре историчара, на којима је да реконструишу још једном разлоге, датуме, догађаје и можда недовољно познате детаље који бацају ново светло на ову тему.

Да ли је Први светски рат узрочно-последично повезан са распадом Југославије ? Да ли је та заједничка држава, која је створена 1. децембра 1918, била за нове народе *тамница* које су желели да се кад-тад ослободе, да ли је то била незрела држава настала под притиском великих сила или је и то питање још један прилог теорији завере које нам се намећу...? Не назиремо одговор, јер га нико компетентан не нуди иако је дошло време, као што рекосмо, да се добро промисли, јер је довољно далеко то што се догађало, а опет и довољно близу да памтимо и нека сведочанства директних учесника Великог рата. Чак се распознајемо као њихови потомци, а нема више политичких обзира и страха да се чињенице сагледају са свих страна... Говорим и као директан потомак учесника Првог светског рата – отац моје мајке био је солунац, стигао до Француске и вратио се жив, донео је неке речи на француском које су запамтила његова деца, а по његовом доласку стизале су црно-беле разгледнице које сведоче о ратном пријатељству... Најстарији брат мог деде по оцу погинуо је 1914. на Гучеву. Деда ми је лично причао како су ишли на место погибије, он као мали дечак и његов отац, да га пронађу да би га донели и сахранили. И сама сам написала неколико песама на тему Првог светског рата из угла човека овог времена, али осећајући блискост са том војском која је кренула из Србије у непознато. И та војска је кренула да испуни војну обавезу, али упркос томе што нам сада изгледа да су били приморани да се отисну у најужасније авантуре преласка преко Албаније, па надаље у иностранство, некако неопремљени и беспомоћни, наоружани патриотизмом и мучеништвом, ма колико то сада изгледало наивно, био је то чин велике оданости домовини... Мотив који се препознаје тада можда код највећег дела војске био је патриотизам.

Не може се а не приметити, да је у време мог школовања, а то беху седамдесете и осамдесете године 20. века, тај велики Први светски

---

---

рат био је вешто и мање вешто прескакан као лекција. Заправо, био је неприметан у поређењу са Другим светским ратом, који је заузео велики простор у књигама, уџбеницима, филмовима, на школским часовима, ђачким такмичењима...

Писци који су стварали између два рата оставили су трага о овом бурном и суровом времену, углавном као његови учесници... Њихова дела су нам представила атмосферу и пренела време боље него историјска документација која се још увек открива и тумачи. Историјски поглед на Велики рат није лако ухватити, дијаметрално супротна мишљења није могуће сјединити, још увек су сучељена гледишта и сукобљени интереси, ма како то давно било. Остаје нам да потражимо одговоре у уметности, пре свега у књижевности. И музика је дала незаборавне бисере извучене из ратног пепела, туге, носталгије и физичког бола, патриотизма пре свега. О томе сведоче дела Станислава Биничког (*Марш на Дрину*, пре свега), али и неке песме настале међу војницима као што су *Тамо далеко* (компоновао Ђорђе Маринковић) и *Креће се лађа француска* (написао Михаило Заставниковић), ове су песме биле прихваћене и од војника из других земаља, преведене и певане у току рата, али остале и живе и данас...

Песма са које је скинута вишедеценијска прашина, песма која се мора поменути када се говори о Првом светском рату кроз књижевно стваралаштво јесте „Плава гробница“ Милутина Бојића. Објављена је у књизи *Песме бола и поноса*, у току песниковог ратног боравка у Солуну, где је и скончао у болници 1915. На сахрани, на Зејтинлику, крај његовог гроба говорио је Иво Ћипико, такође писац, што нам говори да је учешће у овом рату било питање части и моралне обавезе за српске интелектуалце и уметнике. Сетимо се сликарке Надежде Петровић која се такође патриотски, добровољно прикључила и помагала у збрињавању рањених и болесних, да би и сама завршила као жртва тифуса, прерано окончавши и свој стваралачки век. Као уосталом и Владислав Петковић Дис, који је у тридесет и седмој години живота завршио као утопљеник, жртва потапања брода код Крфа, 1917, исте године кад и Милутин Бојић. Утопљеник, песник *Утопљених душа*, књиге коју је сам, о свом трошку објавио 1911, јер није била прихваћена од издавача и књижевне критике, што је још једно сведочанство о уклетости, уз невероватну симболику наслова и судбине аутора. Син Бранислава Нушића Страхиња Бан такође је погинуо у рату 1915, после чега настаје Нушићев роман *Деветстопетнаеста – трагедија једног народа*. Знамо да је и Црњански био учесник овог рата, али стицајем околности на супротној страни, што се такође одразило на његово стваралаштво, а песму „Спомен Принципу“ тумачимо и сагледавамо изнова из разних углова... Постоји друга страна Великог рата приказана и код Душана Ковачевића у *Светом*

---

*Георгију...*, драми која баца светло на профитере и ружну страну менталитета, постоји и Ћосићево *Време смрти* које поставља и оставља питање: Куда идемо?

Али „Плава гробница“ јесте синестезијска песма која делује на читаоца дочаравајући слику, звук, ритам, музику реквијемског типа, што се постиже унакрсном римом и тамно плавим нијансама ноћног мора које песник преноси директно из искуства гледајући како савезнички бродови довозе мртве војнике које уз звуке војничких труба спуштају у море.

Јака, искрена осећања дивљења, жаљења и страхопоштовања према страдалнима пренета су песмом која је лирски побожна, а језик је у функцији звука, слике – која познато креће као брод који наилази са пучине: *Стојте галије царске, спутајте крме моћне,/ Газите тихим ходом! Опело гордо држим у доба језе ноћне/ над овом светом водом...* Православна богословска наука не би одобрила спој речи *гордо* и *опело*. Али, овде *гордо* значи поносно, узвишено, величанствено. То у православном, теолошком тексту не би прошло, али код песника пролази. Разазнаје се у песми нека чудна, особена песничка побожност: *Зар не осећате из модрих дубина да побожност расте врх вода просута*, песник пита не очекујући одговор. Али он очекује да ове жртве буду упориште новим нараштајима као и *огромна и страишна тајна епопеје*. Иако је *сахрањена пролазна радост целог једног рода...* Песник повезује веру, прах погинулих *уз тутњаву муклу добоша далеких*, видимо да је рат неминовност, мораће и једини излаз уз сву тежину и синестезијске утиске које носимо читајући и слушајући ову јединствену, дубоко проживљену и доживљену песму, надахнуту младалачким патриотским осећањима... Жртве су сахрањене крај острва Вида, тамо далеко од отаџбине због које се ишло у рат... Острво Видо и сад је место ходочашћа и биће тако вероватно задуго...

Али, времена су промењена и патриотизам више нема исте боје, нити та реч има исту тежину као онда када су најмудрије српске главе ишле у рат беспоговорно и добровољно. Последњи рат, који се може назвати грађанским, верским, национално обојеним и ко зна још како, замутио је етичке норме националног поноса и надахнућа да се брани отаџбина по сваку цену. Данас постоји плаћена војска, ентузијазам је потрошен и као да је ствар прошлости, био је одлика солунских ратника и војске тог времена. У ратовима је потрошен и српски народ, смањен је живаљ и поставља се питање до кад ће нас бити...? Остаје нада да ће неки млади паметни, образовани и перспективни људи (њих довољан број) ипак остати у овој држави, макар из носталгије и патриотизма и жеље да се сачува српско име.

---

---

## С А Д Р Ж А Ј

<i>Бојан Јовановић</i> – Рат у светлу културе и принципа стварања и разарања.....	7
<i>Слободан Кањевац</i> – Разумевање рата и прогреса.....	19
<i>Јован Аранђеловић</i> – Стид и правда као политичке врлине .....	26
<i>Часлав Копривица</i> – Егзистенција у борби – Јингерово ратно искуство током Првог свјетског рата као свједочанство стања човјека и његовог свијета .....	47
<i>Радивоје Керовић</i> – Борба, тамница и слобода.....	81
<i>Павле Бубања</i> – Мир и стваралаштво.....	98
<i>Саша Радовановић</i> – Филмско стваралаштво и Велики рат – <i>Марш на Дрину</i> између стваралачке слободе и идеолошке обавезности.....	106
<i>Марко Недић</i> – Српска књижевност у сенци рата.....	113
<i>Зоран Аврамовић</i> – Књижевност у ратним временима српског народа.....	124
<i>Милисав Савић</i> – Велики рат у књизи <i>Итака и коментари</i> Милоша Црњанског .....	134
<i>Славко Гордић</i> – Три варијације о рату.....	140
<i>Петар Пијановић</i> – Смртопис Владислава Петковића Дуса у роману <i>Велики рат</i> Александра Гаталице .....	150
<i>Александар Јовановић</i> – Нема два принципа – О песмама „Спомен Принципу“ Милоша Црњанског и „Принцип на бојишту“ Ивана В. Лалића.....	159
<i>Саша Радојчић</i> – Плаве гробнице .....	169
Гордана Влаховић – Деветсто петнаеста година у прози Бранислава Нушића и Стевана Јаковљевића .....	180
Јелена Протић Петронијевић – Рат и стваралаштво .....	187

---

Зборник бр 16

*Издавач*

Град Крушевац  
Културни центар Крушевац  
Крушевачка филозофско-књижевна школа

*За издаваче*

Мирослав Смиљковић  
Марко Недић

*Редакција*

Милош Петровић, Љубомир Петровић,  
Љубиша Ђидић, Милан Вучићевић

*Корице и припрема за штампу*

Ана Башић

Штампа

NAISPRINT NIŠ

Тираж 120